

กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษา
ทางเลือก: กรณีศึกษา ศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำจังหวัดแม่ฮ่องสอน

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (การบริหารการพัฒนาสังคม)

คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม
สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษา

ทางเลือก: กรณีศึกษา ศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำจังหวัดแม่ฮ่องสอน

วนิดา นาคีสงษ์

คณะพัฒนาศักยภาพและสิ่งแวดล้อม

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ดร.พัชรินรุจา จันทโรนานนท์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อาแว มะแส)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ได้พิจารณาแล้วเห็นสมควรอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (การบริหารการพัฒนาสังคม)

..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์บำเพ็ญ เขียวหวาน)

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.นรินทร์ ดำรงชัย)

..... กรรมการ
(ดร.พัชรินรุจา จันทโรนานนท์)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อาแว มะแส)

..... คณบดี
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อาแว มะแส)

____ / ____ / ____

บทคัดย่อ

ชื่อวิทยานิพนธ์	กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก: กรณีศึกษา ศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ จังหวัดแม่ฮ่องสอน
ชื่อผู้เขียน	วนิดา นาคีสังข์
ชื่อปริญญา	ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (การบริหารการพัฒนาสังคม)
ปีการศึกษา	2564

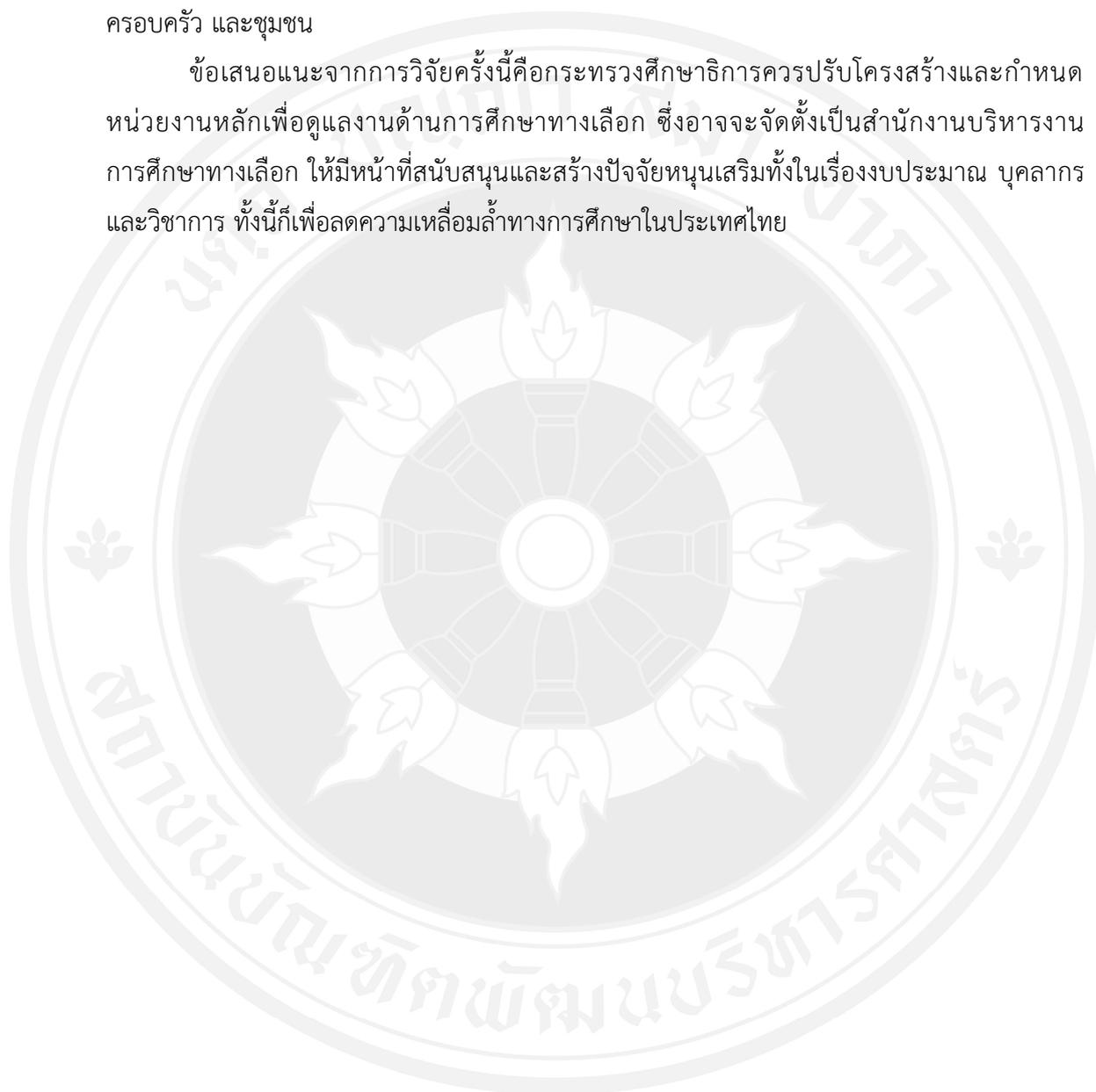
การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อศึกษากระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ การดำเนินการวิจัยเป็นไปตามวิธีวิทยาการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยยึดแนวทางการศึกษาเฉพาะกรณีของชุมชนแห่งหนึ่งที่ใช้นามสมมติว่าชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ ซึ่งเป็นชุมชนของชนกลุ่มน้อย ตั้งอยู่ในพื้นที่ห่างไกลของจังหวัดแม่ฮ่องสอน การรวบรวมข้อมูลดำเนินการด้วยวิธีการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกกับผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญจำนวน 21 คน ควบคู่กับการสังเกตแบบมีส่วนร่วม ซึ่งผู้เขียนสวมบทบาทเป็นบุคลากรในศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ ทำการเฝ้าสังเกตและร่วมกิจกรรมต่าง ๆ กับกลุ่มเป้าหมาย การวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา การจัดหมวดหมู่ข้อมูล การตีความ และการวิเคราะห์เหตุผลเชิงตรรกะ

ผลการวิจัยพบว่าชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำมีกระบวนการขับเคลื่อน 6 ขั้นตอน ได้แก่ 1) การสร้างความตระหนักในการเป็นนักพัฒนาท้องถิ่น 2) การสร้างกลุ่มเพื่อจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ 3) การดำเนินการจัดการศึกษาบนฐานชุมชนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต 4) การถอดบทเรียนเพื่อทบทวนกิจกรรม ค้นหาปัญหาที่เกิดขึ้นและหาแนวทางแก้ไข 5) การขยายผลเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ของผู้เรียน และ 6) การสร้างนวัตกรรมทางการศึกษาเพื่อยกระดับคุณภาพการจัดการศึกษาในศตวรรษที่ 21

การดำเนินงานการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำมีการปรับตัว 2 ระดับ คือ 1) ระดับชุมชนและองค์กร ได้แก่ การปรับตัวโดยการสู้และการประนีประนอมสถานการณ์ และ 2) ระดับบุคคล ได้แก่ การปรับตัวด้านร่างกาย ซึ่งเกี่ยวข้องกับการทำงานร่วมกันกับหลายฝ่าย ด้านอัตมโนทัศน์ ซึ่งเป็นการปรับค่านิยมเกี่ยวกับเป้าหมายทางการศึกษา จากการเรียนรู้เพื่อเป็นเจ้าของคนมาเป็นการเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม ด้านบทบาทหน้าที่ของคนในชุมชน ซึ่งปรับบทบาทไปเป็นผู้จัดการศึกษาและผู้บริหารศูนย์การเรียนรู้ และด้านการพึ่งพาอาศัย ซึ่งต้องพึ่งพาองค์ความรู้ บุคลากร และงบประมาณ ทั้งจากการพัฒนาภายในชุมชนผ่านการทำวิสาหกิจเพื่อสังคมและจากการสนับสนุนของภาคีเครือข่าย

ผลลัพธ์ของการปรับตัวของคนในชุมชนสามารถดูได้จากพฤติกรรมการปรับตัว อันสะท้อนให้เห็นจากผลการจัดการศึกษาทางเลือกที่สามารถดำเนินการต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ทั้งในระดับชุมชนและองค์กร ที่เกิดแนวทางใหม่ในการจัดการทรัพยากรให้เอื้อต่อการจัดการศึกษาทางเลือก และระดับบุคคล ที่พยายามยกระดับความสามารถของผู้ที่เป็นแกนนำในการดูแลตัวเอง ครอบครัว และชุมชน

ข้อเสนอแนะจากการวิจัยครั้งนี้คือกระทรวงศึกษาธิการควรปรับโครงสร้างและกำหนดหน่วยงานหลักเพื่อดูแลงานด้านการศึกษาทางเลือก ซึ่งอาจจะจัดตั้งเป็นสำนักงานบริหารงานการศึกษาทางเลือก ให้มีหน้าที่สนับสนุนและสร้างปัจจัยหนุนเสริมทั้งในเรื่องงบประมาณ บุคลากร และวิชาการ ทั้งนี้เพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาในประเทศไทย

ABSTRACT

Title of Thesis	Mobilization Process and Adaptation of Community in Implementation of Alternative Education: A Case Study of Yaa Ped Naam Learning Center, Maehongson Province.
Author	Wanida Nakhisang
Degree	Master of Arts (Social Development Administration)
Year	2021

The main objective of this research was to investigate the mobilization process and community adaptation in the implementation of alternative education of Yaa Ped Naam Learning Center operated a selected community. The research was based on the qualitative research methodology by adopting the case study approach. The community selected for the investigation was located in a remote area in Mae Hong Son Province.

Data collection was conducted using the in-depth interview method with 21 key informants. This was coupled with participant observation in which the writer played role as a staff of Yaa Ped Naam Learning Center. Field data were collected during the period starting from January 2019 to June 2020. Data analysis was done by means of content analysis, typological analysis, interpretation and logical reasoning.

The research results revealed that the mobilization process of Yaa Ped Naam

Learning Center had 6 steps: 1) creation of awareness to become local development agents; 2) building a group to establish the learning center; 3) operation of community-based education to correspond with the local way of life; 4) taking lessons learned for reviewing activities, re-identifying problems and seeking solutions; 5) extension of findings for improving students' learning; and 6) creation of educational innovations to upgrade the quality of educational management in the 21st century. Alternative education implementation of Yaa Ped Naam involved 2 levels of adaptations: 1) community and organizational level which covered adaptations in forms of fighting and compromise with situations; and 2) personal level which covered physical adaption related to co-working with various parties, self-conceptual adaptation referred to adjustment of values pertaining to changing educational goals from “studying to become a master” to “learning for a good life,” 3) The role and function adaptation involving adapting roles of community leading members to be school administrators, and interdependence adaptation in terms of body of knowledge, personnel, and budget that they had to depend on both community development with respects to social entrepreneurial initiatives and on external supports from network partners. The outcomes of adaptation of people in the community could be observed from their adaptive behaviors a result of alternative education management that had been able to carry out more efficiently. This could be classified into 2 levels: community and organizational level, and

individual level. There were 4 approaches of adaptation at the community and organizational level, as follows: 1) creating a salary system, 2) development of a welfare fund, 3) building shops and economic forest plantations, and 4) creating a volunteer system. At the personal level, leading community members attempted to improve their abilities to manage themselves, their families and community in a balancing manner.

The main suggestion from this research is that the Ministry of Education should restructure and determine key agencies to oversee the alternative education in Thailand in particular. This may be done by establishing “Office of Alternative Education” to be responsible for providing supports in term of budget, personnel and academic matters in order to reduce the inequality of education in Thailand.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ เนื่องจากได้รับความกรุณาอย่างสูงในการเปลี่ยนแปลงอาจารย์ที่ปรึกษาจาก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อาแว มะแส และ ดร.พัชรินรุจา จันทโรนานนท์ ซึ่งท่านทั้งสองได้ช่วยแก้ไขความผิดพลาดในตอนท้ายของการเขียนวิทยานิพนธ์ด้วยความเอาใจใส่ ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์เป็นอย่างสูง

ขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.สุพรรณิ ไชยอำพร อาจารย์ที่ปรึกษาในตอนต้นของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ซึ่งได้รับความกรุณาอย่างสูงในการให้คำปรึกษาและแก้ไขข้อบกพร่องของเนื้อหา

ขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ บำเพ็ญ เขียวหวาน ประธานกรรมการสอบ และรองศาสตราจารย์ ดร.นรินทร์ ดำรงชัย กรรมการสอบ รวมถึงเจ้าหน้าที่ประจำคณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ทุกท่าน

ขอกราบขอบพระคุณ คนในชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำทุกท่านที่เอื้อเฟื้อข้อมูล อาหาร และที่พักในการดำเนินการวิจัยครั้งนี้ ตลอดจนภาคีเครือข่ายทั้งภาครัฐและเอกชนทุกท่านที่ให้ความร่วมมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้เขียนหวังเป็นอย่างยิ่งว่างานวิจัยฉบับนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาระบบการศึกษาของประเทศไทย หากมีข้อผิดพลาดประการใดในงานวิจัยนี้ ผู้เขียนขอน้อมรับผิดและขออภัยเป็นอย่างสูง

วนิดา นาคีสั่งซ์
กันยายน 2564

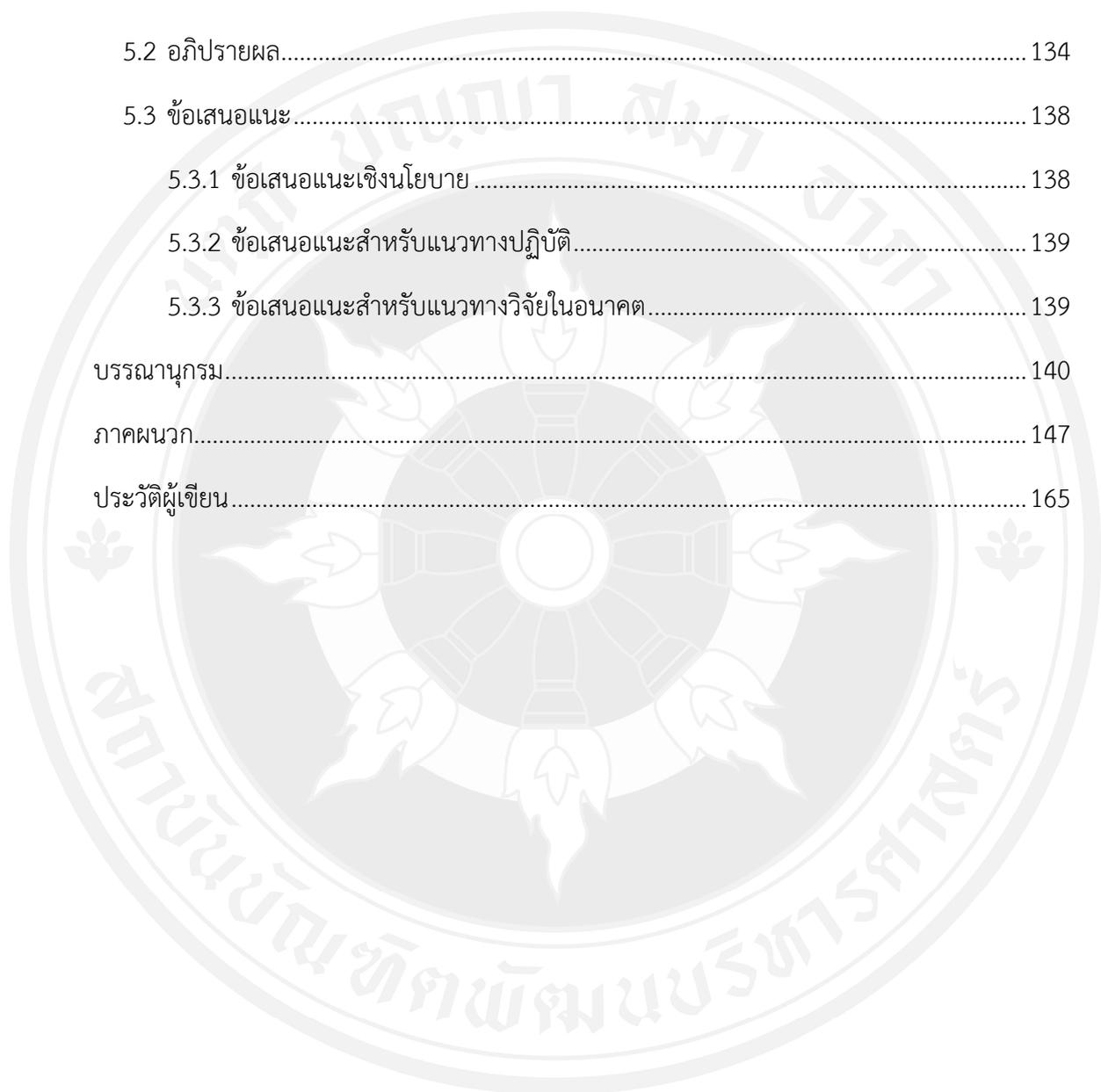
สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	ค
ABSTRACT	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ฐ
สารบัญภาพ	ท
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญ	1
1.2 คำถามการวิจัย	5
1.3 วัตถุประสงค์การวิจัย	5
1.4 ขอบเขตการวิจัย.....	5
1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	6
1.6 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการศึกษา	6
บทที่ 2 แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	8
2.1 แนวคิดการศึกษาทางเลือก	8
2.1.1 แนวคิดพื้นฐานและความหมาย	9
2.1.2 หลักการและองค์ประกอบของการศึกษาทางเลือก	22
2.1.3 ประเภทและพัฒนาการของการศึกษาทางเลือก.....	26
2.1.4 กฎหมาย/นโยบายที่เกี่ยวข้อง.....	31
2.1.5 ผู้ดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือก.....	34
2.2 แนวคิดศูนย์การเรียนรู้.....	38

2.2.1	ความหมายของศูนย์การเรียนรู้.....	38
2.2.2	รูปแบบ/ประเภทของศูนย์การเรียนรู้.....	40
2.2.3	องค์ประกอบของศูนย์การเรียนรู้.....	41
2.2.4	ขั้นตอนการดำเนินการของศูนย์การเรียนรู้.....	42
2.3	แนวคิดกระบวนการขับเคลื่อน.....	42
2.3.1	ความหมายของกระบวนการและกระบวนการขับเคลื่อน.....	43
2.3.2	การปฏิบัติการขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชน.....	43
2.4	แนวคิดการปรับตัว.....	50
2.4.1	ความหมายของการปรับตัว.....	51
2.4.2	สาเหตุของการปรับตัว.....	53
2.4.3	กลไกการปรับตัว.....	54
2.4.4	การปรับตัวตามทฤษฎีของรอย.....	55
2.4.5	แนวคิดการปรับตัวขององค์กร.....	58
2.5	งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	59
2.5.1	งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทางเลือก.....	59
2.5.2	งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับศูนย์การเรียนรู้.....	59
2.5.3	งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการขับเคลื่อนการพัฒนา.....	60
2.5.4	งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการปรับตัว.....	61
บทที่ 3	วิธีการศึกษา.....	63
3.1	แนวคิดนำในการศึกษา.....	63
3.2	วิธีการรวบรวมข้อมูล.....	64
3.3	กลุ่มเป้าหมายและผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ.....	65
3.3.1	กลุ่มเป้าหมาย.....	65
3.3.2	ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ.....	65

3.4 แนวประเด็นการสัมภาษณ์เจาะลึก.....	66
3.5 วิธีการวิเคราะห์ข้อมูล.....	67
บทที่ 4 ผลการศึกษา.....	68
4.1 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ.....	68
4.2 บริบทของพื้นที่ที่ศึกษา.....	71
4.2.1 ลักษณะทั่วไปของจังหวัดแม่ฮ่องสอน.....	71
4.2.2 ลักษณะทั่วไปของชุมชนห้วยป่าเต็ง.....	72
4.2.3 ประวัติความเป็นมาของชุมชนห้วยป่าเต็ง.....	79
4.2.4 วัฒนธรรม พิธีกรรม และความเชื่อ.....	81
4.3 ภูมิหลังของศูนย์การเรียนรู้ห้วยป่าเต็ง.....	87
4.3.1 ความเป็นมา.....	87
4.3.2 โครงสร้างขององค์กร.....	90
4.3.3 วัฒนธรรมองค์กร.....	92
4.3.4 ประสิทธิภาพในการจัดการศึกษา.....	93
4.4 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก.....	95
4.4.1 การจัดการเรียนการสอนของศูนย์การเรียนรู้ห้วยป่าเต็ง.....	96
4.4.2 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก.....	99
4.5 การปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก.....	119
4.5.1 การวิเคราะห์การปรับตัวระดับชุมชนและองค์กรตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ และ นักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์.....	119
4.5.2 การวิเคราะห์การปรับตัวระดับบุคคลตามทฤษฎีของซิสเตอร์ คอลลิस्ता รอย.....	121
บทที่ 5 สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	129
5.1 สรุปผลการศึกษา.....	130

5.1.1 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์ การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ.....	130
5.1.2 การปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้ เปิดน้ำ.....	131
5.2 อภิปรายผล.....	134
5.3 ข้อเสนอแนะ.....	138
5.3.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	138
5.3.2 ข้อเสนอแนะสำหรับแนวทางปฏิบัติ.....	139
5.3.3 ข้อเสนอแนะสำหรับแนวทางวิจัยในอนาคต.....	139
บรรณานุกรม.....	140
ภาคผนวก.....	147
ประวัติผู้เขียน.....	165

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 2.1 แนวคิด จุดเด่น ความเข้าใจของแนวคิด และการจัดการเรียนรู้ของโรงเรียนทางเลือก .	13
ตารางที่ 2.2 การจัดกลุ่มการให้ความหมายของการศึกษาทางเลือก.....	21
ตารางที่ 2.3 การเปรียบเทียบการศึกษาทางเลือกและการศึกษากระแสหลักในไทย.....	23
ตารางที่ 2.4 การเปรียบเทียบลักษณะของการศึกษาทางเลือกและสถานศึกษาแบบแผนเดิม.....	24
ตารางที่ 2.5 สรุปแนวคิดของกระบวนการขับเคลื่อน.....	49
ตารางที่ 4.1 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ.....	69
ตารางที่ 4.2 เส้นเวลาเหตุการณ์สำคัญและผลกระทบที่เกิดขึ้นของศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปิดน้ำ.....	89
ตารางที่ 4.3 บทบาทของภาคีเครือข่ายของศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปิดน้ำ.....	104
ตารางที่ 4.4 แผนการผลิตของศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปิดน้ำ.....	113

สารบัญภาพ

หน้า

ภาพที่ 2.1 พัฒนาการของการศึกษาทางเลือกในประเทศไทย	30
ภาพที่ 2.2 ปรัชญาการพัฒนาในระดับปฏิบัติการ	45
ภาพที่ 2.3 กระบวนการขับเคลื่อนสวัสดิการชุมชน	47
ภาพที่ 2.4 แนวคิดระบบการปรับตัวของมนุษย์ตามทฤษฎีของรอย	56
ภาพที่ 3.1 แนวคิดนำการในการศึกษา.....	64
ภาพที่ 4.1 แผนที่เดินดินชุมชนห้วยเป็ดน้ำ.....	73
ภาพที่ 4.2 โครงสร้างองค์กรของศูนย์การเรียนรู้ห้วยเป็ดน้ำ	91
ภาพที่ 4.3 แนวคิดในการขับเคลื่อนการเรียนรู้จากการประกอบการของศูนย์การเรียนรู้ห้วยเป็ดน้ำ.....	112
ภาพที่ 4.4 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก	119

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญ

ในการประชุมสุดยอดสหประชาชาติสมัยสามัญ (UN General Assembly) ครั้งที่ 70 ซึ่งจัดขึ้นที่ประเทศสหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2558 มีผู้นำประเทศกว่า 193 รับรองเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน ปี ค.ศ. 2030 ภายใต้หัวข้อ “การเปลี่ยนแปลงของโลกสู่เป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน ค.ศ.2030” อันนำไปสู่การขับเคลื่อนตามข้อตกลงเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development Goals: SDGs) ซึ่งสรุปเป็นเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนทั้งหมด 17 เป้าหมาย (Goals) ครอบคลุมระยะเวลาดำเนินการ 15 ปี ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2558 - 2573 (ค.ศ. 2015 - ค.ศ. 2030) โดยเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนด้านการศึกษาเป็นเป้าหมายลำดับที่สี่ ได้ระบุไว้ว่า “สร้างหลักประกันให้การศึกษาที่มีคุณภาพอย่างเท่าเทียมและครอบคลุม รวมทั้งส่งเสริมโอกาสในการเรียนรู้ตลอดชีวิตสำหรับทุกคน (Ensure Inclusive and Quality Education for All and Promote Lifelong Learning)” หากย้อนกลับไปที่เมื่อปี พ.ศ. 2543 เป้าหมายการพัฒนาแห่งสหัสวรรษ (Millennium Development Goals: MDGs) ระบุการศึกษาไว้เป็นเป้าหมายพัฒนาในลำดับที่สอง มีใจความว่า “ให้เด็กทุกคนได้รับการศึกษาระดับประถมศึกษา” อันสะท้อนให้เห็นว่า การศึกษาเป็นอีกหนึ่งวาระที่สำคัญระดับโลก เพื่อพัฒนาคนไปสู่เป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน (เทวินทร์ วัชรศิลาชัย, 2560)

นอกจากนี้ ในเวทีการอภิปรายในการประชุมระดับโลกว่าด้วยการศึกษา ในปี ค.ศ. 2015 (World Education Forum 2015) ได้มีข้อเสนอแนะ 5 ประเด็นใหญ่ ได้แก่ 1) การเตรียมความพร้อมของเด็กปฐมวัยก่อนเข้าสู่ชั้นประถมศึกษา ด้วยการกำหนดให้การศึกษาปฐมวัยหรืออนุบาลเป็นการศึกษาภาคบังคับอย่างน้อย 1 ปี และให้แต่ละประเทศจัดการศึกษาภาคบังคับอีกอย่างน้อย 9 ปี รวมเป็นการศึกษาภาคบังคับ 10 ปี 2) การพัฒนาคุณภาพการศึกษาให้สอดคล้องกับชุมชนของผู้เรียน และมีความหลากหลาย รวมถึงให้มีการจัดการศึกษาทางเลือกที่เหมาะสมกับผู้เรียน เพื่อให้เชื่อมโยงและครอบคลุมการใช้ชีวิตของคนกลุ่มคนต่าง ๆ 3) การศึกษาเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืนและความเป็นพลเมืองโลก เนื่องจากการศึกษาช่วยพัฒนาคนให้สามารถปรับเปลี่ยนโลกให้น่าอยู่มากขึ้นได้

4) การเพิ่มงบประมาณการลงทุนด้านการศึกษา และ 5) การติดตามและประเมินผลการจัดการศึกษา (เทวินทร์ อัครศิลาชัย, 2560)

เนื่องจากโลกปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว การเรียนรู้และการเข้าถึงองค์ความรู้ต่าง ๆ จึงจำเป็นต้องปรับตัวและพัฒนาให้ทันกับการเปลี่ยนแปลง ซึ่งคาดว่าจะมีตามมาอย่างมากในศตวรรษที่ 21 ปรัชญาการณที่เกิดขึ้นทำให้การศึกษาแบบสร้างองค์ความรู้เฉพาะด้านและการสอนทักษะที่ตายตัวเริ่มใช้ไม่ได้หรือด้อยความสำคัญ และเกิดคำถามใหญ่ว่า “การศึกษากระแสหลักทำให้ชีวิตเสื่อมลงหรือไม่” แล้วการศึกษาที่แท้จริงที่จะนำพาชีวิตมนุษย์ให้สมบูรณ์และมีคุณภาพควรเป็นอย่างไร จิฑุ กฤษณมูรติ (2559) ได้อธิบายว่า การศึกษาที่แท้จริงไม่ใช่การถ่ายทอดข้อมูลความรู้จากครูสู่นักเรียนเท่านั้น แต่ต้องก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในจิตใจ ผู้เรียนต้องมีจิตวิญญาณ มีจิตรู้จักวิพากษ์วิจารณ์ เรียนรู้ที่จะไม่ยอมรับหรือทำตามผู้อื่นในขณะที่ไม่รู้ข้อเท็จจริง เห็นสิ่งอื่นใดหน้าที่สำคัญที่สุดของการศึกษาคือ เสริมสร้างให้บุคคลมีชีวิตที่สมบูรณ์และสามารถเผชิญทุกสิ่งที่เกิดขึ้นในชีวิตได้ ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ว่า ท้ายที่สุดจุดมุ่งหมายทางการศึกษาคือ การดับทุกข์ทั้งปวงได้โดยสิ้นเชิง ให้มีพฤติกรรมอย่างมนุษย์ที่มีจิตใจสูง มนุษย์จะสมบูรณ์ได้ก็ด้วยความฉลาดสติปัญญา และความมีมนุษยธรรม (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2543) ดังนั้น การศึกษาเพื่อยกระดับสติปัญญา จิตวิญญาณ ความกล้าหาญทางจริยธรรมและความกลมกลืนภายในจึงเป็นสิ่งสำคัญกว่าการศึกษาเพื่อความมั่งคั่งและความสำเร็จ (อดัม เคล, 2546)

นักการศึกษาหลายท่านในประเทศไทยกล่าวถึงวิกฤตทางการศึกษา อาทิ เช่น ประเวศ วะสี (อ้างถึงใน สถาบันวิทยุ เอฟ.เอ็ม 96.5., 2553) กล่าวว่า ระบบการศึกษาของประเทศไทยทำลายฐานล่างอย่างสิ้นเชิง เพราะการศึกษาได้นำเอาเด็ก ๆ ในชุมชนทั้งหมดไปเล่าเรียนเนื้อหาที่ไม่เกี่ยวกับชุมชนท้องถิ่น ท่องจำวิชาความรู้จนลืมรากเหง้าของชุมชน สอดคล้อง กับนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2549) ที่เสนอมุมมองว่า ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ระบบการศึกษาของไทยถูกครอบงำโดยความคิดแบบเจ้าขุนมูลนายและแนวทางการศึกษาแบบตะวันตก ซึ่งระบบนี้นำโรงเรียนและครูสมัยใหม่เข้ามาแทนที่การศึกษาแบบดั้งเดิมที่เคยอยู่ในวัดและชุมชน มีหน้าซ้ำยังมุ่งเป้าหมายเพื่อผลิตคนไปรับใช้ระบบราชการและระบบอุตสาหกรรมของอาณานิคม รวมทั้ง เสรี พงศ์พิศ (2555) ที่มีความเห็นตรงกันว่า การศึกษาไทยได้เติบโตในยุคอุตสาหกรรม การจัดการศึกษาจึงเป็นแบบอุตสาหกรรมที่ผลิตคนแบบสำเร็จรูปเพื่อออกไปเป็นลูกจ้าง รับใช้ในโรงงาน หน่วยงานและองค์กรสมัยใหม่ภายใต้ระบบทุนนิยม ที่ผ่านมามีการศึกษาได้แยกออกจากการพัฒนา ซึ่งความจริงแล้วควรเป็นเรื่องเดียวกัน ที่สำคัญคือ การศึกษานั้นไม่ได้เตรียมคนให้มีทางเลือกในการพึ่งตนเองหรือจัดการทุนในท้องถิ่น การศึกษาที่มีทางเลือกน้อยนี้จึงเปรียบเสมือนการจรรยาที่บังคับให้รถวิ่งทางเดียว เป็นการศึกษาที่เอาวิชาเป็นตัวตั้ง แต่ไม่ได้เอาชีวิตเป็นตัวตั้ง นอกจากนี้ พิภพ ธงไชย (อ้างถึงใน สุริยะใส กตะศิลา, 2548) ได้เสนอความเห็นว่ ระบบการศึกษาของรัฐไทยทำให้เด็กขาดความสุขและมีการเรียนรู้ที่ไม่ก่อให้เกิดความ

งอกงามทางสติปัญญา แต่กลับสร้างความปลอดภัยทางการเมืองและเดินตามการพัฒนาของซีกโลก ตะวันตก โรงเรียนจึงกลายเป็นพื้นที่อันตรายของเด็กมากขึ้น ทั้งในเรื่องยาเสพติด ความรุนแรง การ ละเมิดสิทธิเด็ก การฆ่าตัวตายและอำนาจนิยม

อย่างไรก็ตาม วงการพัฒนาศึกษาของไทยที่ผ่านมา ได้ตระหนักถึงความผิดพลาดของวิธี คิดแบบแยกส่วน และหันมาสู่การศึกษาแบบองค์รวม (Holistic Education) มากขึ้น กล่าวคือ มีวิธี คิดแบบมองทุกสิ่งต่อเนื่องเชื่อมโยงกันบนหลักการของการมองสิ่งต่าง ๆ อย่างสัมพันธ์กัน ทั้งด้านการ มองเด็กและการเรียนการสอน ซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มที่มีแนวคิดแบบการศึกษาทางเลือก (Alternative Education) ที่ให้ความสำคัญกับคุณค่าความเป็นมนุษย์ในตัวเด็กมากขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการ การศึกษาแห่งชาติ, 2543) ผู้มีบทบาทสำคัญคนหนึ่งในขบวนการเคลื่อนไหวทางการศึกษาทางเลือก ในประเทศไทย คือ พิภพ ธงไชย ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งโรงเรียนหมู่บ้านเด็กที่จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2522 เพื่อเสนอการศึกษาแนวทางใหม่ที่หลุดพ้นจากการครอบงำของการศึกษากระแสหลัก (สุริยะใส กตะศิลา, 2548) โรงเรียนแห่งนี้จึงมีอิทธิพลต่อชุมชนการศึกษาของไทย ทั้งในระดับปฏิบัติและเชิง นโยบาย โดยเฉพาะการมีส่วนร่วมในกระบวนการกำหนดพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติปี พ.ศ. 2542 (Nagata2007)

เมื่อไม่นานมานี้ ประเทศไทยได้มีการปรับเปลี่ยนการเรียนรู้เพื่อจัดการศึกษาตามอุดมการณ์สูงสุดที่มุ่งพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีการเสนอการศึกษาทางเลือกเป็นทางออกของความ ผิดพลาดดังกล่าวด้วยองค์ความรู้ในเชิงหลัก 7 ประการดังต่อไปนี้ คือ 1) การศึกษาทางเลือกให้ การศึกษางอกงามตามธรรมชาติการเรียนรู้ของมนุษย์ 2) การศึกษาทางเลือกให้การศึกษามากหลาย ดังมรดกดอกไม้หลากสี 3) การศึกษาทางเลือกให้การศึกษานำทางทุกคนสู่การค้นพบตัวเอง 4) การศึกษาทางเลือกให้การศึกษาร่วมกันของครอบครัวและชุมชน 5) การศึกษาทางเลือกให้การศึกษากินได้ งอกงามได้ และคนอยู่ได้ในท้องถิ่น 6) การศึกษาทางเลือกให้การศึกษามากหลากหลายนอกจาก รากเหง้าของภูมิปัญญาบรรพชน และ 7) การศึกษาทางเลือกให้การศึกษาก้าวหน้าของชาติภายใต้ สิทธิพื้นฐานของประชาชน นอกจากนี้ตลอดช่วง 20 ปีที่ผ่านมา มีความพยายามปฏิรูปการศึกษา ภายใต้หลักการ “ให้สังคมมีส่วนร่วมทางการศึกษา” และ “มีเอกภาพด้านนโยบาย มีความ หลากหลายในการปฏิบัติ” กฎหมายด้านการศึกษาที่ใช้อยู่ในปัจจุบันจึงเปิดมิติใหม่เรื่องการศึกษา ทางเลือกและสิทธิการเป็นผู้จัดการศึกษาขั้นพื้นฐานของสถาบันทางสังคมต่าง ๆ ทั้งสถานศึกษา โรงเรียน ศูนย์การเรียนรู้ของบุคคล ครอบครัว องค์กรชุมชน องค์กรเอกชน และสถาบันทางสังคมอื่น ๆ (ยุทธชัย เฉลิมชัย, 2559)

การจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ที่จัดการศึกษาตามแนวทางการศึกษาทางเลือกจึงเป็นนวัตกรรมใหม่ ในการปฏิรูปการศึกษาตามเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 และที่แก้ไข เพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2545 และ (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2553 ในมาตรา 18 (3) ซึ่งได้แสดงความหมาย

ใน 3 ลักษณะ ได้แก่ 1) เป็นสถานศึกษาประเภทหนึ่งเช่นเดียวกับโรงเรียนและสถานพัฒนาเด็กปฐมวัย 2) เป็นสถานศึกษาที่จัดการศึกษาปฐมวัยและการศึกษาขั้นพื้นฐาน และ 3) ผู้จัดการศูนย์การเรียนดำเนินการได้ทั้งโดยภาครัฐและภาคสังคม การปฏิรูปดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายและการมีส่วนร่วมของภาคีต่าง ๆ ที่สนใจการศึกษา (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2547) การศึกษาทางเลือกที่เป็นจุดเด่นสำคัญในสังคมไทยคือการจัดการศึกษาให้กับกลุ่มเด็กเป้าหมายเฉพาะ เช่น เด็กกลุ่มด้อยโอกาส เด็กยากไร้ เด็กถูกทอดทิ้ง เด็กนอกระบบ เด็กพิเศษ เด็กพิการ เด็กชาติพันธุ์ ฯลฯ และหนึ่งในสถาบันสังคมที่เป็นผู้ดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือกที่สำคัญคือ องค์กรชุมชนที่ทำงานสนับสนุนการศึกษาและช่วยเหลือคุ้มครองสิทธิเด็กเยาวชนที่ยากไร้และด้อยโอกาสทางการศึกษา ซึ่งได้เข้าร่วมขับเคลื่อนด้วยแนวทางการจัดการศึกษาทางเลือกให้เด็กเหล่านี้ (เทววิมล อัครศิลาชัย, 2560) ศูนย์การเรียนขององค์กรชุมชนหลายแห่งได้พัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนโดยเชื่อมโยงองค์ความรู้ต่าง ๆ เข้ากับวิถีชีวิต ภูมิปัญญา และบริบทของพื้นที่ อีกทั้งเน้นให้ผู้เรียนรู้เท่าทันสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน (ยุทธชัย เฉลิมชัย, 2559)

ศูนย์การเรียนหมู่บ้านเปิดน้ำ (ในการนำเสนอการวิจัยครั้งนี้มีมาตรการในการรักษาความลับของข้อมูล โดยใช้นามสมมติแทนชื่อนามและชื่อสกุลจริงของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ และชื่อสถานที่ที่เกี่ยวข้อง) เป็นสถานศึกษาแห่งแรกในจังหวัดแม่ฮ่องสอนที่จัดการศึกษาโดยองค์กรชุมชน จัดตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2558 โดยกลุ่มหมู่บ้านเปิดน้ำได้จดทะเบียนกับกระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ เป็นองค์กรสาธารณประโยชน์ในความสนับสนุนของสถาบันปัญญาคีติ หลังจากชุมชนประสบปัญหาเด็กไม่มีที่เรียน เมื่อสำนักงานการศึกษานอกโรงเรียน (กศน.) จังหวัดแม่ฮ่องสอน ได้ยุติการเรียนการสอนแก่เด็กอายุต่ำกว่า 15 ปี เพื่อขับเคลื่อนนโยบายยุบรวมโรงเรียนขนาดเล็กของภาครัฐ เมื่อปี พ.ศ. 2556 ศูนย์การเรียนหมู่บ้านเปิดน้ำได้ใช้แนวคิดการจัดการศึกษาทางเลือก สร้างหลักสูตรวิถีชีวิต อาหาร ยา ผ้า บ้าน ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวปกากะญอ มาเป็นพื้นฐานการเรียนรู้อันผ่านระบบความคิด ความเชื่อและความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ภายใต้อำนาจของท้องถิ่นที่ว่า “ต๋ามาโละ ต๋าโอมู” ซึ่งหมายถึง “การเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม” เพื่อให้ผู้เรียนสามารถเรียนรู้เพื่อดูแลตนเอง ครอบครัว และชุมชนได้ (ยุทธชัย เฉลิมชัย, 2559) การดำเนินงานตลอด 5 ปีของการรวมกลุ่มเพื่อจัดการปัญหาร่วมกันสะท้อนถึงพลังชุมชนที่ร่วมกันในการขับเคลื่อนองค์กรชุมชน เพื่อแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาให้แก่ลูกหลานในชุมชนที่จะเติบโตเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาชุมชน สังคมและประเทศชาติต่อไปในอนาคต

อย่างไรก็ตาม สภาพปัญหาสำคัญของการจัดการศึกษาทางเลือกสำหรับเด็กด้อยโอกาสในเขตพื้นที่สูงภาคเหนือตอนบน คือ สภาพของครอบครัวนักเรียนมีฐานะยากจน ไม่สนับสนุนให้ลูกได้รับการศึกษา และมีอุปสรรคด้านภาษา (วชิราพร สุวรรณศรवल และคณะ, 2556) ดังนั้นผู้ดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือกจึงจำเป็นต้องปรับตัวและขับเคลื่อนองค์กรให้ได้ จึงนำไปสู่ข้อสงสัยว่า ศูนย์การ

เรียนหญ้าเปิดน้ำมีกระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกอย่างไร เพื่อเป็นประโยชน์และสามารถเป็นแนวทางในการพัฒนางานด้านการศึกษาทางเลือกให้แก่ผู้ดำเนินการจัดการศึกษาต่อไป

1.2 คำถามการวิจัย

กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนหญ้าเปิดน้ำเป็นอย่างไร

1.3 วัตถุประสงค์การวิจัย

1.3.1 เพื่อศึกษากระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนหญ้าเปิดน้ำ

1.3.2 เพื่อศึกษาการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนหญ้าเปิดน้ำ

1.4 ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งขอบเขตการวิจัย ดังนี้

1.4.1 ขอบเขตด้านพื้นที่และกลุ่มเป้าหมาย ผู้วิจัยเลือกพื้นที่ศึกษาแบบเจาะจง ได้แก่ ศูนย์การเรียนหญ้าเปิดน้ำ ซึ่งตั้งอยู่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยเป็นพื้นที่ที่มีการขับเคลื่อนการศึกษาทางเลือกให้แก่เด็กในชุมชน หลังประสบปัญหาเด็กไม่มีที่เรียน ทำให้ต้องมีการปรับตัวอย่างมากทั้งผู้เกี่ยวข้องและหลักสูตร เช่น การหิบบกองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญา “วิถีชีวิต อาหาร ยา ผ้า บ้าน” มาจัดกระบวนการเรียนรู้ที่สะท้อนถึงพลังชุมชนในการขับเคลื่อนและการปรับตัวต่อปัญหาที่เผชิญได้อย่างดี

กลุ่มเป้าหมายในการศึกษาครั้งนี้ครอบคลุมผู้ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาทางเลือก ได้แก่ ผู้อำนวยการศูนย์การเรียน ผู้นำชุมชน แกนนำชาวบ้าน นักเรียน ผู้ปกครองนักเรียน และภาคีเครือข่ายที่เข้ามาสนับสนุนการขับเคลื่อนการดำเนินการด้านการศึกษาทางเลือก

1.4.2 ขอบเขตด้านเนื้อหา การศึกษาครั้งนี้มีเนื้อหาครอบคลุมกระบวนการขับเคลื่อน และการปรับตัวในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของชุมชน ได้แก่ ภูมิหลังของศูนย์การเรียนรู้ การจัดการเรียนการสอนของศูนย์การเรียนรู้ กระบวนการขับเคลื่อนในการดำเนินงานด้านการศึกษา และการปรับตัวของชุมชน

1.4.3 ขอบเขตด้านเวลา เนื่องจากเป็นการศึกษาภาคสนามซึ่งต้องใช้เวลาปรับตัวและสร้างความสัมพันธ์กับคนในชุมชนและกลุ่มเป้าหมายเพื่อสร้างความไว้วางใจ อันจะส่งผลให้การวิจัยเชิงคุณภาพนี้สามารถดำเนินการได้ราบรื่น การศึกษาภาคสนามนี้ดำเนินการตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. 2562 จนถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2563 หลังจากนั้นจึงนำข้อมูลมาทำความเข้าใจ จัดหมวดหมู่ ตีความ และเขียนรายงานเพื่อนำเสนอ

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.5.1 ทำให้ทราบถึงกระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หน้าเป็ดน้ำ

1.5.2 ทำให้ทราบถึงการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หน้าเป็ดน้ำ

1.5.3 ศูนย์การเรียนรู้ที่จัดการศึกษาทางเลือกในพื้นที่อื่น ๆ ที่มีบริบทคล้ายคลึงกันสามารถนำผลการศึกษาไปประยุกต์ใช้และเป็นแนวทางในการพัฒนาการจัดการศึกษา

1.6 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการศึกษา

การศึกษาทางเลือก หมายถึง การศึกษาที่แตกต่างจากกระแสหลัก มีรูปแบบการเรียนการสอนและการประเมินผลที่ยืดหยุ่น ตามศักยภาพและธรรมชาติของผู้เรียน หรือใช้วิถีชีวิตของผู้เรียนเป็นตัวตั้ง เน้นความหลากหลายของวิธีการเรียนรู้ การมีส่วนร่วม และการพัฒนาผู้เรียนไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์

กระบวนการขับเคลื่อน หมายถึง ขั้นตอนในการดำเนินการของศูนย์การเรียนรู้หน้าเป็ดน้ำ อย่างเป็นระบบ ประกอบด้วย 3 ขั้นตอน ได้แก่ ขั้นขยับ ขั้นเขยื้อน และขั้นขยาย ซึ่งเน้นการเสริมสร้างการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนและขยายความร่วมมือไปยังชุมชนใกล้เคียง

การปรับตัว หมายถึง การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลและชุมชนเพื่อก้าวผ่านปัญหาสำคัญในการดำเนินการศึกษาทางเลือก อันจะช่วยให้ศูนย์การเรียนรู้และชุมชนพัฒนาไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งประกอบด้วยพฤติกรรมปรับตัว 4 ด้าน ได้แก่ ร่างกาย อัจฉริยะ บพบาท

หน้าที่ และการพึ่งพาอาศัยกัน และลักษณะการปรับตัว 3 รูปแบบ ได้แก่ การปรับตัวโดยการสู้ การหนี และการประนีประนอมสถานการณ์

ศูนย์การเรียนรู้ หมายถึง สภาพ/สถานที่ หรือศูนย์รวมการเรียนรู้ที่มีกระบวนการเรียนรู้หรือกระบวนการเรียนการสอนที่แตกต่างจากเดิม แต่เป็นการเรียนรู้ที่มีกำหนดเวลายืดหยุ่นตามความต้องการของผู้เรียน การประเมินและการวัดผลการเรียนมีลักษณะเฉพาะที่สร้างขึ้นตามความเหมาะสมกับการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ในที่นี้หมายถึง ศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำ จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งมีกระบวนการเรียนรู้ด้วยหลักสูตรภูมิปัญญาท้องถิ่น

องค์กรชุมชน หมายถึง กลุ่มคนในชุมชนและภายนอกชุมชนที่รวมตัวกันเพื่อขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือก ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ คือ ศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำ ที่จัดตั้งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดการศึกษาทางเลือกในชุมชน

การปรับตัวของชุมชน หมายถึง ความพยายามของชุมชนในการปรับปรุงหรือเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพื่อก้าวผ่านปัญหาสำคัญ ๆ ในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกชุมชน อันนำไปสู่ผลลัพธ์ในระดับบุคคลและชุมชน

ประสิทธิผลขององค์กร หมายถึง ความสามารถขององค์กรชุมชนในการบรรลุเป้าหมายของการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก โดยอาศัยการปรับตัวและรักษาสภาพเพื่อความอยู่รอด เติบโต และก้าวหน้าอย่างมั่นคง

ความอยู่รอด หมายถึง ความสามารถในการปรับตัวของชุมชนท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม จนสามารถนำพาชุมชนและองค์กรให้ดำเนินการต่อไปได้

การพึ่งตนเอง หมายถึง ความมีอิสระของชุมชนที่จะกำหนดเป้าหมายและการดำเนินงานจนสามารถบรรลุผลสำเร็จในลักษณะของการจัดการตนเอง แต่สามารถพึ่งพาอาศัยหรือเกื้อกูลจากชุมชนโดยรอบในลักษณะของเครือข่ายการเรียนรู้ โดยไม่มีฝ่ายใดถูกครอบงำ

การดูแลตัวเอง หมายถึง ความสามารถของบุคคลในการจัดการตนเองในชีวิตประจำวัน ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ การฝึกฝนและประสบการณ์ของแต่ละบุคคล

การสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง การสานต่อองค์ความรู้หรือความสามารถของชุมชนที่สั่งสมมาอย่างยาวนานจากรุ่นหนึ่งไปสู่รุ่นหนึ่ง

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก กรณีศึกษาศูนย์การเรียนรู้เปิดฟ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอนนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมจากการค้นคว้าหนังสือและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมถึงการลงพื้นที่ปฏิบัติงานภาคสนามเพื่อศึกษากระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้เปิดฟ้า โดยจำแนกออกเป็นหัวข้อ ดังนี้

- 2.1 แนวคิดการศึกษาทางเลือก
- 2.2 แนวคิดศูนย์การเรียนรู้
- 2.3 แนวคิดกระบวนการขับเคลื่อน
- 2.4 แนวคิดการปรับตัว
- 2.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวคิดการศึกษาทางเลือก

การศึกษาทางเลือกเป็นการศึกษาเชิงอุดมคติแบบก้าวหน้าที่แตกต่างจากการศึกษาในรูปแบบเดิม ๆ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นนวัตกรรมทางการศึกษาที่ช่วยให้เกิดกระบวนการเรียนรู้เพื่อความงอกงามของบุคคลและสังคม จากการศึกษาแนวคิดการศึกษาทางเลือก พบว่า นักวิชาการทั้งในประเทศและต่างประเทศได้ให้ความหมายของการศึกษาทางเลือกในมิติคุณค่าความเป็นมนุษย์ บนพื้นฐานที่เชื่อว่า ธรรมชาติของมนุษย์มีความแตกต่างหลากหลาย จึงจำเป็นต้องจัดการศึกษาที่มีความแตกต่าง เพื่อให้เข้ากับศักยภาพของแต่ละคน มุ่งเป้าหมายสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ แม้การศึกษาทางเลือกจะมีหลายรูปแบบ แต่หลักการสำคัญที่มีร่วมกันคือ การพัฒนาภาวะภายในจิตใจและจิตวิญญาณของมนุษย์ รวมถึงการใช้การศึกษาทางเลือกเป็นเครื่องมือเพื่อการปลดปล่อยทางสังคม (สลิลทิพย์ เชียงทอง, 2558)

2.1.1 แนวคิดพื้นฐานและความหมาย

แนวคิดการศึกษาทางเลือกในต่างประเทศมีจุดเริ่มต้นมาจากความต้องการเสรีภาพ ความสุข และการพันทุกข์ ซึ่งบุคคลที่มีอิทธิพลต่อการศึกษาทางเลือกระดับโลก ได้แก่ มาเรีย มอนเตสซอรี รูดอร์ฟ สไตเนอร์ ไอวาน อิลลิช เลียฟ ตอลสตอย ครูเทพ-รพินทรนาถ ฐากูร พี. อาร์. ชาร์การ์ เปาโล เฟอร์รี ซิกมันด์ ฟรอยด์ เบอร์ทรันด์ รัสเซลล์ ฯลฯ โดยที่หลายท่านตั้งคำถามกับโรงเรียนในกระแสหลักว่า สังคมจำเป็นต้องมี “โรง” ให้ความรู้แบบนี้หรือไม่ จึงเกิดการสื่อสารออกมาในรูปแบบของงานวิชาการหรือหนังสือที่โด่งดังหลายเล่ม เช่น Deschooling Society หรือ ที่ไม่มีโรงเรียน โดย ไอวาน อิลลิช Pedagogy of the Oppressed หรือ การศึกษาของผู้ถูกกดขี่ โดย เปาโล เฟอร์รี On Education หรือความรู้ในมือของความรัก โดย เบอร์ทรันด์ รัสเซลล์ ฯลฯ (เอ. เอส. นีล, 2559)

เปาโล เฟอร์รี (2560) นักการศึกษาที่รับอิทธิพลมาจากลัทธิมาร์กซ์ (Marxism) ได้เขียนเชิงวิพากษ์ระบบการศึกษาแบบเดิม ๆ ในหนังสือที่มีชื่อเสียงเรื่อง “Pedagogy of the Oppressed” เมื่อปี ค.ศ. 1968 ระบุว่า เป้าหมายหลักของการศึกษาของผู้ถูกกดขี่คือ การปลุกความรู้ ความคิดสร้างสรรค์ และความสามารถในการไตร่ตรองเชิงวิพากษ์ในตัวของผู้ถูกกดขี่เอง ยิ่งไปกว่านั้น เขายังมองว่า การศึกษาเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งที่ทำลายความเป็นมนุษย์ ด้วยความเอื้อเพื่อจอมปลอมแบบลัทธิฟอปปครองลูกซึ่งเป็นการกดขี่รูปแบบหนึ่ง ดังนั้นเป้าหมายของผู้ถูกกดขี่ก็คือการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ โดยมีเครื่องมือที่ทรงพลังคือการศึกษาเพื่อความเป็นมนุษย์ ผ่านกระบวนการรู้ปฏิบัติ (Praxis) ซึ่งหมายถึงการไตร่ตรองและการลงมือกระทำต่อโลก เพื่อการเปลี่ยนแปลงในฐานะนักวิพากษ์ เฟอร์รีจึงเสนอ “การศึกษาแนวอิสริณิยม” (Libertarian Education) หรือการศึกษาแบบหยิบยกปัญหา มุ่งการปลดปล่อยผู้ถูกกดขี่ให้เป็นอิสระและมุ่งการปรองดอง เพื่อแก้ไขข้อขัดแย้งระหว่างครูกับนักเรียน ด้วยการปรับระดับบทบาทของผู้สอนและนักเรียนให้เท่าเทียมกันผ่าน “การเสวนา” ที่มีการปฏิสัมพันธ์ในแนวราบ สร้างความสัมพันธ์แบบหุ้นส่วน เปิดโอกาสให้ทั้งสองฝ่ายมีส่วนร่วมกันคิดและตั้งคำถามเพื่อสร้างความรู้ซึ่งมีคุณค่าในตัวเองให้แก่ผู้เรียน การศึกษาตามแนวคิดนี้จึงเน้นเสรีภาพมากกว่าการพันธนาการ (อัปดุลเลาะ เจ๊ะหลง, 2559)

ย้อนกลับไปเมื่อราวปี ค.ศ. 1907 มาเรีย มอนเตสซอรี (Maria Montessori) ชาวอิตาลี เชื่อว่าการให้การศึกษาแก่เด็กวัยเริ่มต้นไม่ใช่การนำความรู้ไปบอกเด็ก แต่ควรเป็นการปลูกฝังและให้เด็กเจริญเติบโตไปตามธรรมชาติที่เด็กต้องการ ดังนั้นมนุษย์จึงเป็นผู้ให้การศึกษาแก่ตนเอง การเรียนรู้ของเด็กไม่ได้เกิดจากการให้เด็กนั่งฟังครูผู้สอนเพียงอย่างเดียว แต่การเรียนรู้คือกระบวนการที่ค่อย ๆ เกิดขึ้นและสั่งสมมาจากประสบการณ์ที่เด็กได้รับ โดยช่วงอายุที่สำคัญของการเรียนรู้คือช่วง 0 – 6 ปี แรกของชีวิต ฉะนั้นมอนเตสซอรีจึงเน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ เน้นการจัดเตรียมสภาพแวดล้อมและอุปกรณ์การเรียนการสอนที่ช่วยฝึกฝนประสาทสัมผัส เปิดโอกาสให้เด็กค้นพบสิ่งต่าง ๆ ด้วยตนเอง สอดคล้องกับ Lillard (อ้างถึงใน นภเนตร ธรรมบวร, 2546) ที่ระบุว่า

องค์ประกอบที่สำคัญในการจัดสภาพแวดล้อมของการศึกษาทางเลือกมี 6 ประการ ได้แก่ 1) เสรีภาพ 2) โครงสร้างและระเบียบ 3) ความจริงและธรรมชาติ 4) ความงามและบรรยากาศซึ่งตอบสนองในทางบวกต่อชีวิต 5) วัสดุอุปกรณ์การเรียนรู้ตามแนวมอนเตสซอรี และ 6) พัฒนาการของชีวิตในชุมชน สำหรับกลุ่มการศึกษาทางเลือกที่นำแนวคิดนี้มาใช้ในประเทศไทย เช่น โรงเรียนอนุบาลกรแก้ว โรงเรียนอนุบาลสมบุญวิทย์ โรงเรียนปิติศึกษา โรงเรียนนานาชาติมอนเตสซอรี ภูเก็ต ฯลฯ

ขณะที่ รูดอล์ฟ สไตเนอร์ (Rudolf Steiner) นักปรัชญาชาวออสเตรียที่มีแนวคิดพื้นฐานมาจากหลักมนุษยปรัชญาและได้ก่อตั้งโรงเรียนแนววอลดอร์ฟแห่งแรกในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 ในประเทศเยอรมนีเมื่อปี ค.ศ. 1919 การจัดการศึกษาแบบวอลดอร์ฟ (Waldorf Education) เป็นการศึกษาที่เกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์และการแสวงหาความจริง เพื่อนำมาจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับลักษณะของมนุษย์และพัฒนาการในแต่ละวัย ซึ่งสามารถแบ่งพัฒนาการช่วงวัยศึกษาเรียนรู้ของมนุษย์ได้เป็น 3 ช่วง ช่วงละ 7 ปี คือ ตั้งแต่แรกเกิดจนถึง 21 ปี ดังนี้คือช่วงที่ 1 อายุแรกเกิด - 7 ปี เน้นด้านร่างกาย พัฒนาผ่านพลัง เจตจำนง การมุ่งมั่นและการลงมือทำให้สำเร็จ ช่วงที่ 2 อายุ 7 - 14 ปี เน้นด้านจิตใจ พัฒนาผ่านความรู้สึก เข้าถึงความงามและศิลปะแขนงต่าง ๆ และช่วงที่ 3 อายุ 14 -21 ปี เน้นด้านจิตวิญญาณ พัฒนาผ่านความคิด การตระหนักรู้ในคุณธรรม และความดี สิ่งสำคัญคือการศึกษาต้องเป็นไปเพื่อพัฒนามนุษย์ไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เน้นการสร้างพื้นฐานให้แก่เด็กเพื่อการเติบโตอย่างสร้างสรรค์ มีอิสระทางปัญญา รู้จักตนเอง และรู้จักโลก (ชนันภรณ์ อารีกุล, 2562) การมุ่งพัฒนาเด็กอย่างเป็นองค์รวมเป็นหัวใจสำคัญของการเรียนการสอนแบบวอลดอร์ฟ โดยมีองค์ประกอบ 3 ส่วนคือ การลงมือทำ (Hand) ความรู้สึกหรือใจ (Heart) และความนึกคิดหรือสมอง (Head) (นภเนตร ธรรมบวร, 2546) กลุ่มการศึกษาทางเลือกที่นำแนวคิดนี้มาใช้ในประเทศไทย เช่น อนุบาลบ้านรัก โรงเรียนปัญญาไทย โรงเรียนเพลินพัฒนา โรงเรียนแสนสนุกไตรทัชชะ ฯลฯ

แนวคิดซัมเมอร์ฮิลล์ (Summer Hill) ถูกเสนอขึ้นในปี ค.ศ. 1921 ในประเทศอังกฤษ โดย อเล็กซานเดอร์ นีล (A.S. Neill) ซึ่งเชื่อว่า เสรีภาพให้โอกาสมนุษย์ได้เป็นตัวของตัวเอง ได้เรียนรู้และสามารถคลี่คลายลบล้างความเกิบกตต่าง ๆ ได้ จึงจัดกระบวนการเรียนรู้และการดำรงชีวิตของเด็ก ๆ ที่แตกต่างจากโรงเรียนอื่นทั่วไป โดยใช้เสรีภาพกับการปกครองตนเองเป็นหลักให้แก่กลุ่มเด็กที่มีปัญหา แนวคิดนี้ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมภายนอก จึงมีหลักการที่ว่า ควรทำสิ่งแวดล้อมและโรงเรียนให้เหมาะสมกับเด็ก ไม่ใช่ทำเด็กให้เหมาะสมกับโรงเรียน (นีล, 2559) โดยมีวัตถุประสงค์ 4 ข้อ ได้แก่ 1) เพื่อให้เด็ก ๆ มีอิสระในการเติบโตทางอารมณ์ 2) เพื่อให้เด็ก ๆ มีอำนาจเหนือชีวิตของตนเอง 3) เพื่อให้เด็ก ๆ มีเวลาพัฒนาตามธรรมชาติ และ 4) เพื่อสร้างความสุขในวัยเด็กโดยขจัดความกลัวและการบีบบังคับจากผู้ใหญ่ จึงนับเป็นโรงเรียนประชาธิปไตยของเด็กที่เก่าแก่ที่สุดในโลก (Vaughan, Brighouse & Stronach, 2006) กลุ่มการศึกษาทางเลือกที่นำแนวคิดนี้มาปรับใช้ใน

ประเทศไทยคือ โรงเรียนหมู่บ้านเด็กในจังหวัดกาญจนบุรี มี พิภพ และรัชนี ธงไชย เป็นผู้ก่อตั้งโดย ผสมผสานการเรียนการสอนให้เข้ากับปรัชญาทางพระพุทธศาสนาในบริบทสังคมไทย (ภัทรจิต ขึ้นมนัส, 2532)

เมื่อปี ค.ศ. 1959 ศรีพระบาทเรนจันสัการ หรือ พี.อาร์.ซาร์การ์ (P.R. Sarkar) นักคิดชาวอินเดียได้ให้ความหมายของการพัฒนามนุษย์ตามแนวคิดของนีโอฮิวแมนนิสม์ (Neo-Humanism) หรือ อนันตมรรค ว่าประกอบด้วยการพัฒนามนุษย์ให้สมบูรณ์ในทุก ๆ ด้าน (Holistic Education) ทั้งร่างกาย จิตสำนึก จิตใต้สำนึก และจิตเหนือสำนึก มิใช่แค่การให้จำหรือถ่ายทอดเนื้อหาวิชาจากผู้สอนไปยังผู้เรียนเท่านั้น แนวคิดการจัดการศึกษาแบบนี้จึงตั้งอยู่บนพื้นฐานที่มองมนุษย์มีคุณค่า ความงาม ความสามารถ ความต้องการและแรงจูงใจที่จะพัฒนาศักยภาพของตนเพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ โดยอาศัยหลักโยคะศาสตร์และหลักการทางจิตวิทยาตะวันตก เน้นการพัฒนาตนเอง 4 ด้าน ได้แก่ 1) การมีร่างกายสมบูรณ์แข็งแรง 2) การมีจิตใจที่มั่นคง 3) การพัฒนาจิตใจขั้นสูงสุด และ 4) การมีความรู้ทางวิชาชีพและวิชาการ โดยเน้นการพัฒนาจิตใจให้มีความรัก ดังนั้นความเมตตาหรือความรักจึงสำคัญที่สุด กลุ่มการศึกษาทางเลือกที่นำแนวคิดนี้มาใช้ในประเทศไทยคือ โรงเรียนอนุบาลยุวภัทรและโรงเรียนอมาตยกุล (ชนันภรณ์ อารีกุล, 2562)

ความรักและความเมตตาในการจัดการศึกษาสอดคล้องกับ มุมมองของ Sathya Sai Baba ที่กล่าวว่า ความรักและความเมตตาเป็นแกนกลางของความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ การศึกษาที่แท้จริงควรส่งเสริมให้ปัจเจกบุคคลมีความเมตตาและอ่อนน้อมถ่อมตน ดังคำกล่าวที่ว่า “จงปลูกฝังความรักจากหัวใจที่เป็นสากล ดำเนินชีวิตที่มีความสุข มีสุขภาพดี เป็นชีวิตที่มีประโยชน์และสุขสวัสดิ์สู่ชาวโลก” จึงเน้นการศึกษาศีลธรรมและจิตวิญญาณ เพราะการศึกษาที่ดีต้องสามารถสร้างอุปนิสัยที่ดี ยิ่งไปกว่านั้นการศึกษาควรเป็นการเตรียมคนให้พร้อมสำหรับการใช้ชีวิตให้มีชีวิตที่ดี ไม่ใช่เพียงแค่การเลี้ยงชีพ ดังนั้น คำว่า “วิทยา” จึงมี 2 นัยยะคือการศึกษาหาความรู้ในทางโลก และการศึกษาทางศีลธรรมและจิตวิญญาณ นอกจากนี้เขายังกล่าวอีกว่า คุณค่าของความเป็นมนุษย์ (Human Value) มีความรักเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของคุณค่าทั้ง 5 ประการ ดังต่อไปนี้

- 1) ความรัก + ความคิด = สัตยะ (ความจริง)
- 2) ความรัก + การกระทำ = ธรรมะ (ความประพฤติชอบ)
- 3) ความรัก + ความรู้สึก = สันติ (ความสงบสุข)
- 4) ความรัก + ความเมตตา = เปรมา (ความรักความเมตตา)
- 5) ความรัก + ความเข้าใจ = อหิงสา (ความไม่เบียดเบียน)

โรงเรียนสัตยาไส ซึ่งก่อตั้งโดย ดร.อาจอง ชุมสาย ณ อยุธยา ได้นำหลักการนี้มาปรับใช้ผ่านกระบวนการเรียนการสอนที่บูรณาการคุณค่าความเป็นมนุษย์และวิถีพุทธ 6 ประการ ได้แก่ 1) การมีส่วนร่วมของผู้เรียนและการมีเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น 2) การฝึกสมาธิแบบง่าย ๆ

3) การสร้างแรงบันดาลใจ 4) การสร้างบรรยากาศ 5) การนำคุณค่าความเป็นมนุษย์ออกมาจากภายใน และ 6) การบูรณาการคุณค่าความเป็นมนุษย์ในทุกวิชาและกิจกรรม (อุมพร ภูศรีโสม, 2560) แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดโรงเรียนวิถีพุทธหรือการจัดการศึกษาวิถีพุทธที่ยึดหลักการของพุทธปรัชญา โรงเรียนวิถีพุทธจึงหมายถึงโรงเรียนในวิถีแห่งปัญญาที่พัฒนาอย่างบูรณาการในระบบแห่งไตรสิกขาสู่ความเป็นพุทธ เน้นให้ผู้เรียนเข้าถึงธรรม มีชีวิตที่ดี เป็นอิสระ มีความเจริญงอกงาม มีความสุขจริงแท้และอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างเกื้อกูล โดยสามารถนำโลกไปในวิถีทางที่ถูกต้องตามวิถีธรรม ซึ่งผู้ริเริ่มแนวคิดนี้คือ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) เมื่อปี พ.ศ. 2545 โดยมีความมุ่งหมายของการศึกษา 5 ประการ ได้แก่ 1) เพื่อพัฒนาร่างกายและจิตใจของผู้เรียนให้สมบูรณ์ 2) เพื่อให้เข้าใจอุดมการณ์สังคมที่ผู้เรียนในฐานะเป็นพลเมืองที่ดี 3) เพื่อพัฒนาความสามารถในการคิดของผู้เรียนไปสู่การคิดที่ถูกต้อง 4) เพื่อพัฒนาศีลธรรมและจริยธรรมของผู้เรียนให้มีความสัมพันธ์อย่างสงบระหว่างสมาชิกของสังคมและโลก และ 5) เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ทักษะและเจตคติในกลุ่มสาระตามหลักสูตรและระดับชั้นเรียนตามความต้องการของแต่ละบุคคลและความแตกต่างระหว่างบุคคล สำหรับกลุ่มการศึกษาทางเลือกที่นำแนวคิดนี้ไปใช้ในประเทศไทย ได้แก่ โรงเรียนสยามสามไตร โรงเรียนทอสี โรงเรียนรุ่งอรุณ และสถาบันอาศรมศิลป์ (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2558)

อีกหนึ่งแนวคิดที่มีชื่อเสียงคือแนวคิดเรกจิโอ เอมีเลีย (Reggio Emilia) ซึ่งมีจุดกำเนิดมาจากเมืองเรกจิโอ เอมีเลีย ประเทศอิตาลี ที่เสนอโดยลอริส มาลากูซซี่ (Loris Malaguzzi) ร่วมกับกลุ่มผู้ปกครอง ครู ชุมชนและนักการศึกษาที่ต้องการสร้างโรงเรียนปฐมวัยในรูปแบบใหม่อย่างมีคุณภาพ ในปี ค.ศ. 1960 จุดเด่นของโรงเรียนตามแนวคิดนี้คือการสนับสนุนของชุมชนและการมีส่วนร่วมของผู้ปกครอง ทั้งด้านงบประมาณ การวางหลักสูตร การพัฒนาเด็ก และการประเมินผล โรงเรียนอนุบาลในเมืองเรกจิโอ เอมีเลีย ใช้การจัดการเรียนการสอนแบบโครงการ หรือ Project approach โดยได้รับแนวความคิดมาจาก จอห์น ดิวอี้ (John Dewey) บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า “เด็กเรียนรู้ได้ดีที่สุดเมื่อเรียนในสิ่งที่ตนสนใจ” โรงเรียนแห่งนี้เป็นที่รู้จักทั่วโลก เนื่องจากมีความโดดเด่นในด้านการจัดสภาพแวดล้อม ทั้งทางสังคมและกายภาพ ให้กับเด็กได้อย่างเหมาะสม เด็กสามารถใช้ทักษะในการแก้ปัญหา แสดงคำตอบผ่านสื่อที่หลากหลาย และขับเคลื่อนด้วยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างครูกับเด็ก (นภเนตร ธรรมบวร, 2546) กลุ่มการศึกษาที่ใช้แนวคิดเรกจิโอ เอมีเลียในประเทศไทยคือโรงเรียนอนุบาลมณีรัตน์

จากการศึกษาเพิ่มเติม พบว่า การศึกษาทางเลือกมีความหมายเชื่อมโยงเป็นเนื้อเดียวกับนิยามของโรงเรียนทางเลือก วัชร จตุพร (2561) ซึ่งได้สรุปและสังเคราะห์แนวคิดการจัดการเรียนรู้ของโรงเรียนทางเลือกไว้ 14 แนวคิด ได้แก่ ชมเมอร์ฮิลล์ มอนเตสซอรี วอลดอร์ฟ เรกจิโอ เอมีเลีย การใช้โครงการ คอนสตรัคติวิซึม คริสตียาไฮบาบา พุทธธรรมประยุกต์หรือวิถีพุทธ สันตือโคก บูรณา

การ การเรียนรู้โดยใช้สมองเป็นฐาน พหุปัญญา ใช้ปัญหาเป็นฐาน และนีโอฮิวแมนนิสม์ มีรายละเอียดดังตารางที่ 2.1 ดังนี้

ตารางที่ 2.1 แนวคิด จุดเด่น ความเข้าใจของแนวคิด และการจัดการเรียนรู้ของโรงเรียนทางเลือก

ลำดับ	แนวคิดของโรงเรียนทางเลือก	จุดเด่น/ความเข้าใจของแนวคิด	การจัดการเรียนรู้
1	ซัมเมอร์ฮิลล์ (Summer Hill School)	- เน้นความอิสระในการเลือกตัดสินใจ คิดสร้างสรรค์ ค้นหาแนวทางในชีวิตด้วยตนเอง ไม่มีการบังคับด้วยเวลาในการใช้ชีวิตในโรงเรียน	- ให้อิสระและเสรีภาพในการเรียนรู้ด้วยตนเองในโรงเรียน ฝึกฝนความคิดสร้างสรรค์ด้วยการเลือกกิจกรรมการเรียนรู้ตามความสนใจและความต้องการ - จัดองค์กรแห่งการเรียนรู้ความเป็นประชาธิปไตย ให้ความเท่าเทียม มีเวทีเปิดโอกาสให้ครูนักเรียนพูดคุย - การฝึกฝนพัฒนาจิตวิญญาณจริยธรรม สังคมและวัฒนธรรมผ่านกิจกรรม
2	มอนเตสซอรี (Montessori Education)	- ผู้เรียนสามารถเข้าถึงศักยภาพของตนเองด้วยการศึกษาบนพื้นฐานทางวิทยาศาสตร์ - โดยธรรมชาติผู้เรียนมีแนวโน้มเป็นคนมีระเบียบหากเลี้ยงดูอย่างถูกต้อง - ผู้เรียนชอบความอิสระในการเลือกสิ่งง่ายต่อการเข้าถึง - ผู้เรียนชอบทำงานผ่านการเล่น	- การเรียนรู้จากการเล่นควบคู่กับการเรียน - ตกแต่งห้องเรียนให้ดึงดูดและน่าสนใจ - ให้อิสระผู้เรียนเลือกและตัดสินใจโดยไม่มีกำหนดเวลา - พัฒนาความรับผิดชอบ สร้างวินัยในตนเอง จัดกิจกรรมแบ่งปันต่อชุมชนสังคม และกิจกรรมการคิดบวก
3	วอลดอร์ฟ	- การเล่นเป็นการทำงานของเด็ก	- ฝึกฝนการมีจิตสำนึกสร้าง

ลำดับ	แนวคิดของ โรงเรียนทางเลือก	จุดเด่น/ความเข้าใจของแนวคิด	การจัดการเรียนรู้
	(Waldorf Education)	<p>ประสบการณ์ใหม่ ๆ และจินตนาการความมีชีวิตชีวาจะเกิดขึ้นจากการเล่น</p> <p>- ผู้เรียนสามารถประยุกต์ความรู้ของตนในประสบการณ์ต่าง ๆ ได้ สามารถเลือกการเรียนรู้ของตน มีความรับผิดชอบเพื่อไปสู่ชีวิตความเป็นผู้ใหญ่</p>	<p>ความเข้าใจผิดถูกบนพื้นฐานของประสบการณ์</p> <p>- จัดกิจกรรมตามความสนใจและตามธรรมชาติของเด็ก</p> <p>- สิ่งรอบตัวสามารถเป็นของเล่นได้</p> <p>- จัดกิจกรรมฝึกฝนให้เกิดการเรียนรู้ตลอดชีวิต พัฒนาสติปัญญา อารมณ์ ร่างกาย</p>
4	เรกจิโอ เอมีเลีย (Reggio Emilia)	<p>- ผู้เรียนมีศักยภาพไม่จำกัด เรียนรู้เพื่อเข้าใจและเพิ่มศักยภาพ</p> <p>- จินตนาการในตัวผู้เรียนทำให้เกิดการขับเคลื่อนด้านต่าง ๆ</p>	<p>- จัดให้มีการเรียนรู้การสร้างจินตนาการ คิดสร้างสรรค์อย่างมีเหตุมีผล</p> <p>- การสร้างงานศิลปะในโรงเรียน และจัดสถานที่แสดงผลงานในด้านต่าง ๆ เช่น วาดรูป แกะสลัก เล่นละคร กิจกรรมเล่นดนตรี ปั้นรูป ฯลฯ</p> <p>- ส่งเสริมกิจกรรมที่ทำให้ผู้เรียนได้มีสิทธิในการเรียนรู้สิ่งรอบตัวที่สนใจด้วยตนเอง ส่งเสริมการเรียนรู้ด้านกฎหมาย และความเป็นพลเมือง</p>
5	การใช้โครงการ (Project Approach)	<p>- ผู้เรียนมีขีดความสามารถมากกว่าที่ได้แสดงออกในห้องเรียนตามปกติ</p> <p>- เด็กชอบสำรวจและค้นหา จึงทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์เชื่อมโยง และการแก้ปัญหา</p> <p>- ผู้เรียน จะมีความรู้เชิงลึก</p>	<p>- ฝึกฝนให้ผู้เรียนมีความคิดรวบยอด และรู้จักแก้ปัญหาาร่วมกัน</p> <p>- เปิดโอกาสให้เลือกตัดสินใจในประเด็นที่สนใจและศึกษาเชิงลึก</p> <p>- จัดกิจกรรมสร้างทักษะ พัฒนาคุณภาพ อารมณ์ สังคม</p> <p>- จัดกิจกรรมการทำงาน สสำรวจ</p>

ลำดับ	แนวคิดของ โรงเรียนทางเลือก	จุดเด่น/ความเข้าใจของแนวคิด	การจัดการเรียนรู้
		แก้ปัญหาเป็น รู้วิธีเรียนรู้ที่ หลากหลาย เรียนรู้การมีส่วน ร่วมกับผู้อื่น	สัมภาษณ์ แลกเปลี่ยนเรียนรู้จาก เพื่อน ๆ และจากผู้เชี่ยวชาญ - ใช้การวิจัยร่วมกันของครูและ ผู้เรียนให้เกิดองค์ความรู้
6	คอนสตรัคติวิซึม (Constructivism)	- ผู้เรียนจะสร้างความรู้ใหม่ด้วย ตนเองจากประสบการณ์ โดย ผสมผสานประสบการณ์เดิมและ ประสบการณ์ใหม่ - ผู้เรียนควรรู้วิธีการเรียนรู้ (How to learn)	- การจัดประสบการณ์ตรงให้ ผู้เรียน - ใช้ปัญหาเป็นฐาน ให้ทำงาน เป็นกลุ่มพูดคุย แลกเปลี่ยนให้ เพื่อนเป็นแหล่งข้อมูล - จัดสภาพแวดล้อมและแหล่ง เรียนรู้ให้เกิดประสบการณ์ใหม่ - กระตุ้นให้ผู้เรียนเข้าถึง กิจกรรมโดยการถาม จัด แนวทางให้เกิดการเรียนรู้ “How to learn”
7	ศรีสัตยาไสบาบา (Sri Sathyasai Education)	- คุณค่าที่ดีมีอยู่ในตัวผู้เรียน การศึกษา ฝึกรบม จะดึงคุณค่า นั้นออกมาได้	- พัฒนาด้านสติปัญญา ทักษะ ความดีทั้งภายในและภายนอก - ผู้เรียนมีส่วนร่วมตัดสินใจและ วางแผนเป้าหมายของตนเอง - กิจกรรมนั่งเงียบ ๆ สวดมนต์ การเล่าเรื่อง ร้องเพลง ฯลฯ
8	วิถีพุทธ (Buddhist Oriented)	- ผู้เรียนควรมีความรู้คู่ความดี ค่านิยมดี อยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมี ความสุข	- จัดกิจกรรมซึมซับความรู้คู่ คุณธรรมโดยใช้หลักคำสอนทาง พระพุทธศาสนาตามหลัก ไตรสิกขา - ฝึกฝน อบรมทางกาย ความ ประพฤดีและจิตใจสู่การเกิด ปัญญา - ครูสอนให้รู้ ทำให้ดูเป็น

ลำดับ	แนวคิดของ โรงเรียนทางเลือก	จุดเด่น/ความเข้าใจของแนวคิด	การจัดการเรียนรู้
			ตัวอย่าง บูรณาการหลักสูตรสู่ ทุกกลุ่มสาระวิชา
9	สันติโศก (Santi Asoke Education)	-ผู้เรียนควรมีศีล มีความ สามารถและมีความเชี่ยวชาญ พึ่งตนเองและให้ผู้อื่นพึ่งได้	- ฝึกทำอาชีพควบคู่การเรียนรู้ และการรักษาความดี - ใช้หลักสัมมาสิกขา “บวร” จัด กิจกรรมรักษาศีล 5 ทุกวัน - จัดโครงการ แห่ลงเรียนรู้ให้ ผู้เรียนมีความเชี่ยวชาญ มีทักษะ ในการทำงาน
10	บูรณาการ (Integrated Education)	- ผู้เรียนสามารถคิดวิเคราะห์ สังเคราะห์เชื่อมโยงความรู้ จากการผสมผสานวิธีการสอน ที่หลากหลาย สามารถ ประยุกต์ใช้ความรู้กับเหตุการณ์ ต่าง ๆ ในปัจจุบันได้	- ฝึกฝนการเชื่อมโยงความรู้ ระหว่างวิชาและเชื่อมโยงทักษะ ที่ต้องใช้ในชีวิตจริง - เรียนรู้การสร้างคำถามหา คำตอบ การจัดสภาพแวดล้อม และแห่ลงเรียนรู้กระตุ้นให้คิด เชื่อมโยง
11	การเรียนรู้โดยใช้ สมองเป็นฐาน (Brain Based Education)	- สมองสามารถพัฒนาและ เปลี่ยนแปลงได้ด้วยการฝึกฝน และเรียนรู้อย่างเต็มศักยภาพ	- จัดกิจกรรมฝึกฝนการใช้ ความคิดจากข้อมูลที่มีในสมอง - จัดกิจกรรมพัฒนาสมอง - การสอน ความจำแบบมิติ สัมพันธ์เป็นการเชื่อมโยงอย่าง เป็นธรรมชาติ
12	พหุปัญญา (Multiple Intelligence)	- ผู้เรียนทุกคนมีความฉลาดทุก ด้านอยู่ในตัวซึ่งผสมผสานเป็น บุคลิกภาพของแต่ละบุคคล - ผู้เรียนสามารถพัฒนาความ ฉลาดของตนให้รู้จุดอ่อน จุดแข็ง ของตนได้	- จัดการเรียนรู้หลากหลาย รูปแบบ เพราะทุกคนมีจุดแข็ง จุดอ่อนแตกต่างกัน - ฝึกฝนค้นหาเอกลักษณ์ของตน ให้เกิดความภาคภูมิใจ เคารพใน เอกลักษณ์ของผู้อื่น - จัดกิจกรรมส่งเสริมพหุปัญญา

ลำดับ	แนวคิดของ โรงเรียนทางเลือก	จุดเด่น/ความเข้าใจของแนวคิด	การจัดการเรียนรู้
			เช่น ปัญญาด้านภาษา ตรรกะ มิติสัมพันธ์ ร่างกายและการ เคลื่อนไหว มนุษย์สัมพันธ์ การเข้าใจตนเอง เป็นต้น
13	นีโอฮิวแมนนิสม์ (Neo-humanism Education)	- การเรียนรู้ที่ประสบ ความสำเร็จต้องพัฒนาปัจเจก บุคคลและความสำคัญต่อ ส่วนรวม เช่น มีศักยภาพในตนเองที่ สูง มีความรับผิดชอบ มีความ ประพฤติและค่านิยมที่ดี มีความ รักต่อสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต สามารถทำงานและอยู่ร่วมกับ ผู้อื่นได้ดี	- จัดการเรียนรู้เพื่อพัฒนา ร่างกาย จิตใจ และจิตวิญญาณ - ฝึกฝนการมีเหตุมีผลและการ อุทิศตนเพื่อส่วนรวม - ผสมผสานปรัชญาตะวันออก และตะวันตก - ฝึกฝนทักษะ จริยธรรม ความ ซื่อสัตย์และเข้มแข็ง
14	ใช้ปัญหาเป็นฐาน (Problem-based Learning)	- เรียนรู้ในสิ่งที่สนใจที่อยากรู้ ตั้ง คำถามเพื่อค้นหาคำตอบ - เน้นการลงมือทำโดยเชื่อมโยง เหตุการณ์ที่ผู้เรียนต้องการ คำตอบเพื่อการเรียนรู้ที่ดี	- เรียนรู้แบบ Active Learning - หัวข้อการเรียนรู้ที่เด็กสนใจ - ฝึกฝนทักษะกระบวนการคิด แก้ปัญหา คิดสร้างสรรค์ ฯลฯ

แหล่งที่มา: วัชระ จตุพร (2561).

การจัดการเรียนการสอนทั้ง 14 แนวคิดมีจุดเด่นและการจัดการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน แต่มีจุด
ร่วมที่สำคัญคือการมุ่งพัฒนาเด็กไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เน้นให้เด็กมีอิสระและได้เลือกเรียนรู้
ในสิ่งที่เด็กสนใจอย่างแท้จริง จึงนำไปสู่การค้นหาคำหมายของการศึกษาทางเลือก ดังที่ ปกป้อง
จันวิทย์ และสุนทร ต้นมันทอง (2555) ได้แบ่งลักษณะของนियามการศึกษาทางเลือกไว้ 4 ลักษณะ
ดังนี้ 1) การศึกษาที่แตกต่างจากการศึกษากระแสหลัก ด้วยการรื้อโครงสร้างระบบการศึกษากระแส
หลักแล้วนำเสนอการศึกษาในรูปแบบใหม่ที่แตกต่าง 2) การศึกษาสำหรับเด็กกลุ่มพิเศษ ใช้การศึกษา
ทางเลือกเพื่อจัดการศึกษาให้แก่กลุ่มเด็กที่มีลักษณะเฉพาะ เช่น เด็กอัจฉริยะ เด็กที่มีปัญหาด้าน

พฤติกรรม เด็กที่ออกเรียนกลางคัน เป็นต้น 3) การศึกษาที่มีลักษณะหลากหลาย (Diversity) และตอบสนองต่อความสนใจของผู้เรียนเป็นหลัก เนื่องจากมีฐานคิดที่เชื่อว่า ธรรมชาติของมนุษย์มีความต้องการเรียนรู้และศักยภาพที่แตกต่างกัน ซึ่งมีแนวคิดและปรัชญาการศึกษาทางเลือกแบบองค์รวม เป็นส่วนใหญ่ และ 4) การศึกษาที่มีลักษณะอิสระ (Autonomy) สูงในการจัดการศึกษา สิ่งบ่งชี้ความเป็นอิสระในการจัดการศึกษาทางเลือก ได้แก่ สิทธิในการจัดการศึกษา การใช้หลักสูตร และการประเมินคุณภาพที่แตกต่าง

ในขณะที่โรงเรียนอิสระ (Free School) หรือการศึกษาทางเลือกในความหมายของ มารีโอดี. แฟนตินิ (Fantini, 1976) คือ โรงเรียนที่เป็นอิสระจากระบบราชการของโรงเรียนรัฐบาลขนาดใหญ่ โรงเรียนได้รับแรงกระตุ้นจากความทุ่มเทของเจ้าหน้าที่ ผู้ปกครอง และคุณครู จุดสำคัญคือโรงเรียนมีความยืดหยุ่นที่แสดงถึงความเป็นชีวิตชีวาที่แตกต่างจากโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนเสรีภาพมีจุดประสงค์เพื่อมอบประสบการณ์การศึกษาให้กับนักเรียน ซึ่งจะทำให้พวกเขาสามารถเผชิญหรือปรับตัวกับเรื่องร้ายต่าง ๆ ในสังคมได้ดี รวมถึงสามารถตระหนักรู้และค้นหาทางเลือกหรือแนวทางใหม่ ๆ ในการลงมือทำได้ดียิ่งขึ้น

วีระเทพ ปทุมเจริญวัฒนา (2545) กล่าวว่า การศึกษาทางเลือกจัดขึ้นบนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า ธรรมชาติของมนุษย์มีความแตกต่างหลากหลาย จึงมีรูปแบบการศึกษาที่แตกต่างจากกระแสหลักทั่วไป ดังนั้น การจัดการศึกษาทางเลือกจึงมีหลายรูปแบบ แต่มีจุดมุ่งหมายร่วมกันคือพัฒนาผู้เรียนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ โดยเฉพาะด้านสติปัญญาและจิตใจ ในทางตรงกันข้ามการศึกษาในระบบโรงเรียนส่วนใหญ่มุ่งที่จะตอบสนองแต่เพียงด้านวิชาความรู้เท่านั้น

(สุชาติดา จักรพิสุทธิ์, ชัชวาล ทองดีเลิศ, อิศรา สุขุคนรัตน์กุล, ล้ายอง เตียสกุล และสาทร สมพงษ์ (2546)) ได้ดำเนินโครงการวิจัยการศึกษาทางเลือก แล้วสรุปนิยามการศึกษาทางเลือกที่ถือลงไปถึงวาทกรรมตามความเข้าใจของชุมชนในแต่ละภาคของประเทศไทย ซึ่งพบนิยามของการศึกษาทางเลือกแบบคละภาคว่า หมายถึง การเปิดทางเลือกทั้งแก่ผู้เรียนและผู้สอน โดยเป็นการสร้างทักษะให้สอดคล้องกับธรรมชาติ สังคม ชุมชน และทรัพยากร ทั้งนี้เน้นการศึกษาที่เกิดการปฏิบัติจริงที่นำไปสู่การดำรงชีวิตที่มีพัฒนาการทั้งนี้พบว่า พิภพ ธงไชย ให้ความหมายของการศึกษาทางเลือกในมุมมองของระบบการจัดการศึกษาที่หลากหลาย โดยมีรูปแบบที่ยืดหยุ่นเพื่อให้สอดคล้องกับธรรมชาติของผู้เรียนและกระบวนการเรียนรู้ เน้นความสุขและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติบนรากฐานของศาสนาธรรม ปรัชญาและจิตวิทยา ทั้งนี้เพื่อพัฒนาเด็กให้เจริญเติบโตตามศักยภาพในธรรมชาติของเด็ก ในขณะที่ ยุทธชัย เฉลิมชัย ได้นิยามการศึกษาทางเลือกไว้ 2 ประเด็น ได้แก่ 1) การศึกษาต้องเป็นไปเพื่อพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เพราะมนุษย์ไม่ใช่ต้นทุนของระบบการผลิตเท่านั้น และ 2) เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง โดยมีกระบวนการศึกษาเรียนรู้แบบบูรณาการอย่างมีความเป็นองค์รวมที่จะนำไปสู่การพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ ซึ่งหัวใจของการศึกษาทางเลือกประกอบด้วย 2

ประการ คือ 1) ความเคารพในคุณค่าความเป็นมนุษย์ ซึ่งหมายถึงต้องคำนึงถึงความแตกต่าง หลากหลาย อันเป็นภาวะตามธรรมชาติของมนุษย์ สร้างสรรค์วิถีการเรียนรู้ที่สอดคล้องเหมาะสมกับ ธรรมชาติในการเรียนรู้ของมนุษย์ พัฒนาความเป็นมนุษย์ให้ค้นพบตนเอง และนำทางให้ประสบ ความสำเร็จตามศักยภาพของตน 2) ความเคารพในสิทธิเสรีภาพทางการศึกษาของประชาชน ซึ่ง หมายถึงการที่รัฐไม่มีอำนาจบีบบังคับให้ต้องได้รับการศึกษาเฉพาะที่รัฐจัดให้เท่านั้น แต่ประชาชนต้อง มีเสรีภาพที่จะเลือกวิถีการศึกษาที่เหมาะสมกับตนได้ด้วยตนเอง โดยที่ทุกรูปแบบการศึกษาต้องได้รับ การคุ้มครองสนับสนุนจากรัฐอย่างเท่าเทียม

พรใจ ลีทองอิน (อ้างถึงใน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ คณะศึกษาศาสตร์, 2558) ได้ นิยามการศึกษาทางเลือกว่า หมายถึง การศึกษาที่เน้นการพัฒนาความเป็นมนุษย์ของผู้เรียนไปพร้อม กับการพัฒนาการเรียนรู้ของชุมชนและสังคม เป็นทางเลือกหนึ่งในการจัดการศึกษาสำหรับบุคคล ครอบครัวยุคใหม่ องค์กรชุมชน และสถาบันทางสังคม ภายใต้ปรัชญาการเรียนรู้ให้ผู้เรียนเกิดความสุข เข้าใจ ธรรมชาติ และตอบสนองความต้องการของผู้เรียน ด้วยการบูรณาการกระบวนการเรียนรู้กับเนื้อหา สารของสิ่งที่เรียนรู้เข้าด้วยกันอย่างเป็นองค์รวม มีลักษณะที่สามารถนำไปสู่การปฏิบัติและสัมพันธ์ กับชีวิตจริง

การนิยามการศึกษาทางเลือก หลังยุคที่มีพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2553 ได้เน้นย้ำถึงสิทธิเสรีภาพในการจัดการศึกษาทางเลือกของ ผู้จัดการศึกษามากขึ้น ตามมาตรา 12 โดยระบุว่า นอกเหนือจากรัฐ เอกชน และองค์กรปกครองส่วน ท้องถิ่น แล้วให้บุคคล ครอบครัวยุคใหม่ องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถานประกอบการ และสถาบันสังคมอื่น มีสิทธิในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน ทั้งนี้ให้เป็นไปตามที่กำหนดใน กฎกระทรวง

ในขณะที่ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา (2558) ได้นิยามการศึกษาทางเลือกว่า หมายถึง การจัดการศึกษาที่เคารพในคุณค่าความเป็นมนุษย์และสิทธิเสรีภาพของประชาชนที่จะเลือก ศึกษาสิ่งที่สอดคล้องกับธรรมชาติและศักยภาพของผู้เรียนที่มีความหลากหลาย ทั้งนี้เพื่อพัฒนาไปสู่ ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์และเป็นพลเมืองที่มีคุณค่าของประเทศชาติ โดยมีลักษณะที่สร้างสรรค์ ก่อให้เกิดนวัตกรรม และมีความแตกต่างจากการศึกษาตามแนวทางกระแสหลัก ทั้งในทางปรัชญา และองค์ประกอบของการจัดการศึกษา สามารถจัดได้ทั้งการศึกษาในระบบ นอกกระบบ ตามอัธยาศัย และการศึกษาตลอดชีวิต ทุกระดับและประเภทการศึกษา โดยรัฐ เอกชน ท้องถิ่น บุคคล และภาค ประชาสังคม สอดคล้องกับ เทวินทร์ อัครศิลาชัย (2560) ที่ได้ให้ความหมายการศึกษาทางเลือกว่า หมายถึง การจัดการศึกษาที่เคารพในคุณค่าความเป็นมนุษย์และสิทธิเสรีภาพของประชาชนที่จะเลือก การศึกษาให้สอดคล้องกับธรรมชาติและศักยภาพของผู้เรียนที่มีความหลากหลาย เพื่อพัฒนาไปสู่

ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์และเป็นพลเมืองที่มีคุณภาพของประเทศชาติ โดยมีลักษณะสร้างสรรค์ ก่อให้เกิดนวัตกรรม และมีความแตกต่างจากการศึกษาตามแนวทางกระแสหลัก

นอกจากนี้ ชันนภรณ์ อารีกุล (2562) นิยามการศึกษาทางเลือกว่า หมายถึง การศึกษาที่มีรูปแบบแตกต่างไปจากการศึกษาตามแนวทางกระแสหลักซึ่งจัดในระบบโรงเรียนทั่วไป ทั้งทางปรัชญา และองค์ประกอบของการจัดการศึกษา สามารถจัดได้ทั้งการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย โดยที่เนื้อหาและหลักสูตรจะต้องมีความเหมาะสม สอดคล้องกับสภาพปัญหา และความต้องการของบุคคลในแต่ละกลุ่มเป้าหมายทุกวัย ตั้งแต่เด็ก ผู้ใหญ่ และผู้สูงอายุ รวมทั้งเด็ก ในวัยเรียนที่ไม่ต้องการเรียนในโรงเรียนปกติด้วย

จากความหมายการศึกษาทางเลือกที่หลากหลาย ผู้วิจัยได้จัดกลุ่มความหมายไว้ 3 กลุ่ม คือ การให้ความหมายในมิติคุณค่าของความเป็นมนุษย์ รูปแบบหลักสูตรการเรียนการสอน และสิทธิผู้จัดการศึกษา โดยสามารถจัดแบ่งได้ดังตารางที่ 2.2 ดังนี้

ตารางที่ 2.2 การจัดกลุ่มการให้ความหมายของการศึกษาทางเลือก

ความหมาย การศึกษา ทางเลือก	Montessori (1907)	Waldorf (1919)	Summer Hill (1921)	P.R. Sarkar (1959)	John Dewey (1960)	Paulo Freire (1968)	Sathya Sai (1968)	Mario D. Fantini (1976)	พิภพ รังษัย (2546)	ยุทธชัย เถลิงชัย (2546)	ประยุทธ์ ปยุตโต (2545)	วิระเทพ ปทุมเจริญวัฒนา (2545)	สุชาติา จุฑาพิสุทธิ์ และคณะ (2546)	พร.บ.การศึกษาฯ (2553)	พรุ่งใจ สุทธิทองอิน (2558)	สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา (2558)	ทวีปภูมิ อัครศิลาชัย (2560)	ชนนภรณ์ อารักษ์ (2562)	รวม ร้อยละ (n=18)
คุณค่า	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	88.89
มนุษย์																			
รูปแบบ	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	94.44
หลักสูตรฯ																			
สิทธิผู้จัด																			16.67

จากนิยามความหมายที่นักวิชาการและนักการศึกษาให้ไว้ดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า มีการให้นิยามไปในทิศทางที่สอดคล้องกัน จึงสามารถสรุปความหมายของการศึกษาทางเลือกอย่างครอบคลุมได้ว่า การศึกษาทางเลือกเป็นการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ทั้งด้านความแตกต่างหลากหลายและเสรีภาพ โดยที่การศึกษาแนวนี้เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางและการสร้างความสุขแก่ผู้เรียน ทั้งนี้มีเป้าหมายเพื่อพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ โดยมีรูปแบบหลักสูตรการเรียนการสอนที่ยืดหยุ่นหรือต่างจากรัฐ ซึ่งเป็นการศึกษาเรียนรู้แบบบูรณาการเป็นองค์รวมที่มีการฝึกปฏิบัติจริง เพื่อให้เกิดทักษะสอดคล้องกับธรรมชาติและสัมพันธ์กับวิถีชีวิตหรือปัญหาที่คนแต่ละกลุ่มเผชิญ ทั้งนี้อาจอาศัยแนวคิดเกี่ยวกับศาสนา ชุมชน หรือภูมิปัญญาเป็นฐานเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมและสร้างสรรค์นวัตกรรมที่เหมาะสมกับคนแต่ละกลุ่ม การศึกษาตามแนวทางนี้อาจจัดโดยบุคคล ครอบครัวยุติธรรม องค์กรชุมชน องค์กรเอกชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา หรือสถานประกอบการ ดังนั้นเพื่อให้เข้าใจแนวคิดการศึกษาทางเลือกมากขึ้นจึงจำเป็นต้องศึกษาองค์ประกอบของการศึกษาทางเลือกในหัวข้อต่อไป

2.1.2 หลักการและองค์ประกอบของการศึกษาทางเลือก

Ron Miller (2009 อ้างถึงใน ชนินทร์ ธารีกุล, 2562) ผู้ซึ่งเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวด้านการศึกษาทางเลือกมากกว่า 20 ปี ได้อธิบายถึงหลักการพื้นฐานของการศึกษาทางเลือกไว้ 5 ประการ ซึ่งเขาเรียกว่า 5 ประการของการปฏิวัติการศึกษาที่กำลังจะมาถึง (Five Principles of the Coming Education Revolution) ได้แก่ 1) การเคารพทุกคน (Respect for Every Person) 2) ความสมดุล (Balance) 3) การกระจายอำนาจ (Decentralization of Authority) 4) การปราศจากการแทรกแซงกันระหว่างการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม (Noninterference between Political, Economic, and Cultural Spheres of Society) และ 5) การมีโลกทัศน์แบบองค์รวม (A Holistic Worldview)

หลักการ 5 ประการดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงลักษณะของการศึกษาทางเลือกที่ยอมรับในความแตกต่างหลากหลาย ความมีอิสระและความยืดหยุ่นในการจัดการศึกษา ที่สำคัญคือการศึกษาทางเลือกต้องปราศจากการแทรกแซงจากด้านต่าง ๆ จนทำให้การศึกษากลายเป็นสินค้าที่ขาดอิสระภาพ ดังที่ อัดัม เคล (2546) ได้กล่าวถึงความรู้ในระบบการศึกษาสมัยใหม่ว่า เปรียบตั้งสินค้าและไบเบิ้ลทางซึ่งเป็นปัจจัยที่ได้เปรียบทางการแข่งขัน โดยนัยนี้ การศึกษาทางเลือกจึงต้องอยู่เหนือการเมืองและเศรษฐกิจ นอกจากนี้ การศึกษาทางเลือกยังเกี่ยวข้องกับโลกทัศน์แบบองค์รวม อันช่วยสร้างคุณสมบัติแก่ผู้เรียนที่ก่อให้เกิดความสร้างสรรค์และการเปลี่ยนแปลงที่แท้จริง เช่น การตั้งคำถาม การซักถาม การมีวิจรรณญาณ การวิพากษ์ ฯลฯ ซึ่งส่งผลให้องค์ความรู้ด้านการศึกษามีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องและมีการจัดประเภทอย่างเป็นระบบมากขึ้น

สุชาดา จักรพิสูทธิ์ และคณะ (2546) กล่าวว่า การศึกษาทางเลือกมีความแตกต่างอย่างสำคัญจากระบบการศึกษาทางการหรือการศึกษากระแสหลักในประเทศไทย ตั้งแต่ฐานคิดไปจนถึงกระบวนการและผลลัพธ์ที่ต้องการ ซึ่งมีรายละเอียดดังตารางที่ 2.3

ตารางที่ 2.3 การเปรียบเทียบการศึกษาทางเลือกและการศึกษากระแสหลักในไทย

การศึกษาทางเลือก	การศึกษากระแสหลัก
- เรียนรู้ชีวิต (Problem-based)	- เรียนความรู้ (Content-based)
- เน้นการแก้ปัญหา	- เน้นการแข่งขัน
- ไต่แย้ง แลกเปลี่ยน ประสบการณ์	- ท่องจำ
- คำถามสำคัญกว่าคำตอบ	- คำตอบสำคัญกว่าคำถาม
- ความหลากหลาย พหุภาพ	- ระบบโรงเรียน เอกภาพ
- สัมพันธ์กับชีวิตจริง	- เน้นวิชาหลักสูตรเป็นตัวตั้ง
- เน้นกระบวนการมีส่วนร่วม	- เน้นผู้สอนและผู้เรียน

แหล่งที่มา: สุชาดา จักรพิสูทธิ์ และคณะ (2546).

จากการเปรียบเทียบลักษณะของการศึกษาทางเลือกและการศึกษากระแสหลักของนักวิชาการ พบว่า มีความต่างกันอย่างชัดเจนในหลายประเด็น นอกจากนี้ผลการวิจัยของ สุชาดา จักรพิสูทธิ์ (2548) ได้สรุปลักษณะของการศึกษาทางเลือกที่แตกต่างจากการศึกษาในระบบแบบทางการเพิ่มเติม คือ 1) เป็นการศึกษาที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับชีวิตจริงและสังคมของผู้เรียน 2) เป็นการเรียนรู้ที่มีกระบวนการถ่ายทอด มุ่งองค์ความรู้ และมีความต่อเนื่อง 3) มีการจัดการและกระบวนการที่เกิดการมีส่วนร่วม 4) มีผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของบุคคลผู้เกี่ยวข้องหรือชุมชน 5) มีเนื้อหา รูปแบบ และวิธีการเรียนรู้ที่หลากหลายแตกต่างกันไป 6) มีเนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้แบบเอาปัญหาเป็นตัวตั้ง หรือชุมชนเป็นตัวตั้ง (Problem-based/ Community-based) 7) เป็นการเรียนรู้ที่อยู่นอกระบบการศึกษาที่เป็นทางการ และไม่อิงกับหลักสูตรที่เป็นทางการของรัฐ 8) เป็นกระบวนการที่มีปฏิสัมพันธ์ (Interactive) ระหว่างผู้เรียน และ 9) มีเจตนารมณ์การเรียนรู้ เป้าหมาย หรือวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งดังต่อไปนี้คือการพัฒนาคุณภาพชีวิต การพัฒนาศักยภาพตัวตน - โลกทัศน์ - ความรู้ และการพัฒนาสังคม - ชุมชน

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันมีสถานศึกษากระแสหลักบางแห่งที่ปรับตัวและนำเอานวัตกรรมการศึกษาทางเลือกมาปรับใช้ในการจัดการเรียนการสอน เช่น การจัดการเรียนการสอนโดยใช้ปัญหา

เป็นฐาน (Problem-based Learning) การจัดการเรียนการสอนโดยใช้โครงการเป็นฐาน (Project-based Learning) เป็นต้น ในขณะที่เดียวกัน ก็ปรับวิธีการเรียนโดยมุ่งเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางในการเรียนรู้มากขึ้น เช่น เน้นตัวผู้เรียน เน้นความรู้ความสามารถ เน้นประสบการณ์ เน้นปัญหา และเน้นทักษะกระบวนการ (ชนันภรณ์ อารีกุล, 2562)

นักการศึกษา 2 ท่าน ได้สรุปลักษณะบ่งชี้ของการศึกษาไว้ดังนี้ ทิศนา แคมมณี (2545) สรุปองค์ประกอบที่เป็นแก่นสำคัญของศาสตร์การสอนไว้ 4 ประการ ได้แก่ 1) ปรัชญา ทฤษฎีหรือหลักการ 2) วัตถุประสงค์หรือเป้าหมาย 3) วิธีการเรียนการสอนหรือกระบวนการ และ 4) ประสิทธิภาพหรือผลที่ได้รับจากการใช้รูปแบบ ในขณะที่ รวิช ตาแก้ว (อ้างถึงใน สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2558) ได้แบ่งองค์ประกอบของการศึกษาทางเลือกไว้ 5 ประการ ได้แก่ 1) ปรัชญาและจุดมุ่งหมาย 2) หลักสูตร 3) วิธีการเรียน 4) การวัดและการประเมินผล และ 5) การบริหาร โดยสามารถสรุปตารางเปรียบเทียบลักษณะของนวัตกรรมสถานศึกษาทางเลือกที่แตกต่างจากลักษณะของสถานศึกษาแบบแผนเดิมจากเครือข่ายการศึกษาทางเลือก ดังตารางที่ 2.4

ตารางที่ 2.4 การเปรียบเทียบลักษณะของการศึกษาทางเลือกและสถานศึกษาแบบแผนเดิม

องค์ประกอบ	สถานศึกษาแบบแผนเดิม	นวัตกรรมสถานศึกษาทางเลือก
ปรัชญาและจุดมุ่งหมาย	เน้นความเป็นพลเมืองเพื่อความ เป็นทรัพยากรมนุษย์ที่ดี เน้นการตอบสนองต่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ เน้นตอบสนองต่อตลาดการจ้างงาน	ให้คุณค่าต่อความเป็นมนุษย์และความหลากหลายทางวัฒนธรรม เพื่อพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีอิสระทางปัญญา มีความสุขและความสร้างสรรค์ ผู้เรียนสามารถประสบความสำเร็จได้ตามธรรมชาติและเต็มศักยภาพของแต่ละคน
หลักสูตร	ยึดตามหลักสูตรมาตรฐานและ 8 กลุ่มสาระวิชาของหลักสูตรแกนกลาง	เน้นความสมดุลของชีวิต บูรณาการ อย่างเป็นองค์รวม ทั้งวิชาการ วิถีชีวิต คุณธรรม ภูมิปัญญา ความเป็นสากล และความเป็นไทย พัฒนาหลักสูตรตามแนวปรัชญาการศึกษาใหม่ และให้ความสำคัญกับหลักสูตร
วิธีการเรียน	เน้นการสอนมากกว่าการเรียนรู้ ครูเป็นศูนย์กลาง เรียนเป็น	ใช้วิธีการเรียนรู้มากกว่าการให้ความรู้ เพื่อให้สามารถเลือกใช้และก้าวทันการ

องค์ประกอบ	สถานศึกษาแบบแผนเดิม	นวัตกรรมสถานศึกษาทางเลือก
	รายวิชา ตามตารางสอน อยู่ในห้องเรียน ใช้หนังสือแบบเรียน สื่อการเรียนการสอนเป็นหลัก ผู้เรียนเป็นฝ่ายรับไปตามแผนการสอนของครู	เปลี่ยนแปลง ผู้เรียนสร้างทางเลือกและวิธีการเรียนรู้ของตัวเองได้ เน้นเรียนรู้จากความเป็นจริง นำไปใช้ในชีวิตจริงได้ มีความสุขในการเรียนจนเกิดความรักที่จะเรียนรู้ทั้งสิ่งที่ชอบและไม่ชอบใจ เกิดความสามารถที่จะเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง และเรียนรู้ต่อเนื่องไปตลอดชีวิต
การวัดและการประเมินผล	ยึดมาตรฐานกลาง เพื่อคัดคนเก่งทางเทคนิควิชาการเข้าสู่ตลาดการจ้างงาน จึงกลายเป็นระบบการแข่งขัน กวดวิชา มุ่งแสวงหาความสำเร็จส่วนตัวและทำลายความมั่นใจของคนที่มีศักยภาพด้านอื่น ๆ ที่แตกต่างจากมาตรฐานกลาง	เป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่องให้เห็นพัฒนาการตามสภาพจริง เกิดผลของการเรียนรู้ที่ตระหนักในความแตกต่างกันของทักษะ ปัญญา ความถนัด ความสามารถ และความสนใจตามธรรมชาติของตัวผู้เรียน โดยใช้วิธีการและเครื่องมือที่หลากหลายทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เพื่อนำไปสู่การพัฒนาผู้เรียนเป็นรายบุคคล/กลุ่ม สร้างโอกาสให้ทุกคนสามารถที่จะประสบความสำเร็จทางการศึกษาได้เสมอ
การบริหาร	เป็นสถานศึกษาของรัฐหรือในกำกับรัฐ ภายใต้การควบคุมทั้งในทางวิชาการ มาตรฐาน การวัดประเมินผล การบริหารงานบุคคล การเงิน และอื่น ๆ	กระจายอำนาจให้สถานศึกษามีฐานะเป็นนิติบุคคลอย่างแท้จริง มีอิสระทั้งในทางวิชาการและการบริหารจัดการอื่น ๆ เปลี่ยนบทบาทของรัฐไปสู่การส่งเสริมสนับสนุนและกำกับคุณภาพมาตรฐานขั้นต่ำ

แหล่งที่มา: สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา (2558)

กล่าวโดยสรุป องค์ประกอบของการศึกษาทางเลือกมี 5 ด้าน ดังนี้ 1) ด้านปรัชญาและจุดมุ่งหมาย ต้องให้คุณค่าต่อความเป็นมนุษย์ และความหลากหลาย เพื่อพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่

สมบูรณ์ 2) ด้านหลักสูตร มีความสมดุล ผสมผสาน ครอบคลุมองค์รวมหรือความเป็นทั้งหมดของชีวิต ทั้งวิชาการและวิถีชีวิต ความรู้และคุณธรรม 3) ด้านวิธีการเรียน เน้นวิธีการเรียนรู้มากกว่าความรู้ เน้นเรียนรู้จากความเป็นจริง นำไปใช้ในชีวิตจริงได้ มีความสุขในการเรียนจนเกิดความรักที่จะเรียนรู้ ทั้งสิ่งที่ชอบและไม่ชอบใจ 4) ด้านการวัดผลและการประเมินผล เป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่องให้เห็นพัฒนาการตามสภาพจริง โดยใช้วิธีการและเครื่องมือที่หลากหลาย ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เพื่อนำไปสู่การพัฒนาผู้เรียนเป็นรายบุคคล/กลุ่ม และ 5) ด้านการบริหาร เน้นการกระจายอำนาจให้สถานศึกษามีฐานะเป็นนิติบุคคลอย่างแท้จริง มีอิสระทั้งในทางวิชาการและการบริหารจัดการอื่น ๆ

2.1.3 ประเภทและพัฒนาการของการศึกษาทางเลือก

นักวิชาการ 3 ท่านได้แก่ พร พันธุ์โอสถ สุชาดา จักรพิสูทธิ์ และประกาภัทร นิยม ได้จำแนกและสรุปประเภทของรูปแบบการศึกษาทางเลือกไทย ดังต่อไปนี้

พร พันธุ์โอสถ (2544) ศึกษาการจัดการศึกษาโดยสถานศึกษารูปแบบต่าง ๆ และสรุปการศึกษาทางเลือกไว้ 5 กลุ่ม ดังต่อไปนี้

1) กลุ่มนวัตกรรมทางการศึกษา คือกลุ่มที่นำแนวคิดทางการศึกษาแบบใหม่ ๆ มาจัดการศึกษา ผสมผสานด้วยแนวคิดและปรัชญาของตนเอง เช่น โรงเรียนหมู่บ้านเด็ก โรงเรียนสัตยาไส โรงเรียนไทร่มไม้ ฯลฯ

2) กลุ่มพ่อแม่ที่จัดการศึกษาที่บ้านหรือการศึกษาโดยครอบครัว (Home School) เช่น ครอบครัวพงษ์ไพบูลย์ ครอบครัวสมพงศ์ กลุ่มบ้านเรียนปัญญากร ฯลฯ ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาแบบครอบครัวเดี่ยวหรือรวมเป็นกลุ่มครอบครัวก็ได้

3) กลุ่มการศึกษาของชุมชน เช่น ศูนย์เด็กเล็กกลุ่มองค์กรชุมชนอำเภอภูคชุม จังหวัดยโสธร เป็นต้น

4) กลุ่มเด็กที่ต้องการความดูแลพิเศษ เน้นการสอนที่ยืดหยุ่น เช่น ชมรมผู้ปกครองเด็กออทิสติก เป็นต้น

5) กลุ่มการศึกษาผู้ใหญ่ เช่น เสริมศึกษาลัย สถาบันตรียากร ฯลฯ

สุชาดา จักรพิสูทธิ์ และคณะ (2546) ได้แบ่งรูปแบบการศึกษาทางเลือก 7 กลุ่ม ได้แก่

1) การศึกษาทางเลือกที่จัดโดยครอบครัว ครอบคลุมทั้งแบบครอบครัวเดี่ยวและกลุ่มครอบครัวหรือเครือข่าย เป็นการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานโดยพ่อแม่ ผู้ปกครอง เป็นผู้ดำเนินการจัดการเรียนการสอนทั้งเรื่องหลักสูตร การจัดกิจกรรม การวัดและประเมินผล

2) การศึกษาทางเลือกที่อิงระบบของรัฐ ได้แก่ โรงเรียนในระบบที่จัดกระบวนการเรียนการสอนแบบเน้นความรู้เชิงประสบการณ์และการปฏิบัตินอกตำราเรียน หรือเรียกว่านวัตกรรม การเรียนรู้ที่ส่งเสริมศักยภาพตามความแตกต่างของผู้เรียน

3) การศึกษาทางเลือกสายภูมิปัญญา ได้แก่ พ่อครูแม่ครู ปราชญ์ชาวบ้าน ที่สังกัด กลุ่มหรือเครือข่ายและดำเนินการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ชนรุ่นหลัง ทั้งแบบเสียค่าใช้จ่ายและไม่เสีย ค่าใช้จ่าย ให้ความรู้ด้านศิลปะการช่าง การแพทย์พื้นบ้านและสมุนไพร การอ่านเขียนอักษรโบราณ นาฏศิลป์พื้นบ้าน ฯลฯ

4) การศึกษาทางเลือกสายศาสนธรรม ได้แก่ การจัดกระบวนการเรียนรู้แก่สมาชิก ในสังกัด ทั้งแนวเศรษฐกิจพอเพียง การต่อต้านบริโภคนิยม การปฏิบัติสมาธิหรือการปฏิบัติธรรมใน แนวต่าง ๆ หลากหลายตามความเชื่อของแต่ละสำนัก และก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับศรัทธา แก่ผู้เข้าร่วม

5) การศึกษาทางเลือกที่เป็นสถาบันนอกระบบของรัฐ ได้แก่ กลุ่มกิจกรรมทาง การศึกษาที่มีเจตนาในการจัดกระบวนการวิชาความรู้แก่กลุ่มเป้าหมายของตน ทั้งแบบเสียค่าใช้จ่ายและ ไม่เสียค่าใช้จ่าย เช่น สถาบันการเรียนรู้ขององค์กรพัฒนาเอกชน ศูนย์ ชมรมต่าง ๆ อาทิเช่น มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน เสริมสิกขาลัย สถาบันพัฒนาศักยภาพชุมชน

6) การศึกษาทางเลือกของกลุ่มการเรียนรู้ผ่านกิจกรรม ได้แก่ กิจกรรม กระบวนการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหา เป็นภาคการเรียนรู้ที่กว้างขวางและหลากหลายที่สุด ทั้งกลุ่มการ เรียนรู้ผ่านกิจกรรมอ้อมทรัพย์ การเกษตร การแพทย์พื้นบ้าน การอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อม การจัดการชุมชน ฯลฯ

7) การศึกษาทางเลือกผ่านสื่อการเรียนรู้และแหล่งเรียนรู้ ทั้งที่ผ่านสื่อมวลชน ประเภทสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ และสื่อสมัยใหม่ รวมถึงห้องสมุด แหล่งท่องเที่ยวหรือแหล่งเรียนรู้ สาธารณะที่มีความต่อเนื่อง ที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ได้อย่างหนึ่ง เพื่อบรรลุเป้าหมายการเรียนรู้ ตลอดชีวิตสำหรับประชาชน

ในขณะที่ ประภาภรณ์ นิยม (2553 อ้างถึงใน ปกป้อง จันวิทย์ และสุนทร ตันมันทอง, 2555) ได้แบ่งรูปแบบการศึกษาทางเลือกไว้ 4 กลุ่ม ดังนี้

1) การจัดการศึกษาตามความต้องการของผู้เรียนโดยครอบครัว ซึ่งเกิดจากแนวคิด รักษาสิทธิขั้นพื้นฐานโดยธรรมชาติของคนกลุ่มหนึ่ง

2) การจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในระบบมีเป้าหมายและกระบวนการเรียนรู้แตกต่างกัน หรือโรงเรียนนวัตกรรมทางการศึกษา ประกอบด้วยแนวคิดที่หลากหลาย เช่น การจัดการศึกษา วิถีพุทธ การจัดการศึกษาแบบมนุษยนิยม การจัดการศึกษาแบบวอลดอร์ฟ การจัดการศึกษาแบบ มอนเตสซอรี ฯลฯ

3) กลุ่มการศึกษาตามอัธยาศัยอื่น ๆ ที่เน้นบริบทท้องถิ่นและการจัดการเรียนรู้เฉพาะเรื่อง

4) กลุ่มอุดมศึกษาทางเลือกที่เน้นหลักสูตรพิเศษ ทั้งในระดับปริญญาตรีและปริญญาโท อาทิเช่น สถาบันอาศรมศิลป์ ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา ฯลฯ

การเคลื่อนไหวด้านการศึกษาทางเลือกของประเทศไทยมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง เริ่มต้นมาจากโรงเรียนเอกชนซึ่งเป็นความพยายามของบุคคลและองค์กรสาธารณะเป็นหลัก ต่อมาจึงเริ่มเกิดโรงเรียนทางเลือกในสังกัดขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เช่น โครงการโรงเรียนวิถีพุทธและโครงการโรงเรียนสร้างสรรค์ด้วยปัญญา สำหรับโรงเรียนทางเลือกแห่งแรกของประเทศไทยเป็นการจัดการศึกษาแบบโรงเรียนชุมชน ภายใต้ชื่อโรงเรียนประชาบาลเหมืองห้วยในเขา ตำบลบ้านส้อง กิ่งอำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ก่อตั้งโดยครูโกมล คีมทอง เมื่อปี พ.ศ. 2513-2514 (ยุทธชัย เฉลิมชัย, 2559) อย่างไรก็ตาม โรงเรียนแห่งนี้ได้ปิดลงเพราะครูโกมลและเพื่อนถูกยิงเสียชีวิต

ปกป้อม จันวิทย์ และสุนทร ต้นมันทอง (2555) ได้เสนอการแบ่งพัฒนาการของการศึกษาทางเลือกในการประชุมวิชาการ ประจำปี 2555 ไว้ 3 ยุค คือ ยุคบุกเบิกก่อตั้ง ยุคปฏิรูปการศึกษา รอบแรก และยุครวมกลุ่มต่อสู้ผลักดัน มีรายละเอียดดังนี้

1) ยุคบุกเบิกก่อตั้ง (พ.ศ. 2522-2542) เริ่มเกิดปรากฏการณ์ตอบโต้ต่อระบบการศึกษาของรัฐส่วนกลางที่มุ่งเน้นจัดการศึกษาเพื่อความเป็นหนึ่งเดียวทางการเมืองและมุ่งความสำเร็จทางอุตสาหกรรม โดยมีนักเคลื่อนไหวทางสังคมที่สำคัญ ได้แก่ สุลักษณ์ ศิวลักษณ์ และโกมล คีมทอง ความเห็นต่างนี้ก่อให้เกิดโรงเรียนทางเลือก ที่เรียกว่า โรงเรียนหมู่บ้านเด็ก ในปี พ.ศ. 2522 ผู้ก่อตั้งคือ พิภพและรัชนี ธงไชย เพื่อช่วยเหลือเด็กด้อยโอกาส เด็กที่มาจากครอบครัวแตกแยก เด็กกำพร้า เด็กยากจน เด็กที่ประสบปัญหาถูกระงับทำทารุณ และเด็กที่ถูกทอดทิ้ง นอกจากนี้ ยังมีองค์กรเอกชนก่อตั้งโรงเรียนทางเลือกเพิ่มขึ้น เช่น อนุบาลบ้านรัก โรงเรียนอนุบาลกรแก้ว ฯลฯ

2) ยุคปฏิรูปการศึกษารอบแรก (พ.ศ. 2542-2552) เมื่อพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ได้เปิดรับแนวทางการศึกษาทางเลือกมากขึ้น มีกฎกระทรวงว่าด้วยการเปิดโอกาสให้เอกชนมีสิทธิในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานได้ จึงมีสถาบันการศึกษาทางเลือกที่มีกฎหมายรองรับเกิดขึ้นหลายแห่ง เช่น โรงเรียนลำปลายมาศพัฒนา สถาบันอาศรมศิลป์ ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา ฯลฯ

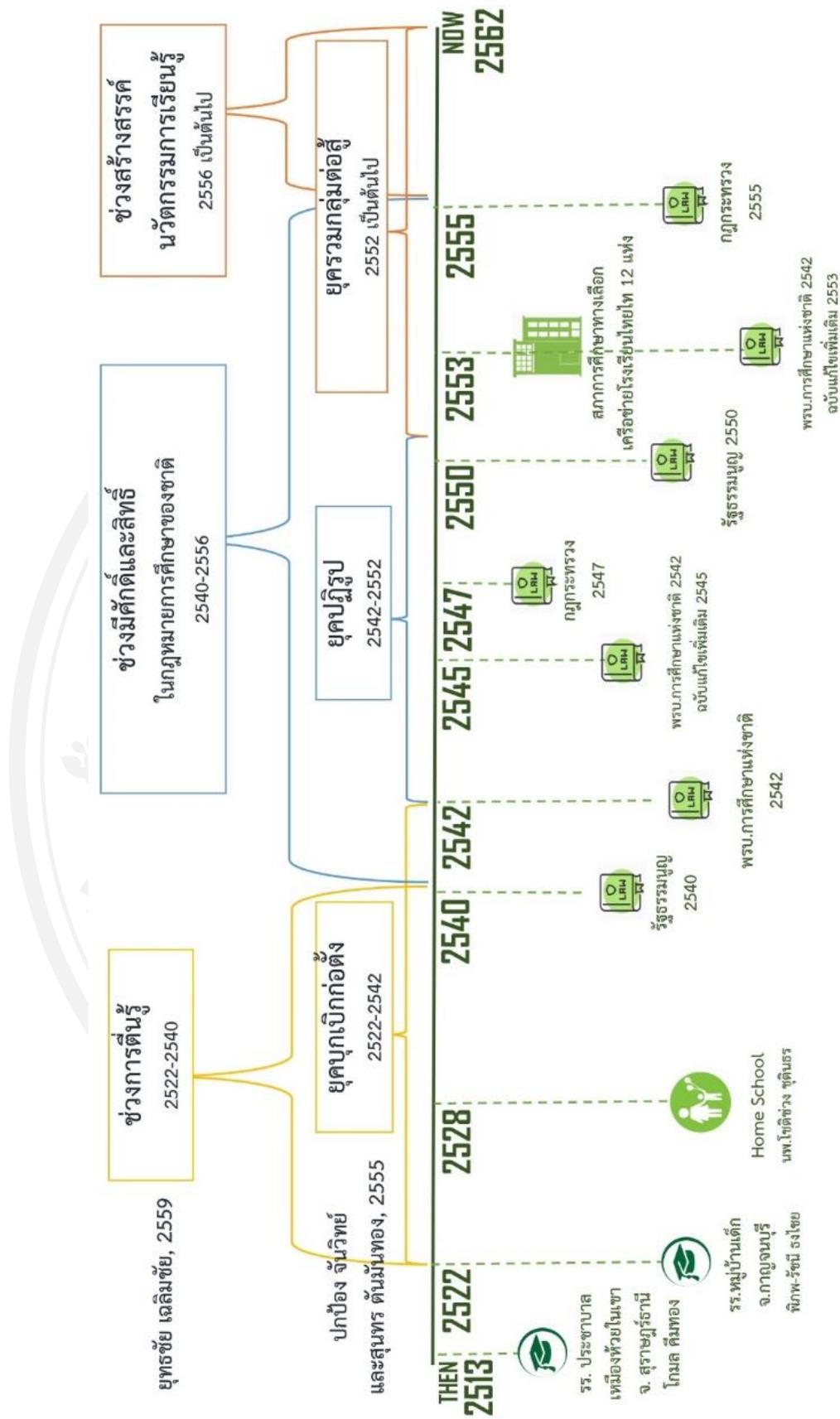
3) ยุครวมกลุ่มต่อสู้ผลักดัน (ตั้งแต่ พ.ศ. 2552) ในยุคนี้มีการจัดตั้งกลุ่มเครือข่ายโรงเรียนไทยไท และจัดตั้งสภาการศึกษาทางเลือก ในปี พ.ศ. 2553 เพื่อผลักดันให้รัฐยอมรับแนวทางการจัดการศึกษาและการประเมินคุณภาพที่แตกต่างจากโรงเรียนทั่วไป จนสามารถให้สถานศึกษาจัดการประเมินผลผู้เรียน โดยพิจารณาจากพัฒนาการของผู้เรียนอย่างมีความเหมาะสมของแต่ละระดับและรูปแบบการศึกษาจนสำเร็จ

นอกจากนี้ ยุทธชัย เฉลิมชัย (2559) ยังได้อธิบายพัฒนาการของการศึกษาทางเลือกในสังคมไทยไว้โดยแบ่งเป็น 3 ช่วงเวลาเช่นกัน แต่มีความแตกต่างออกไป ได้แก่ ช่วงการตื่นรู้ ช่วงมีศักดิ์และสิทธิ์ในกฎหมายการศึกษาของชาติ และช่วงสร้างสรรค์นวัตกรรมการเรียนรู้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1) ช่วงการตื่นรู้ ในระยะนี้การศึกษาทางเลือกไม่ได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการ แต่ก่อเกิดเป็นแนวคิดและการวิพากษ์ มีการสร้างวาทกรรมในรูปของบทความทางวิชาการและวารสารการศึกษา ในทางปฏิบัติมีโรงเรียนหมู่บ้านเด็กและโฮมสคูลไทยของครอบครัวโชติช่วง ชูตินธร เกิดขึ้นจนเป็นข่าวใหญ่

2) ช่วงมีศักดิ์และสิทธิ์ในกฎหมายการศึกษาของชาติ ระยะนี้มีกฎหมายที่คุ้มครองเสรีภาพทางการศึกษา แม้ไม่ได้กล่าวถึงการศึกษาทางเลือกโดยตรง อันได้แก่ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 และที่แก้ไขเพิ่มเติม กฎกระทรวงหลายฉบับ และหลักเกณฑ์การปรับใช้หลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พ.ศ. 2551 จนกระทั่งมีการบัญญัติคำว่า “การศึกษาทางเลือก” ครั้งแรกในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550 พร้อมกันนี้ยังพบว่า มีนักวิชาการทำการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาทางเลือกหลายท่าน เช่น สุลักษณ์ ศิวลักษณ์ สุชาดา จักรพิสูทธิ์ เพ็ญณี แรอรท ยุทธชัย เฉลิมชัย ฯลฯ ในทางปฏิบัติมีการเกิดขึ้นและขยายตัวของการจัดการศึกษาในลักษณะศูนย์การเรียน ครอบครัวบุคคล องค์กรชุมชน องค์กรเอกชนและสถานประกอบการ รวมถึงการเกิดขึ้นของ “สภาการศึกษาทางเลือก” ซึ่งต่อมาจดทะเบียนเป็น “สมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทย” เมื่อวันที่ 22 มิถุนายน พ.ศ. 2553 โดยการรวมตัวกันของกลุ่มและองค์กรการศึกษาทางเลือกทั่วประเทศในฐานะองค์กรนำในการขับเคลื่อนด้านการศึกษาทางเลือก ซึ่งทำหน้าที่ประสานงาน สร้างความเข้าใจ ตลอดจนผลักดันนโยบายและกลไกที่จำเป็น

3) ช่วงสร้างสรรค์นวัตกรรมการเรียนรู้ ช่วงกว่าทศวรรษของการปฏิรูปการศึกษา เกิดพัฒนาการและการขยายตัวของการศึกษาทางเลือก ภายใต้ปรัชญาและรูปแบบการศึกษาใหม่ทั้งในสถานศึกษา โรงเรียน บ้านเรียน ศูนย์การเรียน สถาบันสังคมต่าง ๆ และศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาไทย แม้ยังไม่เข้มแข็งเต็มที่ แต่เป็นผลพวงที่ดีของการปฏิรูปท่ามกลางวิกฤตการณ์การศึกษาในระบบ กระแสหลักที่รุนแรง โดยเฉพาะปัญหาโรงเรียนขนาดเล็กที่จะถูกยุบ-ควบ-รวม อันสะท้อนถึงปัญหาความเหลื่อมล้ำที่น่าเป็นห่วงในพื้นที่ชนบท เพราะเด็กและเยาวชนจำนวนมากน้อยต้องหลุดออกจากระบบการศึกษาหรือถูกระบบการศึกษาทอดทิ้ง จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับพัฒนาการของการศึกษาทางเลือกในสังคมไทย สามารถสรุปดังแผนภาพที่ 2.1

ภาพที่ 2.1 พัฒนาการของการศึกษาทางเลือกในประเทศไทย

เส้นทางการขับเคลื่อนการศึกษาทางเลือกเป็นการต่อสู้เชิงอุดมการณ์ ซึ่งหวังเปลี่ยนการศึกษาเพื่อพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ของกลุ่มคนที่มีความคิดแตกต่างจากระบบการศึกษาเดิม โดยการเรียกร้องผลักดันให้ภาครัฐเห็นความสำคัญของการศึกษาทางเลือกที่เปิดโอกาสและสร้างทางเลือกให้ผู้เรียนได้ค้นพบตนเองและสามารถแสดงออกได้อย่างโดดเด่นและสมดุล (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2558) ผลของการเคลื่อนไหวนี้ทำให้การศึกษาทางเลือกได้ปรากฏเด่นชัดอย่างเป็นทางการตามลำดับ ซึ่งมีนโยบายและกฎหมายที่สนับสนุนการศึกษาทางเลือกเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยผลักดันจนสำเร็จ

2.1.4 กฎหมาย/นโยบายที่เกี่ยวข้อง

ชนันภรณ์ อารีกุล (2562) ได้อธิบายถึงจุดเริ่มต้นของการศึกษาทางเลือกในประเทศไทยมีที่มาจากการให้ความสำคัญในเรื่องสิทธิเสรีภาพทางการศึกษาของประชาชน โดยได้รับการบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 และได้รับการสานต่อเจตนารมณ์สู่กฎหมายฉบับต่าง ๆ ดังนี้

1) รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 เป็นกฎหมายที่ทำให้เกิดการขับเคลื่อนการปฏิรูปการศึกษาระหว่างชาติครั้งสำคัญ อันนำไปสู่การตราพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ซึ่งเป็นกฎหมายกำกับกับการศึกษามาจนถึงปัจจุบัน รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 มีหลายมาตราที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทางเลือก เช่น มาตรา 42 มาตรา 43 มาตรา 81 ฯลฯ ซึ่งมาตรา 42 เน้นเสรีภาพในทางวิชาการ การศึกษาอบรม การเรียนการสอน การวิจัย และการเผยแพร่งานวิจัยตามหลักวิชาการของบุคคล ในขณะที่ มาตรา 43 เน้นสิทธิของบุคคลในการเข้ารับการศึกษาขั้นพื้นฐานที่รัฐจะต้องจัดให้อย่างทั่วถึงและมีคุณภาพโดยไม่เก็บค่าใช้จ่าย และมาตรา 81 ระบุให้รัฐหนุนเสริมเอกชนในการจัดการศึกษา รวมถึงจัดให้มีกฎหมายเกี่ยวกับการศึกษาแห่งชาติเพื่อปรับปรุงการศึกษาให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม

2) รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 ได้สานต่อเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญ ปี 2540 โดยได้เพิ่มเติมสาระสำคัญในหมวดที่เกี่ยวกับสิทธิและเสรีภาพในการศึกษา และแนวนโยบายด้านศาสนา สังคม สาธารณสุข การศึกษา และวัฒนธรรม ซึ่งเป็นรัฐธรรมนูญฉบับแรกที่บัญญัติคำว่า การศึกษาทางเลือกของประชาชน การเรียนรู้ด้วยตนเอง และการเรียนรู้ตลอดชีวิต ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการเปิดกว้างในสิทธิเสรีภาพด้านการศึกษา การศึกษาทางเลือกและการเรียนรู้ด้วยตนเองว่าเป็นการศึกษาที่แตกต่างจากการศึกษากระแสหลัก (การไม่เข้าเรียนในสถานศึกษาใด ๆ) อันเป็นสิทธิที่ขอบธรรมของพลเมืองซึ่งแต่เดิมไม่สามารถทำได้ โดยปรากฏในหลายมาตราของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 ได้แก่ มาตรา 49 ระบุถึงสิทธิของบุคคล รวมถึง

บุคคลพิเศษ เช่น ผู้ยากไร้ ผู้พิการ ฯลฯ ต้องได้รับการศึกษาจากรัฐโดยไม่เสียค่าใช้จ่ายอย่างทั่วถึงและมีคุณภาพ ส่วนมาตรา 50 เน้นเสรีภาพในทางวิชาการ การศึกษาอบรม การเรียน การสอน การวิจัย และการเผยแพร่งานวิจัยตามหลักวิชาการของบุคคลว่า ย่อมได้รับการคุ้มครอง ทั้งนี้เท่าที่ไม่ขัดต่อหน้าที่พลเมืองหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน และมาตรา 80 ระบุว่ารัฐต้องให้การศึกษ พัฒนาคุณภาพและมาตรฐานการจัดการศึกษาในทุกระดับและทุกรูปแบบ ส่งเสริมและสนับสนุนให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ชุมชน เอกชน จัดและมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาให้ได้มาตรฐานและมีคุณภาพทัดเทียมกัน ส่งเสริมความสามัคคีของคนในชาติ ตระหนักในความสำคัญและวางแผนศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ค่านิยมอันดีงามและภูมิปัญญาท้องถิ่น

3) รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 มีหลายมาตราที่กล่าวถึงบทบาทของรัฐในการพัฒนาการศึกษาให้ทั่วถึงโดยมาตรา 54 ที่ระบุว่ารัฐต้องดำเนินการให้เด็กทุกคนได้รับการศึกษาเป็นเวลาสิบสองปี ตั้งแต่ก่อนวัยเรียนจนจบการศึกษาภาคบังคับอย่างมีคุณภาพ โดยไม่เก็บค่าใช้จ่าย ทั้งนี้รัฐต้องดำเนินการให้เด็กเล็กได้รับการดูแลและพัฒนาก่อนเข้ารับการศึกษิตตามวรรคหนึ่งเพื่อพัฒนาร่างกาย จิตใจ วินัย อารมณ์ สังคม และสติปัญญาให้สมกับวัย โดยส่งเสริมและสนับสนุนให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและภาคเอกชนเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินการด้วย รัฐต้องดำเนินการให้ประชาชนได้รับการศึกษาตามความต้องการในระบบต่าง ๆ รวมทั้งส่งเสริมให้มีการเรียนรู้ตลอดชีวิต และจัดให้มีการร่วมมือกันระหว่างรัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และภาคเอกชนในการจัดการศึกษาทุกระดับ โดยรัฐมีหน้าที่ดำเนินการ กำกับ ส่งเสริม และสนับสนุนให้การจัดการศึกษาดังกล่าวมีคุณภาพและได้มาตรฐานสากล ในขณะเดียวกันรัฐต้องดำเนินการให้ผู้ขาดแคลนทุนทรัพย์ได้รับการสนับสนุนค่าใช้จ่ายในการศึกษาตามความถนัดของตน ให้จัดตั้งกองทุนเพื่อใช้ในการช่วยเหลือผู้ขาดแคลนทุนทรัพย์ เพื่อลดความเหลื่อมล้ำในการศึกษา และเพื่อเสริมสร้างและพัฒนาคุณภาพและประสิทธิภาพครู โดยให้รัฐจัดสรรงบประมาณให้แก่กองทุน หรือใช้มาตรการหรือกลไกทางภาษี รวมทั้งการให้ผู้บริจาคทรัพย์เงินเข้ากองทุนให้ได้รับผลประโยชน์ในการลดหย่อนภาษีด้วย

4) พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2553 ในมาตรา 8 (2) ระบุให้การจัดการศึกษายึดหลักให้สังคมมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา และในมาตรา 9 (1) (5) และ (6) กำหนดให้การจัดระบบ โครงสร้างและกระบวนการจัดการศึกษาโดยยึดหลักความสอดคล้องกันของนโยบายและความหลากหลายในการปฏิบัติ และเน้นการมีส่วนร่วมของฝ่ายต่าง ๆ ที่เป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในสังคม

มาตรา 12 ได้ให้การรับรองสิทธิในการจัดการศึกษาแก่ภาคสังคมและประชาชน โดยกำหนดว่า นอกเหนือจากรัฐ เอกชน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น แล้วให้บุคคล ครอบครัวยุทธศาสตร์ชุมชน องค์กรเอกชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถานประกอบการ และสถาบันสังคมอื่น

ๆ มีสิทธิในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน ทั้งนี้ให้เป็นตามที่กำหนดในกฎกระทรวง ซึ่งในขณะนี้ มีกฎกระทรวงว่าด้วยสิทธิขององค์กรชุมชนและองค์กรเอกชนในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศูนย์การเรียน พ.ศ. 2555 ประกาศแล้วเมื่อวันที่ 19 ตุลาคม พ.ศ. 2555 กำหนดให้สถานที่เรียนที่องค์กรชุมชนหรือองค์กรเอกชนจัดตั้งขึ้นเพื่อจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามกฎกระทรวงนี้ เรียกว่า “ศูนย์การเรียน”

มาตรา 3 และมาตรา 14 ได้กำหนดสิทธิประโยชน์ที่รัฐจะต้องจัดสรรให้แก่บิดามารดา รวมถึงบุคคล ครอบครัว องค์กรและสถาบันทางสังคมต่าง ๆ ในการสนับสนุนหรือจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานให้มีสิทธิได้รับเงินอุดหนุนการศึกษา การลดหย่อนหรือยกเว้นภาษี และการสนับสนุนให้มีความรู้ความสามารถในการอบรมหรือจัดการศึกษาให้กับบุคคลในความดูแล

มาตรา 15 กำหนดให้การจัดการศึกษามีสามรูปแบบ คือ การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย (1) การศึกษาในระบบ เป็นการศึกษาที่มีเงื่อนไขของการสำเร็จการศึกษาที่แน่นอน มีการกำหนดจุดมุ่งหมาย วิธีการศึกษา หลักสูตร ระยะเวลาของการศึกษา ตลอดจนการวัดและประเมินผล (2) การศึกษานอกระบบ เป็นการศึกษาที่มีรูปแบบการศึกษายืดหยุ่น เนื้อหาและหลักสูตรต้องสอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการของบุคคลแต่ละกลุ่ม และ (3) การศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการศึกษาที่ให้ผู้เรียนเลือกเรียนรู้ด้วยตนเองตามความสนใจ ศักยภาพ ความพร้อมและโอกาส โดยศึกษาจากบุคคล ประสบการณ์ สังคม สภาพแวดล้อม สื่อหรือแหล่งความรู้อื่น ๆ

สำหรับมาตรา 18 ได้อธิบายถึงสถานศึกษาที่สามารถจัดการศึกษาปฐมวัยและการศึกษาขั้นพื้นฐานไว้ 3 ประเภท ได้แก่ สถานพัฒนาเด็กปฐมวัย โรงเรียน และศูนย์การเรียน ซึ่งศูนย์การเรียน ประกอบด้วย สถานที่เรียนที่หน่วยงานจัดการศึกษานอกโรงเรียน โดยผู้จัดการศึกษาที่มีสิทธิในการดำเนินการ ได้แก่ บุคคล ครอบครัว ชุมชน องค์กรชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรเอกชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถาบันทางการแพทย์ สถานสงเคราะห์ ฯลฯ

มาตรา 22 กำหนดว่าการจัดการศึกษาต้องยึดหลักว่า ผู้เรียนทุกคนมีความสามารถเรียนและพัฒนาตนเองได้ และถือว่าผู้เรียนมีความสำคัญที่สุด ทั้งนี้กระบวนการจัดการศึกษาต้องส่งเสริมให้ผู้เรียนสามารถพัฒนาตามธรรมชาติและศักยภาพ ซึ่งสอดคล้องกับปรัชญาของการศึกษาทางเลือก คือ การจัดการศึกษาตามความหลากหลายตามธรรมชาติและสอดคล้องกับธรรมชาติของผู้เรียน

มาตรา 23 เน้นความสำคัญของทั้งความรู้และคุณธรรม ในการจัดการศึกษาโดยกำหนดให้การศึกษาทุกรูปแบบจะต้องมีองค์ความรู้ที่เสมือนเป็นแกนกลางที่ทุกคนต้องรู้ ได้แก่ ความรู้ในตัวเอง ความสัมพันธ์ของตนเองกับครอบครัว ชุมชน สังคมไทย สังคมโลก ความรู้และทักษะด้านวิทยาศาสตร์ ความรู้เกี่ยวกับศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรม การกีฬา ภูมิปัญญาไทย ความรู้และทักษะด้าน

คณิตศาสตร์ ด้านภาษาโดยเฉพาะภาษาไทย และความรู้และทักษะในการประกอบอาชีพ อันนำไปสู่การดำรงชีวิตอย่างมีความสุข

มาตรา 24 กำหนดแนวทางการจัดกระบวนการเรียนรู้ โดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล ซึ่งครอบคลุมถึงการฝึกฝนทักษะความคิด การจัดการ การเผชิญสถานการณ์ การแก้ปัญหา การเรียนรู้จากประสบการณ์จริง อันจะทำให้เกิดการใฝ่รู้ต่อเนื่อง มีการผสมผสานความรู้ด้านต่าง ๆ อย่างได้สัดส่วนสมดุลกัน นอกจากนี้ยังระบุดังกล่าวให้มีการจัดให้มีบรรยากาศสภาพแวดล้อม และสิ่งอำนวยความสะดวกการเรียนรู้และการจัดการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ทุกสถานที่

มาตรา 25 กำหนดว่ารัฐต้องส่งเสริมและจัดให้มีแหล่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตทุกรูปแบบอย่างพอเพียงและมีประสิทธิภาพ

มาตรา 26 กำหนดให้สถานศึกษาจัดการประเมินผลผู้เรียน โดยพิจารณาจากพัฒนาการของผู้เรียนอย่างมีความเหมาะสมของแต่ละระดับและรูปแบบการศึกษา และใช้วิธีการที่หลากหลายในการจัดสรรโอกาสการศึกษาต่อ โดยให้นำผลการประเมินในทางพัฒนาการของผู้เรียนมาใช้ประกอบการพิจารณาด้วย

มาตรา 27 และมาตรา 28 ระบุว่า ผู้เกี่ยวข้องทางการศึกษา เช่น คณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน และสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ต้องกำหนดหลักสูตรแกนกลางและจัดทำหลักสูตรให้สอดคล้องกับสภาพชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยหลักสูตรแกนกลางจะต้องมีลักษณะหลากหลายเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของบุคคลให้ดีขึ้นเหมาะสมตามวัยและความสามารถ

วัชระ จตุพร (2561) กล่าวว่า ในปัจจุบันกฎหมายเปิดช่องทางให้สิทธิกับผู้ดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือกมากยิ่งขึ้น อันได้แก่ บุคคล ครอบครัว องค์กรชุมชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถานประกอบการ และสถาบันสังคมอื่นอย่างเป็นทางการ ภายหลังจากปฏิรูปการศึกษาภายใต้พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 จึงมีโรงเรียนทางเลือกหลายแห่งได้เกิดขึ้น เนื่องจากมีหลายมาตราในพระราชบัญญัติฯ ที่เปิดโอกาสให้มีการจัดการศึกษาทางเลือกได้

2.1.5 ผู้ดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือก

กระทรวงศึกษาธิการได้ออกกฎกระทรวงและระเบียบที่สนับสนุนผู้ดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือกเกี่ยวกับการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศูนย์การเรียนให้สามารถดำเนินการได้อย่างคล่องตัว (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2556) ดังต่อไปนี้

- 1) การจัดการศึกษาทางเลือกโดยครอบครัว มีกฎกระทรวงว่าด้วยสิทธิในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานโดยครอบครัว พ.ศ. 2547 ซึ่งระบุว่า ให้บิดา มารดา ซึ่งเป็นผู้ใช้อำนาจปกครองหรือผู้ปกครองตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ สามารถจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานให้กับบุตรหรือบุคคลผู้อยู่ในปกครองของครอบครัว โดยให้ผู้จัดการศึกษาซึ่งเป็นบุคคลในครอบครัวหรือผู้ได้รับ

มอบหมายจากครอบครัวจัดการศึกษาร่วมกับสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา กำหนดแผนการจัดการศึกษาตามหลักการและแนวทางการจัดการศึกษาตามเกณฑ์ของหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน และต้องจัดทำรายงานผลการจัดการเรียนการสอน สภาพปัญหา ตามที่สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา กำหนดอย่างน้อยปีละหนึ่งครั้ง แนวคิดการศึกษาโดยครอบครัวนี้อนุญาตให้พ่อแม่เป็นผู้รับผิดชอบจัดการศึกษาแก่บุตรหลานของตนเองแทนการส่งเข้าโรงเรียน โดยมีครอบครัวชาย และครอบครัวชู้ตินธรเป็นผู้บุกเบิก ตัวอย่างครอบครัวที่จัดการศึกษาทางเลือกแบบบ้านเรียน เช่น ครอบครัวพันธุ์โอสถ ครอบครัวจักรวิฑูรย์ ครอบครัวบุญมาก ครอบครัวนวลละออง ฯลฯ (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2549ก)

2) การจัดการศึกษาทางเลือกโดยสถานประกอบการ มีกฎกระทรวงว่าด้วยสิทธิของสถานประกอบการในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศุนย์การเรียน พ.ศ. 2547 ระบุว่า สถานประกอบการมีสิทธิในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศุนย์การเรียนให้กับลูกจ้างและบุคคลที่เกี่ยวข้อง ตามความพร้อม ความเหมาะสม และความต้องการของสถานประกอบการ ซึ่งต้องสอดคล้องกับนโยบายการศึกษา ทั้งในรูปแบบการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย ภายใต้การให้คำปรึกษา คำแนะนำ การส่งเสริมสนับสนุนด้านวิชาการของบุคลากรของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา และให้มีการเทียบโอนผลการเรียนตามระเบียบของกระทรวงศึกษาธิการ อีกทั้งยังสามารถขอรับการสนับสนุนจากรัฐในด้านเงินอุดหนุนและการยกเว้นด้านภาษีตามที่กฎหมายกำหนด จากการศึกษา พบว่า สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาได้ดำเนินโครงการนำร่องการส่งเสริมการจัดการศึกษาของสถานประกอบการ เช่น บริษัทสมบูรณ์แอดวานซ์ เทคโนโลยีจำกัด (มหาชน) บริษัท ซี.พี. เซเว่นอีเลฟเว่น จำกัด (มหาชน) ฯลฯ ตัวอย่างสถานประกอบการที่จัดให้มีการศึกษาทางเลือก เช่น ศุนย์การเรียนบ้านต้นซุง ศุนย์การเรียนของบริษัท ไชโจเดนกิ จำกัด บริษัท ปูนซีเมนต์ไทย จำกัด ฯลฯ (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2549ข)

3) การจัดการศึกษาทางเลือกโดยสถาบันศาสนา มีกฎกระทรวงว่าด้วยสิทธิในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานโดยสถาบันศาสนา พ.ศ. 2548 ระบุว่า ให้สถาบันศาสนาพระพุทธศาสนา มีสิทธิในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานที่สอดคล้องกับนโยบายการศึกษาของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน และมหาเถรสมาคมได้ให้ผู้เรียนซึ่งเป็นพระภิกษุและสามเณรได้รับการศึกษาที่มีคุณภาพเท่าเทียมกับการศึกษาในรูปแบบอื่น ระดับการจัดการศึกษาโดยสถาบันพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ชั้นเปรียญธรรม 3 ประโยค โดยสถาบันพระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน และสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา มีหน้าที่ส่งเสริมสนับสนุน และให้ข้อเสนอการจัดการศึกษาในทุกๆระดับ ตัวอย่างสถานศึกษาที่จัดการศึกษาในลักษณะ

ของสถาบันพระพุทธศาสนา เช่น โรงเรียนวินิตศึกษา ในพระราชูปถัมภ์ฯ โรงเรียนเมตตาศึกษา ในพระราชูปถัมภ์ฯ โรงเรียนวัดเวฬุวัน ฯลฯ

4) การจัดการศึกษาทางเลือกโดยบุคคล มีกฎกระทรวงว่าด้วยสิทธิของบุคคลในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศูนย์การเรียน พ.ศ. 2554 ระบุว่า ให้บุคคลที่มีความพร้อมและความประสงค์ที่จะจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน ทั้งในรูปแบบการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อให้ผู้ขาดโอกาสในการเข้าศึกษาในระบบโรงเรียนปกติได้รับการศึกษาที่มีคุณภาพและเท่าเทียม โดยศูนย์การเรียนที่ได้รับอนุญาต ต้องจัดการศึกษาให้เหมาะสมและสอดคล้องกับนโยบายการศึกษา มีการวัดผลและประเมินผลการเรียนรู้ของผู้เรียนในช่วงชั้น ตามหลักเกณฑ์ และวิธีการของหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน รวมถึงต้องมีการรายงานผลการจัดการศึกษาให้สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาทราบอย่างน้อยปีละหนึ่งครั้ง การจัดการศึกษาของบุคคลอาจได้รับการส่งเสริมสนับสนุนจากรัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น หรือองค์กรเอกชนได้ ตัวอย่างบุคคลที่จัดการศึกษาทางเลือก เช่น ศูนย์การเรียนชีวิตธรรมชาตัญญูเกิด เป็นต้น

5) การจัดการศึกษาโดยองค์กรวิชาชีพ มีกฎกระทรวงว่าด้วยสิทธิขององค์กรวิชาชีพในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศูนย์การเรียน พ.ศ. 2554 ซึ่งระบุว่า ให้องค์กรวิชาชีพมีสิทธิในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน โดยสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามีหน้าที่ให้คำปรึกษา คำแนะนำ และส่งเสริมสนับสนุนด้านวิชาการ ด้านการบริหาร ด้านการจัดการศึกษา พัฒนาทักษะความรู้ ความสามารถแก่บุคลากร และร่วมจัดทำแผนการจัดการศึกษาโดยศูนย์การเรียนต้องดำเนินการวัดผล และประเมินผลการเรียนรู้ของผู้เรียนตามหลักเกณฑ์การวัดและประเมินผลของหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน และต้องมีการจัดทำผลการเรียนรู้ การจัดการเรียนการสอน การรายงานสภาพปัญหาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาให้สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาทราบอย่างน้อยปีละหนึ่งครั้ง องค์กรวิชาชีพที่จัดการศึกษาทางเลือกรูปแบบศูนย์การเรียน ได้แก่ โรงพยาบาลศิริราช โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สถาบันสุขภาพเด็กแห่งชาติมหาราชินี โรงพยาบาลราชวิถี ฯลฯ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2544)

6) การจัดการศึกษาโดยองค์กรชุมชนและองค์กรเอกชน มีกฎกระทรวงว่าด้วยสิทธิขององค์กรชุมชนและองค์กรเอกชนในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศูนย์การเรียน พ.ศ. 2555 ซึ่งระบุว่า ให้องค์กรชุมชนและองค์กรเอกชนที่มีความประสงค์และความพร้อมที่จะเข้ามาช่วยรัฐในการจัดการศึกษา มีสิทธิในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน ทั้งในรูปแบบการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย โดยจัดตั้งเป็นศูนย์การเรียนสำหรับผู้ขาดโอกาสในการเข้าศึกษาในระบบโรงเรียนปกติ การจัดการเรียนการสอนให้ยึดหลักการเรียนจากสถานที่จริง แหล่งเรียนรู้ในเขตพื้นที่ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ใช้หลักสูตรที่ศูนย์การเรียนพัฒนาขึ้น และสามารถจัดการศึกษาร่วมกับสถานศึกษาอื่น เทียบโอนผลการเรียนซึ่งกันและกันได้ ให้ศูนย์การเรียนวัดผลและประเมินผลตาม

สภาพจริงของพัฒนาการของผู้เรียนเป็นรายบุคคล และจัดทำรายงานผลการดำเนินงาน ตลอดจนสภาพปัญหาการจัดการเรียนการสอนให้กับสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาทราบอย่างน้อยปีละหนึ่งครั้ง ตัวอย่างองค์กรชุมชนที่จัดการศึกษาทางเลือก เช่น ศูนย์การเรียนรู้โຈະมาโลลือหล่า ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนห้วยฟ่าน ศูนย์เรียนรู้ชุมชนศรีสุวรรณบ้านสะเนฟอง โรงเรียนชุมชนบ้านมอวาติ ฯลฯ และตัวอย่างองค์กรเอกชนที่จัดการศึกษาทางเลือก เช่น ศูนย์การเรียนรู้มัธยมหมู่บ้านเด็ก โหงเฮียนสืบสานภูมิปัญญาล้านนา โรงเรียนม่อนแสงดาวธรรมชาตวิทยา ฯลฯ

องค์กรชุมชนเป็นแนวคิดที่ได้รับการกล่าวถึงมาตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ซึ่งเป็นกลยุทธ์และคำตอบของการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ภายในชุมชนที่เป็นผลพวงมาจากการพัฒนาที่ผิดพลาด ประชาชนรวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหาเหล่านั้นด้วยตัวเอง องค์กรชุมชนจึงเปรียบตั้งฐานรากของการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน ฌฎฐาพงศ์ อภิโชติเดชาสกุล (2561) ได้กล่าวไว้ว่า กลไกอันสำคัญของการขับเคลื่อนงานพัฒนา ได้แก่ กลไกในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชน กลไกในการขับเคลื่อนงานพัฒนาชุมชน กลไกในการสร้างพลังอำนาจของชุมชน กลไกในการจัดการแก้ปัญหาของคนในชุมชน กลไกในการรับผลประโยชน์และการกำหนดทิศทางการพัฒนา และกลไกในการพัฒนาศักยภาพของคนและชุมชน จึงเป็นแนวคิดที่ได้รับความสำคัญและความสนใจมากขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งถึงปัจจุบัน การจัดการศึกษาทางเลือกโดยองค์กรชุมชน มีข้อได้เปรียบ คือ ทราบความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง และสามารถตอบสนองต่อปัญหาได้อย่างทันที่ทันที่ บนหลักการพึ่งพาตนเองสะท้อนถึงความเข้มแข็งของชุมชนที่จัดการปัญหาอย่างมีส่วนร่วม จึงมีความมั่นคงและยั่งยืนมากกว่าการจัดการศึกษาทางเลือกโดยครอบครัว

องค์กรพัฒนาเอกชน (2530 อ้างถึงใน นันทิยา หุตานูวัตร และณรงค์ หุตานูวัตร, 2546, น. 24-25) ได้ไอธิบายไว้ว่า องค์กรชุมชนเป็นกลุ่มที่มีการรวมตัวกันขึ้นอย่างมีเป้าหมายที่เป็นอันเดียวกับชุมชน และกระทำการตามเป้าหมายเพื่อชุมชน องค์กรชุมชนจึงเป็นตัวแทนของชุมชนในการรักษาผลประโยชน์ และคลี่คลายปัญหาของชุมชน ทั้งปัญหาเฉพาะหน้าและปัญหาระยะยาว องค์กรชุมชนจึงสามารถพัฒนาและเลิกได้ตามความจำเป็น หรืออีกนัยหนึ่ง หมู่บ้านหรือชุมชนเป็นองค์กรชุมชนในตัวเอง มีชาวบ้านทุกคนเป็นสมาชิกโดยไม่ต้องสมัคร

การศึกษาขององค์กรชุมชนในฐานะผู้ดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือกในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศูนย์การเรียนรู้ จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่งเพราะศูนย์การเรียนรู้ที่ดำเนินการโดยองค์กรชุมชนถือเป็นแหล่งการศึกษาทางเลือกสำคัญในการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต สร้างความเสมอภาคให้แก่ผู้เรียนและเครื่องมือพัฒนาคนได้อย่างเต็มศักยภาพ (เพ็ญณี แนนรอต, อัจฉรา สากระจาย, สมาน ลอยฟ้า, และถนอมวรรณ ประเสริฐเจริญสุข, 2546) อีกทั้งการศึกษาของชุมชนเป็นการเรียนรู้ที่เอาปัญหาและชีวิตเป็นตัวตั้ง ทำให้มีเนื้อหาที่หลากหลายและมีชีวิตชีวา มีการเรียนรู้ปัญหา สาเหตุของปัญหา และแนวทางการแก้ปัญหา เน้นการมีส่วนร่วมในวิถีประชาธิปไตย การสื่อสารที่แลกเปลี่ยน

ระหว่างคนที่มีลักษณะหลากหลาย ซึ่งเป็นรากฐานของชุมชนเข้มแข็งอย่างแท้จริง (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2547) การเปิดโอกาสให้องค์กรชุมชนมีการจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้เพื่อชุมชนจึงเป็นสิ่งที่ควรสนับสนุนอย่างยิ่ง แต่ต้องทำความเข้าใจกับแนวคิดนี้ให้ดีเพื่อที่จะได้ผลักดันให้เกิดการพัฒนาอย่างเหมาะสมต่อไป

2.2 แนวคิดศูนย์การเรียนรู้

เมื่อไม่นานมานี้ระบบการศึกษาไทยได้สนใจที่จะให้มีแหล่งเรียนรู้แบบศูนย์การเรียนรู้เพื่อเสริมความสามารถ ทักษะการดำรงชีวิตและการพัฒนาตนเองของเยาวชนคนรุ่นใหม่ เพราะว่าการให้ความสำคัญกับแหล่งการเรียนรู้ในระบบโรงเรียนเพียงอย่างเดียวไม่สามารถที่จะพัฒนาบุคคลให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต อาชีพ วัฒนธรรม และทรัพยากรของชุมชนได้ (ธวัชชัย พักอังกูร และวิระเทพ ปทุมเจริญวัฒนา, 2550) ศูนย์การเรียนรู้แบบต่าง ๆ ของการศึกษาทางเลือกจัดเป็นช่องทางสำคัญในการออกแบบกระบวนการเรียนรู้ใหม่ ๆ เช่น การศึกษาที่ยึดผู้เรียนเป็นสำคัญ การศึกษาที่ผู้เรียนเรียนรู้ด้วยตนเอง การศึกษาที่ใช้ปัญหาและชีวิตจริงเป็นตัวตั้ง การศึกษาเรียนรู้แบบองค์รวม ฯลฯ (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2547) ดังนั้น ศูนย์การเรียนรู้หรือศูนย์การเรียนรู้ที่มีความหมายเป็นแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิตของชุมชนจึงเป็นแนวคิดที่ควรค่าแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

2.2.1 ความหมายของศูนย์การเรียนรู้

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม ตามมาตรา 18 ข้อ (3) ได้ให้นิยาม ศูนย์การเรียนรู้ (Learning Center) ว่าหมายถึง สถานที่เรียนที่หน่วยงานจัดการศึกษา นอกโรงเรียน บุคคล ครอบครัว ชุมชน องค์กรชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรเอกชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถานประกอบการ โรงพยาบาล สถาบันทางการแพทย์ สถานสงเคราะห์ หรือสถาบันสังคมอื่นเป็นผู้จัด ซึ่งแสดงความหมายใน 3 ลักษณะ คือ 1) เป็นสถานศึกษาประเภทหนึ่งเช่นเดียวกับโรงเรียนและสถานพัฒนาเด็กปฐมวัย 2) เป็นสถานศึกษาที่จัดการศึกษาปฐมวัยและการศึกษาขั้นพื้นฐาน และ 3) การดำเนินการจัดศูนย์การเรียนรู้อาจทำได้ทั้งโดยภาครัฐและภาคสังคมที่มีความหลากหลาย (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2547)

สุมาลี สังข์ศรี (อ้างถึงใน อาชัญญา รัตนอุบล และคณะ, 2548) กล่าวถึงแหล่งการเรียนรู้ว่าหมายถึง แหล่งข้อมูลข่าวสาร สารสนเทศ หรือกิจกรรมในชุมชนที่มีคุณค่าและความสำคัญซึ่งได้ให้ประสบการณ์แก่ประชาชนและเกิดการเรียนรู้ แหล่งการเรียนรู้ในชุมชนอาจเป็นศาสนสถาน โรงเรียน พิพิธภัณฑ์ หอศิลป์ สวนสัตว์ สวนสาธารณะ สวนสมุนไพร ภูมิปัญญาท้องถิ่น พิธีกรรมทางศาสนา

ประเพณี ศูนย์การศึกษาในชุมชน ห้องสมุดสถานประกอบการ อุทยานวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ศูนย์การกีฬาและนันทนาการ ตลอดจนหน่วยงานต่าง ๆ ที่มีสาขาอยู่ในชุมชน ฯลฯ

เพ็ญณี แนนรท และคณะ (2546) ได้ศึกษาแนวทางการจัดศูนย์การเรียนรู้ตามพระราชบัญญัติ การศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ในประเทศไทย และสรุปคำจำกัดความของศูนย์การเรียนรู้ในมาตรา 18 (3) ใหม่ที่กว้างยิ่งขึ้นว่า ศูนย์การเรียนรู้ หมายถึง ศูนย์ที่ดำเนินการในการจัดการศึกษา เพื่อ ส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตสำหรับประชาชน โดยมีปรัชญาและวิธีการศึกษาที่มุ่งสร้างโอกาสในการ เรียนรู้อย่างหลากหลายซึ่งสามารถตอบสนองความต้องการและเสนอทางเลือกในการพัฒนาตนเอง ของประชาชน

อาชัญญา รัตนอุบล และคณะ (2548) ได้สรุปความหมายของแหล่งการเรียนรู้ หมายถึง สิ่งที่มี อยู่ในสังคมรอบตัวเราที่เป็นทั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต โดยอาจเป็นสิ่งที่อยู่ในธรรมชาติและมนุษย์ สร้างขึ้น ซึ่งเป็นแหล่งความรู้ที่ทำให้คนในสังคมเกิดการเรียนรู้และเกิดประสบการณ์ในการเรียนรู้ อย่างต่อเนื่อง

สุพรรณิ ไชยอำพร (2550) นิยามแหล่งเรียนรู้ว่า หมายถึง “แหล่ง” หรือ “ที่รวม” ซึ่งอาจ เป็นสภาพ/สถานที่ หรือศูนย์รวมที่ประกอบด้วยข้อมูล ข่าวสาร ความรู้และกิจกรรมที่ส่งเสริมให้เกิด กระบวนการเรียนรู้หรือกระบวนการเรียนการสอนที่มีรูปแบบแตกต่างจากกระบวนการเรียนการสอน ที่มีครูเป็นผู้สอนการเรียนรู้ผ่านศูนย์การเรียนรู้ ซึ่งเป็นการเรียนรู้ที่มีกำหนดเวลายืดหยุ่นสอดคล้องกับ ความต้องการของผู้เรียน มีการประเมินและการวัดผลการเรียนที่มีลักษณะเฉพาะที่สร้างขึ้นให้ เหมาะสมกับการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง ซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็นรูปแบบเดียวกันกับการประเมินผลในชั้น หรือห้องเรียน

กรมการพัฒนาชุมชน (2550) นิยามศูนย์การเรียนรู้ชุมชน หมายถึง ศูนย์กลางรวบรวมข้อมูล ข่าวสารของชุมชนที่จะนำไปสู่การส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้สำหรับประชาชนในชุมชน เป็นแหล่ง เสริมสร้างโอกาสในการเรียนรู้ การถ่ายทอด การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การสืบทอดภูมิปัญญา วัฒนธรรม ค่านิยม และเอกลักษณ์ของชุมชน อีกทั้งยังเป็นแหล่งบริการชุมชนด้านต่าง ๆ เช่น การจัด กิจกรรมที่สอดคล้องกับความต้องการเรียนรู้ของชุมชน โดยเน้นกระบวนการเรียนรู้เพื่อปรับเปลี่ยนวิถี ชีวิตของคนในชุมชน เพื่อให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม ก่อให้เกิดชุมชนแห่งการเรียนรู้ และมุ่ง การพัฒนาแบบพึ่งตนเอง เป็นศูนย์การเรียนรู้ของประชาชนที่ดำเนินการโดยประชาชน และเพื่อ พัฒนาให้ประชาชนเกิดความเข้มแข็งของชุมชนอย่างยั่งยืน

ครรชิต พุทธิโกษา (2554) ให้ความหมายศูนย์การเรียนรู้ชุมชนว่า หมายถึง สถานที่ที่เป็น ศูนย์กลางของการจัดการเรียนรู้ ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้ในชุมชนรูปแบบหนึ่ง นิยมจัดตั้งขึ้นเพื่อส่งเสริม การเรียนรู้ตลอดชีวิต เพื่อถ่ายทอดความรู้ แลกเปลี่ยนวิถีชีวิตและประสบการณ์การพัฒนาของคนใน

ชุมชน อันเป็นการเสริมสร้างโอกาสในการเรียนรู้ พร้อมทั้งเป็นแหล่งบริการชุมชนตามความต้องการของประชาชน

ธวัชชัย พิทักษ์กุล และวีระเทพ ปทุมเจริญวัฒนา (2550) กล่าวว่า ศูนย์การเรียนรู้ชุมชน คือ สถานที่ที่เป็นศูนย์กลางการจัดการเรียนรู้ ถ่ายทอด แลกเปลี่ยนประสบการณ์ วิทยาการ ตลอดจน ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ของประชาชนในชุมชนที่สอดคล้องกับความต้องการของประชาชน โดยเน้นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของคนในชุมชน ก่อให้เกิดสังคมแห่งการเรียนรู้ และพึ่งตนเองได้อย่างเท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสังคม

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงเลือกใช้นิยามศูนย์การเรียนรู้หรือแหล่งเรียนรู้ตามความหมายของ สุพรรณณี ไชยอำพร ซึ่งสรุปได้ว่า ศูนย์การเรียนรู้ หมายถึง สภาพ/สถานที่ หรือศูนย์รวมการเรียนรู้ที่มีกระบวนการเรียนรู้หรือกระบวนการเรียนการสอนที่แตกต่างจากเดิม ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้ที่มีกำหนดเวลายืดหยุ่นตามความต้องการของผู้เรียน และมีการประเมินและการวัดผลการเรียนมีลักษณะเฉพาะสร้างขึ้นตามความเหมาะสมกับการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง

2.2.2 รูปแบบ/ประเภทของศูนย์การเรียนรู้

เพ็ญณี แรอรอท และคณะ (2546) ได้จำแนกศูนย์การเรียนรู้ออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้

1) ศูนย์การเรียนรู้ที่ไม่ได้จัดโดยหน่วยงานของรัฐโดยตรง ซึ่งจัดการศึกษาปฐมวัยและการศึกษาขั้นพื้นฐาน โดยมุ่งพัฒนากลุ่มผู้เรียนเป้าหมายให้ได้ความรู้และทักษะในด้านวิชาการหรือพัฒนาทั้งวิชาการและวิชาชีพไปพร้อมกัน ตัวอย่างเช่น อนุบาลบ้านรัก เป็นต้น

2) ศูนย์การเรียนรู้ที่ไม่ได้เน้นการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน และไม่ได้ดำเนินการโดยหน่วยงานของรัฐ สามารถจัดกลุ่มย่อย ได้แก่ ศูนย์การเรียนรู้ที่มุ่งส่งเสริมและพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ และศูนย์การเรียนรู้ที่มุ่งให้ความรู้ ส่งเสริม สืบสานและอนุรักษ์ ศิลปวัฒนธรรม วิทยาศาสตร์ และสิ่งแวดล้อม ซึ่งเน้นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

ธวัชชัย พิทักษ์กุล และวีระเทพ ปทุมเจริญวัฒนา (2550) ได้จำแนกรูปแบบของศูนย์การเรียนรู้ชุมชนไว้ 8 ประเภท ได้แก่

1) ห้องแสดงวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น มีไว้เพื่อสะท้อนถึงวิถีชีวิตชุมชน เอกลักษณ์ ความเชื่อ และขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น

2) ห้องอินเตอร์เน็ตชุมชน มีไว้เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ให้เท่าทัน และเข้าถึงโลกเทคโนโลยี รวมถึงจัดบริการสืบค้นความรู้ที่มีประโยชน์ต่อการเรียนรู้

3) ห้องวิชาการชุมชน เป็นสถานที่จัดกิจกรรมและถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ให้แก่คนในชุมชน

- 4) ห้องเรียนรู้กลุ่มอาชีพชุมชน เป็นสถานที่เผยแพร่ผลงานกลุ่มอาชีพ และเปิดโอกาสทางการตลาดให้แก่คนในชุมชน
- 5) ร้านค้าชุมชน ใช้สำหรับส่งเสริมการค้าเงินธุรกิจร่วมกันเพื่อพัฒนาไปสู่สหกรณ์ชุมชน และวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม
- 6) ลานกิจกรรมชุมชน เสริมสร้างพัฒนาการและการเรียนรู้ของเด็กและเยาวชน บริการเครื่องเล่น จัดกิจกรรม และสานสายใยครอบครัวของคนในชุมชน
- 7) ห้องสมุดชุมชน/ห้องสมุดประชาชน ให้บริการหนังสือทุกประเภท เพื่อส่งเสริมการอ่านและการเพิ่มความรู้
- 8) ที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้าน/ชุมชน มีไว้เพื่อสร้างนิสัยรักการอ่านหนังสือของประชาชน

2.2.3 องค์ประกอบของศูนย์การเรียนรู้

ครุชิต พุทธิโกษา (2554) อธิบายว่า แหล่งการเรียนรู้ในชุมชนที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน มีองค์ประกอบ 7 ประการ ได้แก่ แหล่งที่มาของความรู้และเนื้อหาของความรู้ วิธีการจัดกระบวนการเรียนรู้ อุปกรณ์สำหรับการเรียนรู้หรือสื่อการเรียนรู้ สถานที่เรียนรู้ การประเมินและติดตามผลการเรียนรู้ ผู้จัดการเรียนรู้ และผู้เรียน โดยมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

- 1) แหล่งที่มาของความรู้และเนื้อหาของความรู้ ได้มาจากการเก็บรวบรวมองค์ความรู้ชุมชนออกมาจากตัวบุคคล ประเพณี หรือวัตถุสิ่งของในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ภาพถ่าย เอกสาร ฯลฯ
- 2) วิธีการจัดกระบวนการเรียนรู้ หมายถึง ขั้นตอนหรือวิธีการจัดกระบวนการเรียนรู้ การเผยแพร่ เช่น การจัดทำหลักสูตร การจัดทำสารคดี ฯลฯ
- 3) อุปกรณ์สำหรับการเรียนรู้หรือสื่อการเรียนรู้ ได้แก่ อุปกรณ์สารคดี สื่อเรียนรู้ในรูปแบบต่าง ๆ ที่หนุนเสริมให้การเรียนรู้มีประสิทธิภาพมากกว่าการฟังบรรยาย ตัวอย่างเช่น แผ่นพับ ภาพประกอบ โมเดลจำลอง หนังสือ ฯลฯ
- 4) สถานที่เรียนรู้ ส่วนใหญ่เป็นการเรียนรู้จากสถานที่จริง ซึ่งอาจเป็นบ้านผู้รู้ แปลงเกษตร วัด ป่า ฯลฯ นอกจากนี้ ยังมีการเรียนรู้จากห้องเรียนธรรมชาติ ซึ่งเป็นสถานที่ที่เชิญสงบให้ผู้เรียนมีสมาธิ
- 5) การประเมินและติดตามผลการเรียนรู้ มักจะเป็นการวัดผลที่ผู้เรียนจะได้ประเมินความรู้ของตนเอง และประเมินกระบวนการสอนของผู้จัดการเรียนรู้
- 6) ผู้จัดการเรียนรู้ หรือผู้ที่ดำเนินการจัดกระบวนการเรียนรู้ โดยให้ชุมชนเป็นผู้มีบทบาทหลักในการดำเนินการทุกขั้นตอน ตั้งแต่การวางแผนไปจนถึงการประเมินผลการเรียนรู้

7) ผู้เรียน หมายถึง สมาชิกในชุมชนและผู้ที่สนใจเรียนรู้

2.2.4 ขั้นตอนการดำเนินการของศูนย์การเรียนรู้

ครรชิต พุทธิโกษา (2554) ได้อธิบายขั้นตอนการดำเนินงานศูนย์เรียนรู้ชุมชนว่า ประกอบด้วย 6 ขั้นตอน ได้แก่ 1) จัดเวทีประชาคม 2) จัดกิจกรรมสร้างองค์ความรู้ใหม่ of ชุมชน 3) วางแผนเพิ่มค่าองค์ความรู้ของชุมชน ด้วยการสร้างสินค้าชุมชนเพื่อจำหน่ายหรือเปิดอบรมเรียกเก็บค่าลงทะเบียนตามความเหมาะสม 4) จัดทำปฏิทินกิจกรรมการเรียนรู้ 5) กำหนดระเบียบการให้บริการบุคคลภายนอกชุมชน และ 6) เชื่อมโยงเครือข่ายกับศูนย์เรียนรู้ชุมชนอื่น ๆ เพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างหมู่บ้าน

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน (2556) กล่าวว่า ศูนย์การเรียนรู้ที่จัดการศึกษาขั้นพื้นฐานโดยองค์กรชุมชนสามารถดำเนินการตามแนวทางการจัดการศึกษา ดังนี้

- 1) ให้องค์กรชุมชนจัดการศึกษาทางเลือกขั้นพื้นฐานแก่ผู้ซึ่งขาดโอกาสในการเข้าศึกษาในระบบโรงเรียนปกติ โดยเน้นให้เรียนรู้จากสถานที่จริง แหล่งเรียนรู้ในเขตชุมชน และภูมิปัญญาท้องถิ่น ตามหลักสูตรของศูนย์การเรียนรู้ ซึ่งอาจจัดการศึกษาแบบคละชั้นและอายุได้
- 2) ดำเนินการวัดและประเมินผลผู้เรียนตามสภาพความเป็นจริงเป็นรายบุคคล
- 3) ออกหลักฐานการศึกษาแก่ผู้เรียนหรือผู้สำเร็จการศึกษาภายใต้การกำกับและรับรองของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา แล้วแต่กรณี ทั้งนี้ให้ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานของกระทรวงศึกษาธิการ
- 4) จัดทำรายงานผลการดำเนินงานและสภาพปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาให้สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาทราบอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง
- 5) จัดทำทะเบียน รวมทั้งหลักฐานทางการเงินและบัญชี ในกรณีที่ได้รับสิทธิประโยชน์จากเงินอุดหนุนจากรัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นหรือองค์กรเอกชนอื่นเพื่อจัดการศึกษา

จะเห็นได้ว่าศูนย์การเรียนรู้เปรียบได้กับศูนย์รวมชีวิต ความคิด ผลิตความรู้ของคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม ศูนย์การเรียนรู้ไม่ใช่ศูนย์ฝึกอบรมที่ร่อนนดหมายจากวิทยากรภายนอก แต่เป็นแหล่งสร้างความผูกพันระหว่างคนในชุมชนกับเรื่องราวของตนเองเป็นสำคัญ ซึ่งต้องอาศัยกระบวนการขับเคลื่อนของกลุ่มเพื่อให้เกิดการดำเนินการที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด

2.3 แนวคิดกระบวนการขับเคลื่อน

การวิจัยครั้งนี้ได้ศึกษาแนวคิดกระบวนการขับเคลื่อนซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการก่อเกิดและการอยู่รอดของชุมชนและองค์กรให้สามารถดำเนินการไปได้อย่างเป็นระบบและต่อเนื่อง นับเป็น

เทคนิคและวิธีการที่ช่วยเสริมสร้างพลังในการดำเนินการให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.3.1 ความหมายของกระบวนการและกระบวนการขับเคลื่อน

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 สรุปลักษณะของกระบวนการ หมายถึง ปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงอย่างมีระเบียบไปสู่ผลอย่างหนึ่ง เนื่องจากคำว่า กระบวน มีความหมายว่า ขบวน แบบแผน หรือวิธีการ

สังคม คุณคณากรสกุล (2544) กล่าวว่า กระบวนกร หมายถึง ลักษณะของวิธีการที่เปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติหรือการกระทำของมนุษย์ในลักษณะที่ต่อเนื่องและเป็นระบบระเบียบจนประสบความสำเร็จ

สนธยา พลศรี (2537) อธิบายความหมายของกระบวนการขับเคลื่อนในมิติของการพัฒนาชุมชนไว้ว่า เป็นการกระทำที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างมีขั้นตอน อย่างเป็นระบบและมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างต่อเนื่อง ในแง่ของการเปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่และความสามารถของบุคคล และนำไปสู่การร่วมมือกันเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต หรือแก้ไขปัญหาในรูปแบบของการรวมกลุ่ม

จิตรรัตน์ คิมกระโทก (2551) อธิบายกระบวนการขับเคลื่อนสวัสดิการชุมชนว่า หมายถึง ระบบการกระทำที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการดำเนินงานไปสู่สวัสดิการชุมชน การผลักดันให้สวัสดิการชุมชนสามารถดำเนินการต่อไปได้ รวมถึงการขยายเครือข่ายสวัสดิการชุมชนด้วย

ชววุฒิ ลาภมาก (2553) สรุปลักษณะของคำว่า กระบวนการขับเคลื่อนการพัฒนาว่า หมายถึง ขั้นตอนการขับเคลื่อนกิจกรรมทางสังคมภายในชุมชนเพื่อให้เกิดการพัฒนาอย่างเป็นระบบ โดยคนในชุมชนมีส่วนร่วมในการคิด จัดทำแผนปฏิบัติการตามแผนงาน ตลอดจน การแสดงออกในพลังของคนในชุมชน โดยผู้สังเกตสามารถเห็นลักษณะหรือแนวทางที่แนบเนียนกันตลอดในเรื่องนั้น

จากการศึกษางานวิชาการ เกี่ยวกับการขับเคลื่อนสามารถสรุปได้ว่า กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชน หมายถึง ขั้นตอนการดำเนินกิจกรรมทางสังคมของชุมชนที่เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบ เพื่อเสริมสร้างการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนและบรรลุผลในการพัฒนาเพื่อประโยชน์ต่อคนในชุมชน

2.3.2 การปฏิบัติการขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชน

กาญจนา แก้วเทพ (อ้างถึงใน มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา 2540) ได้สรุปขั้นตอนของการพัฒนาองค์กรชุมชนจากบทความของนักวิชาการ 4 ท่าน ได้แก่ มานะ นาคำ วิเชียร แสงโชติ ติกร สารวดี และธนะจักร เย็นบำรุง โดยแบ่งเป็น 4 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นที่ 1 ก่อร่างสร้างกลุ่ม และแสวงหาทางเลือกในระดับความคิด เริ่มต้นวิเคราะห์ชุมชน เพื่อให้คนในชุมชนเข้าใจปัญหาอย่างถูกต้องและเข้าใจอย่างเป็นเอกภาพ ที่สำคัญคือต้องสามารถเพิ่มพลังความรู้ในการจัดลำดับความสำคัญของปัญหา ถัดมาคือการแสวงหาทางเลือกเพื่อทำกิจกรรม โดยการระดมความคิดเพื่อจัดลำดับกิจกรรมให้เหมาะสมกับศักยภาพของชุมชน

ขั้นที่ 2 การลงมือปฏิบัติการ ขั้นนี้จะเป็นไปอย่างราบรื่นโดยเป็นผลพวงมาจากการวิเคราะห์ชุมชนในขั้นแรก

ขั้นที่ 3 ขยายตัว เป็นขั้นที่ต้องแสดงถึงสภาพที่โตแล้วต้องแตก โดยการขยายกลุ่มหรือการขยายเครือข่ายซึ่งเป็นการแตกกิ่งก้านขยายสาขา ซึ่งลักษณะของการขยายองค์กรชุมชนประการแรกคือการขยายประเภทของกิจกรรม และประการที่สองคือการขยายแนวคิดและกิจกรรมในแง่ของการขยายไปพื้นที่อื่น ๆ

ขั้นที่ 4 พลัง คือความสามัคคี นอกจากพลังจากการระดมความร่วมมือแล้ว อีกหนึ่งในความเข้มแข็งของกลุ่มที่แสดงถึงพลังคือความสามารถในการต่อรองผ่านการร่วมมือของสมาชิกชุมชน จึงจะสามารถได้รับการยอมรับจากบุคคลภายนอกมากยิ่งขึ้น

สุพรรณิ ไชยอำพร (2549 อ้างถึงใน สุพรรณิ ไชยอำพร, 2559) เสนอปรัชญาการพัฒนาในระดับปฏิบัติการ ซึ่งจำแนกการขับเคลื่อนการพัฒนาในระดับปฏิบัติการของพื้นที่ไว้ 6 ขั้นตอนดังต่อไปนี้

ขั้นที่ 1 การตระหนักในช่องว่าง (Consciousness Gap) ประกอบด้วย 4 องค์ประกอบ คือ

1) การรับรู้ถึงภาวะการณ์ขาดแคลนหรือภาวะความต้องการ 2) ความสามารถมองเห็นประโยชน์หรือความสำคัญ 3) การเห็นความสัมพันธ์กับชีวิตและชุมชน และ 4) การระลึกถึงอยู่เสมอ หากไม่ได้รับการตอบสนอง ความตระหนักในช่องว่างแสดงออกในรูปแบบของความต้องการและปัญหา ดังนี้

(1) ความต้องการ ประกอบด้วย ความต้องการในสิ่งที่สามารถขาดได้ (Want) และ ความต้องการในสิ่งที่จำเป็นไม่สามารถขาดได้ (Desire)

(2) ปัญหา ประกอบด้วย สิ่งที่เป็นปัญหา (Problem) และสิ่งที่กำลังกลายเป็นปัญหา (Potential Problem)

ขั้นที่ 2 ความอยากได้อะไรดี หรืออยากเปลี่ยนแปลงอย่างมีขอบเขต (Aspiration Frontier) คือ การที่บุคคลรู้สึกต้องการเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น โดยต้องมีการกระตุ้น จูงใจ จากการเห็นแบบอย่าง เพื่อการสร้างความภาคภูมิใจ ฯลฯ

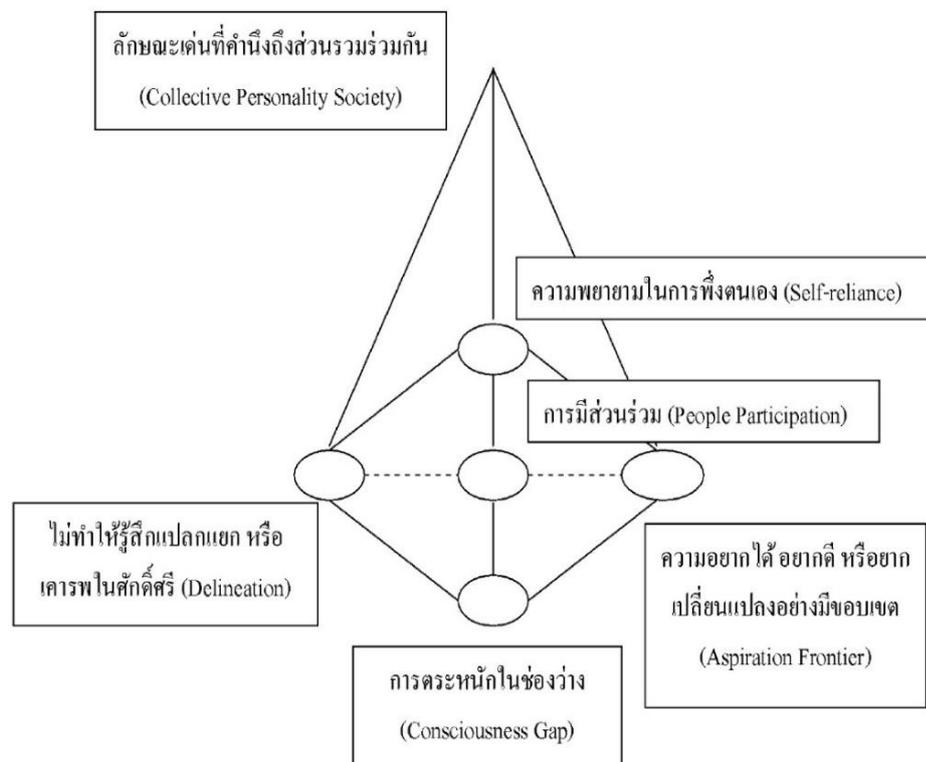
ขั้นที่ 3 การไม่ทำให้รู้สึกแปลกแยก หรือเคารพในศักดิ์ศรี (Delineation) หมายถึง การไม่ก่อให้เกิดความแปลกแยกสามารถกระทำโดยการให้เกียรติ ซึ่งอยู่บนหลักการของการเคารพศักดิ์ศรี

ของความเป็นมนุษย์ เช่น การแลกเปลี่ยนรับฟังความคิดเห็นเพื่อให้คนในชุมชนรู้สึกว่าคุณค่ามีส่วนร่วมในความคิดสู่การนำไปปฏิบัติ ฯลฯ

ขั้นที่ 4 การมีส่วนร่วม (People Participation) เป็นหัวใจสำคัญในการสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของ ความผูกพันที่นำมาซึ่งการร่วมกันดูแลรักษา ร่วมกันแก้ไขเมื่อเกิดข้อผิดพลาด ดังนั้นการมีส่วนร่วมจึงเป็นทั้งวิธีการและเป้าหมายของการดำเนินงานด้านการพัฒนา

ขั้นที่ 5 ความพยายามพึ่งตนเอง (Self-Reliance) เป็นการสร้างให้คนสามารถมีพฤติกรรมคิดเอง ทำเอง จัดการปัญหาเองได้โดยไม่เบียดเบียนคนรอบข้างและสิ่งแวดล้อม พัฒนาการและความเข้มแข็งของบุคคลที่เกิดขึ้นนี้จะนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งของชุมชน การสร้างชาติ และการขับเคลื่อนพลังทางสังคมได้

ขั้นที่ 6 สังคมที่มีลักษณะเด่นที่สมาชิกคำนึงถึงส่วนรวมร่วมกัน (Collective Society Personality) เป็นเป้าหมายสูงสุดที่นำไปสู่ความรับผิดชอบในสังคม จึงควรถ่ายทอดประสบการณ์การเรียนรู้ให้คนในชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้

ภาพที่ 2.2 ปรัชญาการพัฒนาในระดับปฏิบัติการ
แหล่งที่มา: สุพรรณิ ไชยอำพร (2559, น. 110)

เสาวลักษณ์ สมสุข (2550) ทำการศึกษากระบวนการฟื้นฟูชุมชน และได้สรุปขั้นตอนหลัก ๆ ไว้ 5 ขั้นตอน คือ

ขั้นที่ 1 ขั้นสร้างความตระหนัก ทำให้คนในชุมชนเกิดความเข้าใจและตระหนักถึงความต้องการฟื้นฟูชุมชน

ขั้นที่ 2 ขั้นจัดทำแผนการฟื้นฟูชุมชน เป็นขั้นตอนของการจัดทำแผนปฏิบัติการที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและปัญหาที่กำลังเผชิญ

ขั้นที่ 3 ขั้นปฏิบัติการเรียนรู้จากการลงมือทำ ในขั้นตอนนี้จะมีการวางแผนการทำงานร่วมกับคนในชุมชน รวมถึงการกำหนดบทบาทหน้าที่ในการทำงาน เพื่อขับเคลื่อนแผนงานและการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาไปพร้อม ๆ กัน

ขั้นที่ 4 การสรุปบทเรียน เป็นขั้นตอนที่สร้างการเรียนรู้และพัฒนาความรู้ให้แก่คนในชุมชนที่สามารถปฏิบัติได้จริง ซึ่งจะดำเนินการอย่างสม่ำเสมอ

ขั้นที่ 5 การขยายผล ขั้นนี้จะมีการขยายความรู้ไปยังเพื่อนใกล้เคียง โดยเฉพาะการขยายผลทางความคิดไปสู่การปฏิบัติ 3 ระดับ คือ จากคนสู่คน จากหมู่บ้านสู่หมู่บ้าน และจากหมู่บ้านสู่โรงเรียน ดังภาพต่อไปนี้

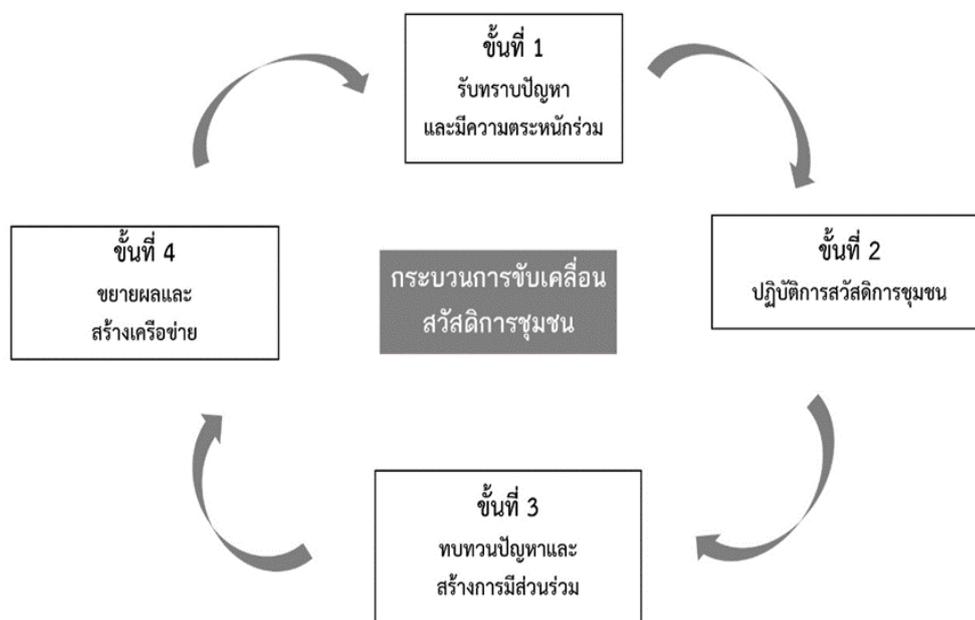
ขณะที่ ธีรรัตน์ คิมกระโทก (2551) ทำการศึกษาเรื่องกระบวนการขับเคลื่อนสวัสดิการชุมชน กรณีศึกษาตำบลสมานฉันท์ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา ได้สรุปกระบวนการขับเคลื่อนที่มีต่อสวัสดิการชุมชนไว้ 4 ขั้นตอน คือ

ขั้นที่ 1 รับทราบปัญหาและมีความตระหนักร่วมกัน เป็นขั้นเริ่มแรกที่คนในชุมชนได้รับทราบปัญหาและตระหนักในปัญหาร่วมกัน โดยปัญหาดังกล่าวต้องเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นภายในชุมชน ซึ่งคนในชุมชนเห็นตรงกันว่าเป็นปัญหาที่ต้องการได้รับการแก้ไข เพื่อให้คนในชุมชนมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ประกอบด้วยขั้นตอนย่อย ๆ ได้แก่ การประชุมภายในกลุ่ม การศึกษาดูงาน ฯลฯ

ขั้นที่ 2 ปฏิบัติการสวัสดิการชุมชน เป็นขั้นตอนของการดำเนินงานสวัสดิการชุมชนให้ตรงตามวัตถุประสงค์ของกลุ่ม ประกอบด้วย การจัดตั้งกรรมการและกำหนดกฎระเบียบ การเปิดรับสมัครสมาชิก การดำเนินงาน และการจัดสวัสดิการ

ขั้นที่ 3 ทบทวนปัญหาและการสร้างการมีส่วนร่วม เป็นขั้นตอนของการทบทวนการดำเนินงาน ค้นหาปัญหาและหาทางแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของสมาชิกในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน

ขั้นที่ 4 ขยายผลและสร้างเครือข่าย เป็นขั้นตอนของการขยายการดำเนินงานของกลุ่มสวัสดิการชุมชนเพื่อเพิ่มจำนวนสมาชิกกลุ่ม มีการจัดสรรสวัสดิการแก่สมาชิกให้ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น รวมทั้งมีการสร้างเครือข่ายเพื่อประสานงานกับหน่วยงานต่าง ๆ อีกด้วย ดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 2.3 กระบวนการขับเคลื่อนสวัสดิการชุมชน
แหล่งที่มา: ธีรรัตน์ คิมกระโทก (2551).

ชววุฒิ ลามมาก (2553) ได้ศึกษาเรื่องรูปแบบการจัดการระบบความรู้และกระบวนการขับเคลื่อนความรู้ ตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง พบว่า กระบวนการขับเคลื่อนความรู้ตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงในวิถีชุมชนมีทั้งหมด 5 ขั้นตอน ได้แก่

ขั้นที่ 1 การรับทราบปัญหาและความตระหนักร่วม เป็นขั้นตอนแรกที่ทำให้คนในชุมชนรับทราบปัญหาและเกิดจิตสำนึกร่วมกันในการแก้ปัญหา

ขั้นที่ 2 การจัดทำแผนปฏิบัติการ ในขั้นตอนนี้จะเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดทำแผนการดำเนินการ เพื่อสร้างสรรค์กระบวนการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียงให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต

ขั้นที่ 3 การสร้างการเรียนรู้ร่วมกัน ในขั้นตอนนี้จะส่งเสริมการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการดำเนินการตามแผน ได้แก่ การร่วมคิด การร่วมทำ การร่วมรับผิดชอบ และการร่วมรับผลประโยชน์ ทั้งนี้ก็เพื่อให้คนในชุมชนได้เรียนรู้จากการปฏิบัติร่วมกัน

ขั้นที่ 4 การทบทวนปัญหาและสรุปบทเรียน เป็นขั้นตอนในการประเมินผลการขับเคลื่อนด้วยการทบทวนปัญหา สรุปบทเรียน และพัฒนาแนวคิดให้เกิดเป็นองค์ความรู้ขึ้น

ขั้นที่ 5 การขยายผล เป็นการขยายผลการดำเนินงานสู่พื้นที่ใกล้เคียง เพื่อเสริมสร้างพลังจากภาคส่วนต่าง ๆ ทั้งภายในชุมชน ภายนอกชุมชน และหน่วยงานที่สนับสนุน

นอกจากนี้ สุพรรณิ ไชยอำพร (2555) ยังได้ศึกษาเรื่องรูปแบบและขั้นตอนการขับเคลื่อนคุณภาพสังคมของชุมชน โดยได้สรุปขั้นตอนการขับเคลื่อนคุณภาพสังคมไว้ 4 ขั้นตอนใหญ่ ๆ ดังต่อไปนี้

ขั้นที่ 1 ขั้นการสร้างให้เกิดความตระหนัก ในขั้นตอนนี้นิยม “การบอกกล่าว” หรือ “การบอกให้รู้” ทำให้เห็นรูปธรรมมากที่สุดยิ่งดี โดยมักใช้การเปิดเวทีพูดคุยให้เกิดความชัดเจนก่อนดำเนินการ

ขั้นที่ 2 ขั้นการจูงใจให้ลุกมาขับเคลื่อน หรือจูงใจให้เปลี่ยนแปลง สำหรับวิธีการที่นิยมนำมาใช้จูงใจ ได้แก่ การใช้บุคคลต้นแบบของชุมชน การใช้ประวัติศาสตร์ที่ชุมชนประทับใจ การสร้างภาพฝันเพื่ออนาคตของลูกหลาน ฯลฯ

ขั้นที่ 3 ขั้นที่พยายามดึงและระดมการมีส่วนร่วม ขั้นนี้จะเริ่มต้นการดำเนินการพูดคุยอย่างจริงจัง เพื่อจุดประกายความคิดและรวมพลังกัน ไปจนถึงขั้นทบทวน ติดตาม และประเมินผลของการดำเนินงาน

ขั้นที่ 4 ขั้นพึ่งตนเอง เมื่อชุมชนพึ่งตนเองได้ มักนิยมสรุปบทเรียน และค้นหาปัจจัยที่ทำให้กระบวนการขับเคลื่อนนี้สำเร็จได้

จากการรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับปฏิบัติการในกระบวนการขับเคลื่อนทางสังคมในระดับชุมชนของประเทศไทยที่ผ่านมาของนักวิชาการทั้ง 5 ท่าน ได้แก่ กาญจนา แก้วเทพ สุพรรณิ ไชยอำพร เสาวลักษณ์ สมสุข อิศารัตน์ ศิมกระโทก และชววุฒิ ลาภมาก สามารถสรุปแนวคิดของกระบวนการขับเคลื่อนให้เห็นภาพรวมได้ดังตารางที่ 2.5 ซึ่งมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 2.5 สรุปแนวคิดของกระบวนการขับเคลื่อน

ขั้นตอน	กาญจนา แก้วเทพ (2540)	สุพรรณิ ไชยอำพร (2549)	เสาวลักษณ์ สมสุข (2550)	ธิดารัตน์ คิมกระโทก (2551)	ชวูฉี ลาภมาก (2553)	สุพรรณิ ไชยอำพร (2555)
ขยับ	ก่อสร้างกลุ่ม และแสวงหาทางเลือก ในระดับความคิด	การตระหนักในช่องว่าง ความอยากได้ยกติ อยากรับเปลี่ยนแปลงอย่างมี ขอบเขต	สร้างความตระหนัก ขึ้นจัดทำแผนการฟื้นฟู ชุมชน	รับทราบปัญหา และมีความตระหนัก ร่วมกัน	การรับทราบปัญหา และความตระหนัก ร่วม การจัดทำแผนปฏิบัติการ	การสร้างให้เกิด ความตระหนัก
เขยื้อน	การลงมือปฏิบัติการ	ไม่ทำให้รู้สึกแปลกแยก หรือเคารพในศักดิ์ศรี	ปฏิบัติการเรียนรู้ จากการลงทุนทำ การสรุปบทเรียน	ปฏิบัติการสวัสดิการ ชุมชน	การสร้างการเรียนรู้ร่วมกัน ทบทวนปัญหาและสรุป บทเรียน	การจูงใจให้ลูกมา ขับเคลื่อน หรือจูงใจ ให้เปลี่ยนแปลง
ขยาย	ขยายตัว ขยายเครือข่าย พลังคือความสามัคคี	การมีส่วนร่วม ความพยายามพึ่งตนเอง สังคมมีลักษณะเด่น สมาชิกคำนึงถึงส่วนรวม ร่วมกัน	ขยายผล	ทบทวนปัญหาและการ สร้างการมีส่วนร่วม ขยายผลและสร้าง เครือข่าย	ขยายผล	พยายามดึงและระดม การมีส่วนร่วม ขึ้นพึ่งตนเอง

จากตารางข้างต้นสามารถนำแนวคิดกระบวนการขับเคลื่อนของนักวิชาการมาสังเคราะห์ จนได้สรุปเกี่ยวกับกระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนได้ 3 กระบวนการใหญ่ ๆ ได้แก่ 1) ชั้นชุมชนขยับ 2) ชั้นชุมชนเขยื้อน และ 3) ชั้นชุมชนขยาย โดยมีรายละเอียด ดังนี้

ขั้นที่ 1 ชั้นชุมชนขยับ เป็นขั้นตอนแรกที่เริ่มก่อร่างสร้างกลุ่ม รับทราบปัญหา และมีความตระหนักร่วมกัน มีการจูงใจให้ลุกมาขับเคลื่อน หรือจูงใจให้เปลี่ยนแปลง จนเกิดความรู้สึกอยากเปลี่ยนแปลงและแก้ไขปัญหาให้ดีขึ้น นำไปสู่การจัดทำแผนปฏิบัติการ

ขั้นที่ 2 ชั้นชุมชนเขยื้อน เป็นขั้นตอนการลงมือปฏิบัติการเรียนรู้ สร้างการเรียนรู้ร่วมกันผ่านการลงมือทำ เน้นการมีส่วนร่วมยึดหลักการเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์และไม่ทำให้รู้สึกแปลกแยก รวมถึงการทบทวนปัญหาและสรุปบทเรียน

ขั้นที่ 3 ชั้นชุมชนขยาย ขั้นตอนนี้เป็นขั้นของการพัฒนาไปสู่การพึ่งตนเอง การขยายผลและการสร้างเครือข่ายเพื่อเสริมสร้างพลังการมีส่วนร่วมและแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากภาคส่วนต่าง ๆ ทั้งภายในชุมชน ภายนอกชุมชน และหน่วยงานที่สนับสนุน ตลอดจนการสร้างสังคมที่มีลักษณะเด่นที่สมาชิกคำนึงถึงส่วนรวมร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาในรายละเอียดจะเห็นว่า ชุมชนเปรียบเสมือนองค์กรที่มีชีวิต ย่อมมีการปรับปรุง เปลี่ยนแปลง และปรับตัวไปพร้อม ๆ กับกระบวนการขับเคลื่อน ทั้งนี้ก็เพื่อความอยู่รอดขององค์กรและเพื่อการทำงานที่มีประสิทธิภาพ จึงจำเป็นที่จะต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับพลวัตของสังคมและสิ่งแวดล้อม

2.4 แนวคิดการปรับตัว

นงลักษณ์ สุทธิวัฒนพันธ์ (2549) กล่าวว่า การปรับตัวคือหนึ่งในพฤติกรรมของมนุษย์ (Adaptive Behavior) ซึ่งมนุษย์จะพยายามปรับตัวให้เหมาะสมหรือเข้ากับสิ่งแวดล้อมใหม่ เมื่อปรับตัวแล้วอาจดีขึ้นหรือเลวลงก็ได้ ในขณะที่ กัญญา สุวรรณแสง (2533) อธิบายว่า กระบวนการปรับตัวเป็นพื้นฐานสำคัญของสิ่งมีชีวิตและมนุษย์ ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น มนุษย์จำเป็นต้องมีกระบวนการปรับตัวในการดำรงชีวิตตั้งแต่เกิดไปจนกระทั่งตาย โดยเริ่มจากในวัยเด็กที่มีความต้องการความรักจากพ่อแม่ จึงปรับตัวให้สอดคล้องกับความต้องการของพ่อแม่ ส่วนในวัยผู้ใหญ่ก็ปรับตัวให้เข้ากับสังคม เพื่อนร่วมงาน และสภาพแวดล้อม

Darwin (อ้างถึงใน กัญญา สุวรรณแสง, 2533) กล่าวถึง “Adaptation” ไว้ในทฤษฎีวิวัฒนาการ เมื่อ ค.ศ. 1859 มีความว่า สิ่งมีชีวิตต้องอาศัยการปรับตัวอยู่ตลอดเวลา เพื่อให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่เต็มไปด้วยอันตรายจึงจะสามารถดำรงอยู่บนโลกนี้ได้ ด้านเสรี พงศ์พิศ (2555) แปลหลักคิดของ Darwin ได้ว่า “คนที่อยู่รอดได้ ไม่ใช่คนที่แข็งแรงที่สุดหรือฉลาดที่สุด แต่เป็นคนที่

ปรับตัวได้ดีที่สุด” ซึ่งวันนี้ชาวบ้านและชุมชนจำนวนหนึ่งสามารถอยู่รอดและพึ่งพาตนเองได้ เพราะพวกเขาสามารถปรับตัวได้ด้วยการจัดการชีวิตและจัดการทรัพยากร การปรับตัวเดิมใช้ในความหมายของชีววิทยา เรียกว่า Adaptation ต่อมาแนวความคิดการปรับตัวได้นำไปใช้ทางจิตวิทยา ในคำใหม่ที่ว่า “Adjustment” แปลว่า การทำให้เหมาะให้เข้ากันได้ หรือ การปรับตัวให้เป็นไปตามความต้องการของจิตใจ อย่างไรก็ตาม การปรับตัวของบุคคล/องค์กรแต่ละครั้งนั้นมักจะเกี่ยวข้องกับปัญหาที่รุนแรงกับชีวิตและสร้างความกังวลใจ ซึ่งเป็นปัญหาที่บุคคลหรือองค์กรต้องก้าวข้ามผ่านไปได้

2.4.1 ความหมายของการปรับตัว

นักวิชาการหลายท่านได้ให้ความหมายของแนวความคิดการปรับตัว ในที่นี้ซึ่งหยิบยกมาเพียงบางส่วนดังต่อไปนี้

ในแง่จิตวิทยา Malm และ Jamison (1952 อ้างถึงใน นิภา นิธยาน, 2530) ให้นิยามการปรับตัวไว้ว่า หมายถึง วิธีการปรับตัวของบุคคลที่ให้เป็นไปตามความต้องการของตัวเองในสภาพแวดล้อม ซึ่งบางครั้งส่งเสริม บางครั้งขัดขวาง และบางครั้งสร้างความทุกข์ให้แก่บุคคล กระบวนการปรับตัวนี้เกิดจากความจริงที่ว่า มนุษย์ทุกคนมีความต้องการและสามารถใช้วิธีการแบบต่าง ๆ ในการดำเนินการเพื่อให้บรรลุความต้องการนั้น ๆ ในสภาวะแวดล้อมที่ปกติหรือไม่ปกติ ในขณะที่ Arkoff (1968) อธิบายการปรับตัวว่า หมายถึง การปฏิสัมพันธ์ของบุคคลกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งปฏิสัมพันธ์นี้มีนัยยะถึงอิทธิพลร่วมของสิ่งแวดล้อมซึ่งรวมทุกสิ่งที่อยู่ภายนอกจนถึงในตัวบุคคลที่เกี่ยวข้อง การปรับตัวเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นสองทาง (Two-way Process) คือมนุษย์มีอิทธิพลต่อสภาพแวดล้อมเช่นเดียวกับการที่มนุษย์ได้รับอิทธิพลจากสิ่งแวดล้อม สำหรับ Lazarus (1969 อ้างถึงใน นิภา นิธยาน, 2530) ได้สรุปการปรับตัวไว้ว่า การปรับตัวประกอบขึ้นด้วยกระบวนการหรือวิธีการหลายประการทางจิต ซึ่งมนุษย์ใช้ในการเผชิญข้อเรียกร้องหรือแรงผลักดันภายนอกที่เกิดจากสภาพแวดล้อมและสังคม และแรงผลักดันภายในที่เกิดจากสภาพทางสรีระในร่างกายและประสบการณ์ทางสังคมที่ได้เรียนรู้ในอดีต ด้าน Gibson (1973 อ้างถึงใน จิตอารีย์ ยืนยง, 2556) อธิบายว่าการปรับตัว หมายถึง ภาวะของความสัมพันธ์ที่กลมกลืนกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งบุคคลจะได้รับการตอบสนองทั้งกายและสังคมอย่างพึงพอใจ การที่บุคคลสามารถปรับตัวได้ดีนั้นสะท้อนถึงความปกติ ในทางตรงกันข้ามถ้าบุคคลนั้นไม่สามารถปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมได้หรือปรับตัวได้ไม่ดี จะทำให้บุคคลนั้นดำเนินชีวิตด้วยความทุกข์ และเผชิญกับปัญหาไม่ได้

สำหรับมุมมองของนักจิตวิทยาของไทย กันยา สุวรรณแสง (2533) สรุปว่า การปรับตัวคือการปรับภายในใจให้อยู่ในสังคมได้ในสภาวะแวดล้อมและสถานการณ์ต่าง ๆ อย่างมีความสุข วราภรณ์ ตระกูลสุฤษดิ์ (2545) ให้คำจำกัดความของการปรับตัวว่า หมายถึง กระบวนการที่บุคคลใช้ความพยายามในการปรับตนเอง เมื่อเผชิญกับสภาพปัญหา ความอึดอัดใจ ความคับข้องใจ ความเครียด

ความทุกข์ใจ และความวิตกกังวลต่าง ๆ จนเป็นสภาพที่บุคคลนั้น ๆ สามารถอยู่ในสภาพแวดล้อม หรือสภาพปัญหานั้นได้ ถ้าบุคคลปรับตัวแล้วสามารถอยู่ในสภาพแวดล้อมได้อย่างมีความสุขได้ แสดงว่าบุคคลนั้นมีสุขภาพจิตดี แต่หากว่าบุคคลปรับตัวได้แล้วยังมีความทุกข์ใจ วุ่นวายใจหรือไม่สบายใจ อยู่จะทำให้บุคคลนั้นเป็นบุคคลที่มีสุขภาพจิตที่ไม่ดี และหากเรื้อรังรุนแรงก็อาจมีอาการเป็นโรคประสาทหรือโรคจิตได้ ในทำนองเดียวกัน เดิมศักดิ์ คทวนิช (2546) สรุปความหมายการปรับตัวไว้ว่า ความพยายามของบุคคลในการที่จะหาวิธีลดสภาวะความตึงเครียดทางอารมณ์ที่เกิดจากความไม่สมปรารถนาในสิ่งที่ตนหรือสังคมคาดหวัง รวมไปถึงการปรับพฤติกรรมต่าง ๆ เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์และสิ่งแวดล้อมที่เผชิญอยู่ ความพยายามดังกล่าวมีจุดประสงค์เพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตในสังคมได้อย่างมีความสุข

ในขณะที่ราชบัณฑิตยสถาน (2557) นิยามความหมายของการปรับตัว ในนัยของคำว่า Adaptation โดยอธิบายว่าเป็นคำศัพท์เดิมทางชีววิทยา หมายถึง กระบวนการที่สิ่งมีชีวิตอยู่ร่วมกับสภาพแวดล้อม ต่อมานักสังคมวิทยาใช้คำนี้ในความหมายที่กว้างกว่า ซึ่งหมายถึง วิธีที่ระบบสังคมทั้งเล็กและใหญ่ เช่น ครอบครัว องค์กรธุรกิจ องค์กรสังคม หรือสังคมทั้งระบบอยู่ร่วมกับสภาพแวดล้อม โดยในทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่อธิบายว่า การปรับตัวรับสภาพปัญหาต่าง ๆ เป็นเงื่อนไขเบื้องต้นของทุกสังคม ถ้าไม่มีการปรับตัวสังคมจะไม่สามารถดำรงอยู่ได้ นอกจากนี้ในสังคมอุตสาหกรรม วิธีการแก้ปัญหาเพื่อการอยู่รอดของสังคมคือ การจัดการทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยีเพื่อให้สมาชิกสามารถใช้ชีวิตอยู่ในสังคมได้

สำหรับในแง่ของพฤติกรรม Gilmer (1975 อ้างถึงใน จิตอารีย์ ยืนยง, 2556) อธิบายการปรับตัวว่า หมายถึง กระบวนการของการพยายามกระทำเพื่อให้เกิดความสมดุลระหว่างความต้องการสิ่งเร้า และโอกาสที่สิ่งแวดล้อมนั้นเสนอให้ จึงเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยการพยายามที่จะตอบสนองความต้องการเพื่อทำให้เกิดความพึงพอใจ ด้วยการเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ ทั้งปัจจัยภายในและภายนอก โดยทำตัวให้สอดคล้องกลมกลืนกับสถานการณ์รอบข้าง

นอกจากนี้ Coleman (1981 อ้างถึงใน จิราภรณ์ ตั้งกิตติภาภรณ์, 2559) กล่าวว่า การปรับตัวในความหมายของ Adaptation หมายถึง ผลของความพยายามของบุคคลที่พยายามปรับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ตนให้เหมาะสมกับสภาพความเป็นอยู่ของบุคคลนั้น ในขณะที่ จิราภรณ์ ตั้งกิตติภาภรณ์ (2559) ได้สรุปการปรับตัวในความหมายของ Adaptation ไว้ว่า หมายถึง กระบวนการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้เข้ากับสภาพแวดล้อมเพื่อให้เกิดความสมดุลแห่งชีวิต ส่วนการปรับตัวในความหมายของ Adjustment นั้นหมายถึง กระบวนการที่บุคคลพยายามปรับพฤติกรรมภายในและภายนอกของตนเองให้เกิดความสมดุลแห่งชีวิต

2.4.2 สาเหตุของการปรับตัว

กันยา สุวรรณแสง (2533) สรุปสาเหตุที่ก่อให้เกิดการปรับตัวไว้ 3 ประการ ได้แก่ แรงขับและความต้องการ แรงกระตุ้นทางสังคม และเจตคติ ความสนใจ จุดหมายของตนเองเปลี่ยนแปลงไป โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1) แรงขับและความต้องการ ความต้องการทางกายและทางจิตของบุคคลทำให้เกิดแรงขับที่ผลักดันให้มนุษย์ต้องดิ้นรนและแสวงหาสิ่งต่าง ๆ เพื่อตอบสนองความอยาก โดยจะแสดงพฤติกรรมออกมาในรูปแบบต่าง ๆ จากการตอบสนองความต้องการที่สมหวังและไม่สมหวัง ซึ่งเรียกพฤติกรรมที่แสดงออกมาเพื่อคลายความทรมานทรมานนี้ว่า “การปรับตัว”

2) แรงกระตุ้นทางสังคม เกิดความกระวนกระวายใจ และต้องปรับตัวจากภาวะสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น ความเจริญทางวัตถุ แฟชั่นการแต่งกาย ค่าครองชีพ ฯลฯ

3) เจตคติ ความสนใจ และจุดหมายของตนเองเปลี่ยนแปลงไป จึงจำเป็นต้องปรับตัว

วราภรณ์ ตระกูลสฤษดิ์ (2545) ได้อธิบายถึงสาเหตุของการปรับตัวไว้ 2 ประการ ได้แก่ เหตุผลเพื่อความอยู่รอดของชีวิต และเหตุผลเพื่อความสุขและความราบรื่นในชีวิต โดยเหตุผลแรกคือเพื่อความอยู่รอดของชีวิตนั้น ทุกคนเผชิญกับสภาพการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด ซึ่งทุกคนจำเป็นต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเพื่อจะอยู่รอดให้ได้ ส่วนเหตุผลที่สองคือเพื่อความสุข มนุษย์ได้พยายามหาวิธีการแก้ไข ขจัดปัดเป่าปัญหาหรือสภาพที่เลวร้ายแห่งความทุกข์ที่เกิดขึ้นให้สถานการณ์คลี่คลายลง เมื่อความทุกข์นั้นหายไปก็จะมีความสุขสบายใจบังเกิดขึ้น

เต็มศักดิ์ คทวนิช (2546) สรุปสภาวะอารมณ์ที่เป็นสาเหตุของการปรับตัวของบุคคลไว้ 4 ประการ ดังต่อไปนี้

1) ความคับข้องใจ (Frustration) หมายถึง สภาวะทางอารมณ์ที่รู้สึกอึดอัด ไม่สบายใจ กลัดกลุ้ม และหงุดหงิดใจ เพราะมีอุปสรรคมาขัดขวางไม่ให้บรรลุเป้าหมายได้ ซึ่งอาจเกิดจากตัวบุคคล สภาพแวดล้อมที่เกิดขึ้นทั่วไป เช่น ฝนตก รถติด อุบัติเหตุ ฯลฯ และสภาพแวดล้อมทางสังคม เช่น วัฒนธรรมที่เคร่งครัด กฎระเบียบที่เข้มงวด เป็นต้น

2) ความขัดแย้งในใจ (Conflict) หมายถึง การที่บุคคลเผชิญกับสถานการณ์ที่ต้องตอบสนองหลาย ๆ สถานการณ์ในเวลาเดียวกัน โดยจำเป็นต้องเลือกที่จะตอบสนองหรือหลีกเลี่ยงการตอบสนองจึงทำให้เกิดสภาวะอารมณ์ที่ลำบากใจหรืออึดอัดใจ โดยที่ความขัดแย้งในใจมี 4 ประเภท ได้แก่ แบบต้องการทั้งคู่ แบบไม่ต้องการทั้งคู่ แบบมีทั้งต้องการและไม่ต้องการ และแบบมีทั้งต้องการและไม่ต้องการในสิ่งที่ต้องเลือกทั้งคู่

3) ความกดดัน (Pressure) หมายถึง สภาวะอารมณ์ที่บุคคลถูกบีบบังคับ ผลักดันหรือเร่งเร้าให้ต้องทำอะไรสิ่งหนึ่งให้สำเร็จภายในเวลาที่จำกัด ซึ่งความกดดันนี้มีผลต่อพฤติกรรมและ

การปรับตัวของบุคคล สำหรับสาเหตุของความกดดันประกอบด้วย 2 ประการ ได้แก่ ประการแรกคือ ตัวบุคคลสร้างความกดดันให้กับตนเอง ประการที่สองคือสภาพการณ์จากตัวบุคคลและสังคมรอบข้าง เช่น พ่อแม่ ครู ญาติพี่น้อง เพื่อน ฯลฯ

4) ความเครียด (Tension) หมายถึง สภาวะทางอารมณ์ของบุคคลที่เกิดขึ้นจากการเผชิญปัญหาซ้ำแล้วซ้ำเล่าหรือเผชิญอุปสรรคมากเกินไป ทำให้เกิดความไม่สบายทั้งกายและใจ ผลเสียด้านร่างกาย ได้แก่ ปวดหัว นอนไม่หลับ ความดันโลหิตสูง โรคกระเพาะ ฯลฯ ส่วนผลเสียด้านจิตใจ ได้แก่ อารมณ์เสีย หงุดหงิด ซึมเศร้า ฯลฯ

วิธีการปรับตัวของแต่ละคนมีความแตกต่างกันไป บางคนเลือกที่จะเผชิญหน้า บางคนเลือกหลบหลีกเลียงหนี หรือบางคนนิ่งเฉยขึ้นอยู่กับบุคลิกภาพและลักษณะนิสัย สภาพแวดล้อม รวมทั้งสถานการณ์ที่บุคคลนั้นกำลังเผชิญอยู่ วิธีการเหล่านี้คือกลไกการป้องกันตนเองไม่ได้รับผลกระทบ

2.4.3 กลไกการปรับตัว

กลไกในการปรับตัวหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “กลวิธานในการป้องกันตนเอง” (Defense Mechanism) ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) และนักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์เชื่อว่า กลไกการป้องกันตนเองเกิดขึ้นในระดับจิตใต้สำนึก โดยแต่ละบุคคลจะเลือกใช้กลไกใดนั้นขึ้นอยู่กับบุคลิกภาพของตนเอง กันยา สุวรรณแสง (2533) และ เต็มศักดิ์ คทวณิช (2546) ได้อธิบายลักษณะการปรับตัวโดยการใช้กลไกการป้องกันตนเองไว้ 3 ลักษณะ ได้แก่ การปรับตัวโดยการสู้หรือก้าวร้าว การหนี และการประนีประนอมสถานการณ์

1) การปรับตัวโดยการสู้หรือก้าวร้าว (Aggressive Reaction หรือ Adjustment by Defense) หมายถึง การเผชิญหน้ากับอุปสรรคโดยไม่หลีกเลี่ยงหรือไม่ยอมแพ้ มีทั้งพฤติกรรมที่แสดงออกแบบสร้างสรรค์ เช่น พยายามเอาชนะด้วยความพยายาม หาสิ่งที่ขาดมาทดแทน เป็นต้น และพฤติกรรมที่แสดงออกแบบทำลาย เช่น ก้าวร้าว รุกราน ฉุนเฉียว ชกต่อย อาละวาด ส่อเสียด เหน็บแนม ฯลฯ ซึ่งการก้าวร้าวหรือรุกรานเป็นวิธีการผ่อนคลายความเครียดทางอารมณ์อย่างหนึ่ง แต่ไม่ควรทำเนื่องจากเป็นพฤติกรรมที่สังคมไม่ยอมรับ ซึ่งอาจจะแสดงความก้าวร้าวทางตรง เช่น ตบ ตี ต่ำทอกับบุคคลนั้นอย่างตรงไปตรงมา เป็นต้น หรือแสดงความก้าวร้าวทางอ้อมก็ได้ เช่น ถูกพอด่า แต่ไปเตะสุนัข มีเรื่องกับภรรยา ก็หันไปชกกระสอบ ฯลฯ

2) การปรับตัวโดยการหนี (Withdrawal Reaction or Flight) หมายถึง การปรับตนเองให้หลุดพ้นไปจากความไม่สบายใจ ด้วยการหนีไปให้พ้น สามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ พาเอาตัวหนี (Physical Flight) กับพาเอาใจหนี (Psychological Flight) ซึ่งกลไกการปรับตัวโดยการหนีประกอบด้วย การเก็บกด การฝันเฟื่อง การถอยกลับ การเลียงหนี การปรับตัวแบบต่อต้าน

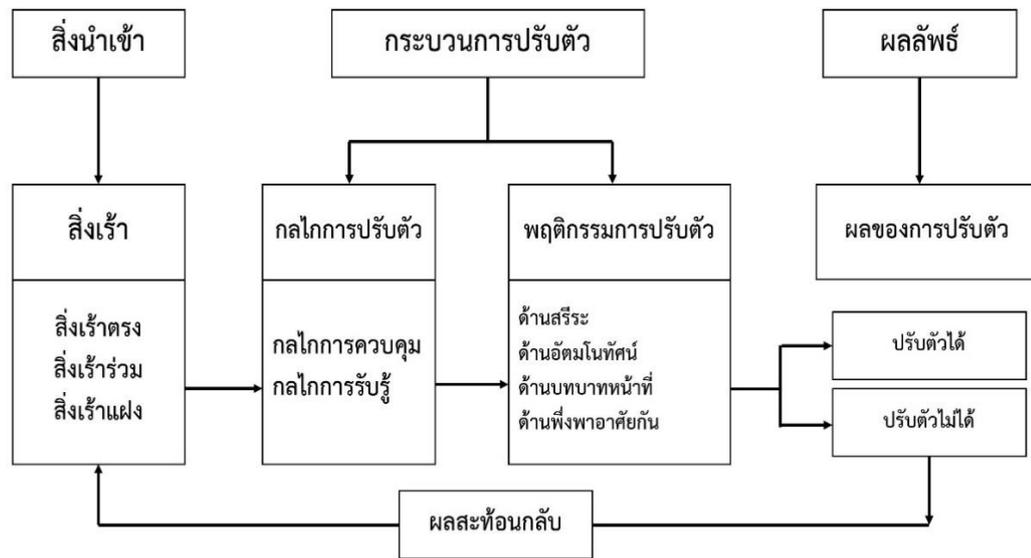
ใช้วิธียอมแพ้ การเฉยเมย การนิทนาพร่าร้าย ใช้วิธีการย้ายที่ ความฝัน และการปฏิเสธไม่ยอมรับความจริง

3) การปรับตัวโดยการประนีประนอมสถานการณ์ (Compromise Reaction) หมายถึง การปรับตัวโดยลดความทะเยอทะยานลง พร้อมกับค้นหาสิ่งอื่นเข้ามาทดแทนสิ่งที่ขาดหายไป ในลักษณะที่เรียกว่า พบกันครึ่งทาง อะลุ่มอล่วย จะสู้ก็ไม่เชิง จะหนีก็ไม่ใช่ ประนีประนอมกันระหว่างสองฝ่าย เพื่อให้เกิดผลดีแก่ทั้งคู่ จึงมีรูปแบบในลักษณะของการหาวิธีใหม่ เปลี่ยนความต้องการ หรือเป้าหมายใหม่ กลไกการปรับตัวแบบนี้ ได้แก่ การชดเชย การแสดงพฤติกรรมตรงข้ามกับความเป็นจริง การกล่าวโทษผู้อื่น การหาเหตุผลเข้าข้างตนเอง การเลียนแบบ การติดเซ็งก สำนึกบาป อวดความฉลาดรอบรู้ และการแสดงความเจ็บป่วยหรือพิการทางร่างกาย

2.4.4 การปรับตัวตามทฤษฎีของรอย

ทฤษฎีการปรับตัวของรอย (Roy's Adaptation Theory or the Roy Adaptation Model: RAM) เสนอโดยมิชิสเตอร์ คอลลิสตา รอย (Sister Callista Roy) นักทฤษฎีการพยาบาลที่มีชื่อเสียง คุณค่าของทฤษฎีนี้ คือ สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในฐานะแนวคิดนำการวิจัยในด้านการปฏิบัติ การศึกษา การบริหารจัดการ และการวิจัย ซึ่งถูกนำมาใช้อย่างเป็นทางการครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 1968 รอย กล่าวว่า การปรับตัวเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับชุดของระบบด้านการกระทำที่มุ่งสู่เป้าหมายบางอย่าง ซึ่งผลของกระบวนการปรับตัว คือ สถานการณ์สุดท้ายหรือทางออกของการปรับตัว โดยที่การปรับตัวในสถานะสิ่งแวดล้อม คือ สภาวะของบุคคลกับการคำนึงถึงสิ่งแวดล้อม (Lutjens, 1991) รอยจึงให้ความหมายของการปรับตัวในมิติของกระบวนการและผลลัพธ์โดยอาศัยความคิดและความรู้สึกของคนในสถานะบุคคลหรือกลุ่ม ใช้การตระหนักรู้และเลือกที่จะสร้างการบูรณาการเกี่ยวกับมนุษย์และสิ่งแวดล้อม (Roy & Andrews, 1999) ทฤษฎีนี้จึงเหมาะแก่การนำไปศึกษาการปรับตัวได้ทั้งในระดับบุคคล กลุ่ม และองค์กร

การปรับตัวของบุคคลตามทฤษฎีของรอย เกี่ยวข้องกับสิ่งเร้า (Stimuli) เป็นตัวกระตุ้นที่มากระทบบุคคล และบุคคลใช้กระบวนการเผชิญปัญหา อันได้แก่ 1) กลไกการควบคุม (Regulator Subsystem) 2) กลไกการคิดรู้ (Cognator Subsystem) และเกิดการปรับตัว 4 ด้าน ได้แก่ ร่างกาย อัจฉริยะ บทบาทหน้าที่ และการพึ่งพาอาศัย แสดงรายละเอียด ดังภาพที่ 2.4

ภาพที่ 2.4 แนวคิดระบบการปรับตัวของมนุษย์ตามทฤษฎีของรอย
แหล่งที่มา: มั่นนิ ผดุงทักษิณ (2544).

จากภาพที่ 2.4 สามารถอธิบายรายละเอียดได้ ดังนี้

1) ชั้นสิ่งนำเข้า (Input) ปัจจัยนำเข้าที่เกิดจากภายในตัวบุคคลหรือเกิดจากสิ่งแวดล้อมภายนอก ซึ่งเรียกลักษณะที่ส่งผลต่อบุคคลนี้ว่า “สิ่งเร้า”

สิ่งเร้า (Stimuli) หมายถึง สิ่งที่กระตุ้นให้บุคคลมีการปรับตัว หรือ เป็นสิ่งที่เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบบุคคลกับสิ่งแวดล้อม สิ่งเร้าทั้งภายในและภายนอกแบ่งออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่ (1) สิ่งเร้าตรง (Focal Stimuli) หมายถึง สิ่งเร้าที่มากกระทบบุคคลโดยตรงและส่งผลให้บุคคลนั้นมีการปรับตัวต่อสิ่งนั้นในทันทีทันใด ซึ่งการวิจัยครั้งนี้มีสิ่งเร้าโดยตรง คือ การดำเนินงานการศึกษาทางเลือก (2) สิ่งเร้าร่วม (Contextual Stimuli) เป็นสิ่งเร้าที่อยู่เบื้องหลัง แต่เสริมสร้างหรือมีส่วนร่วมให้สิ่งเร้าตรงมีผลกระทบต่อบุคคล (3) สิ่งเร้าแฝง (Residual Stimuli) หมายถึง สิ่งเร้าทั้งภายในและภายนอกที่มากกระทบบุคคลแล้ว ไม่ทราบปัจจัยที่มากกระทบบุคคลชัดเจน แต่อาจส่งผลกระทบต่อบุคคลโดยไม่ทราบหรือระบุความรุนแรงได้แน่ชัด เช่น ความเชื่อ ค่านิยม วิถีชีวิต ฯลฯ

2) ชั้นกระบวนการควบคุม (Control Process) ประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ส่วนที่ 1 กลไกการปรับตัว ได้แก่ กลไกการควบคุม และกลไกการรู้คิด ส่วนที่ 2 พฤติกรรมการปรับตัว มีรูปแบบการปรับตัว (Mode of Adaptation) 4 ด้าน ดังนี้

(1) ด้านร่างกาย (Physiologic Mode) หมายถึงรูปแบบความต้องการพื้นฐานสำหรับการดำรงชีวิต ได้แก่ อากาศ น้ำ สารอาหาร กิจกรรม การพักผ่อนนอนหลับ รวมถึงการทำงานของระบบต่าง ๆ ในร่างกาย

(2) ด้านอัตมโนทัศน์ (Self-Concept Mode) เป็นการผสมผสานความรู้สึกและความเชื่อเกี่ยวกับตนเองทั้งด้านภาพลักษณ์ ความคิด บุคลิกภาพ จิตวิญญาณ และความเชื่อทางศาสนา

(3) ด้านบทบาทหน้าที่ (The Role Function Mode) บทบาทหน้าที่ของบุคคลแบ่งเป็น 3 ระดับ ได้แก่ บทบาทปฐมภูมิ (Primary Role) เช่น บทบาททางเพศ เป็นต้น บทบาททุติยภูมิ (Secondary Role) เป็นบทบาททางสังคมของบุคคล ที่เกี่ยวข้องกับบทบาทปฐมภูมิ เช่น บทบาทการเป็นมารดา บทบาทการเป็นครู บทบาทการเป็นลูกที่ดี ฯลฯ บทบาทเหล่านี้บุคคลต้องทำหน้าที่ตามบทบาทตลอดเวลา และบทบาทตติยภูมิ (Tertiary Role) เป็นบทบาทชั่วคราวที่เกิดขึ้นในช่วงของชีวิตที่บุคคลต้องทำหน้าที่ตามบทบาทนั้น เช่น การดำรงบทบาทของนายกรัฐมนตรี การดำรงบทบาทประธานศาล เป็นต้น บทบาทที่กล่าวมานี้มีผลต่อการปรับตัวของบุคคลทั้งสิ้น เพื่อให้สามารถทำหน้าที่ได้ตามบทบาทของตนเอง

(4) ด้านการพึ่งพาอาศัย (Interdependence Mode) การปรับตัวด้านนี้ให้ความสำคัญกับการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และการให้ความสำคัญกับสัมพันธ์ภาพ ซึ่งเป็นไปตามบริบททางสังคมของบุคคลโดยเกี่ยวข้องกับตัวบุคคลเอง กลุ่มของบุคคล และสังคม

3) ผลลัพธ์ (Output) คือ ปฏิบัติการตอบสนองของระบบซึ่งเป็นพฤติกรรมที่สามารถสังเกตและตรวจสอบได้ ผลจากการปรับตัวอาจเป็นพฤติกรรมปรับตัวที่ดีหรือไม่ดีก็ได้ การปรับตัวได้หรือไม่ได้นั้นจะสามารถย้อนกลับไปเป็นสัญญาณเข้าของระบบเพื่อเข้าสู่กระบวนการปรับตัวต่อไป

4) กระบวนการย้อนกลับ (Feedback Process) เกี่ยวเนื่องกับผลลัพธ์ของการปรับตัวที่ได้แสดงออกหรือตอบสนองของบุคคลเมื่อได้รับสิ่งเร้าจากสิ่งแวดล้อม ซึ่งแบ่งออกเป็นพฤติกรรมปรับตัวสำเร็จ (Adaptive Response) และพฤติกรรมปรับตัวที่ไม่มีประสิทธิผล (Ineffective Responses) ถ้าการปรับตัวไม่สามารถทำให้บรรลุวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายให้สำเร็จได้ ผลลัพธ์จากกระบวนการปรับตัวจะย้อนกลับไปยังปัจจัยนำเข้าใหม่ เพื่อกลับไปเริ่มกระบวนการปรับตัวใหม่ให้เกิดการปรับตัวที่เหมาะสมและมีประสิทธิภาพต่อไป (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คณะพยาบาลศาสตร์, 2555)

2.4.5 แนวคิดการปรับตัวขององค์กร

J. L. Gibson (2006) อธิบายว่า การปรับตัวขององค์กร หมายถึง ขอบเขตที่องค์กรสามารถและดำเนินการเพื่อตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ว่าจะเป็นแรงกระตุ้นจากภายในและภายนอก อย่างไรก็ตาม การปรับตัวถูกมองว่าเป็นเกณฑ์กลางที่มีความเป็นนามธรรมมากกว่าผลผลิตภาพ (Production) ประสิทธิภาพ (Efficiency) และความพึงพอใจ (Satisfaction) ความรู้ประสิทธิภาพในการบรรลุผลผลิตภาพ ประสิทธิภาพ และความพึงพอใจสามารถส่งสัญญาณความจำเป็นต้องปรับการดำเนินงานและนโยบายในการบริหารจัดการ ดังนั้นองค์กรจึงจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงเพราะว่าหากองค์กรไม่สามารถปรับตัวได้ การอยู่รอดขององค์กรก็ตกอยู่ในอันตราย สอดคล้องกับขนิษฐา มณีนวนล (2544) นิยามคำว่า การปรับตัวขององค์กร เป็นการแสดงถึงความสามารถในการบริหารองค์กรให้สอดคล้องกับเป้าหมายและวัตถุประสงค์ขององค์กร ภายใต้สภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกองค์กร โดยได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า องค์กรทุกองค์กรต้องปรับตัวเพื่อให้องค์กรสามารถบริหารจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพภายใต้ภาวะการณ์ที่มีพลวัต

S. P. Robbins (1990) กล่าวว่า เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม ตามทฤษฎีองค์กรทั่วไป องค์กรต้องปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมเหล่านั้น ถ้าต้องการรักษาหรือเพิ่มประสิทธิภาพการทำงาน โดยเป็นการมององค์กรในฐานะระบบเปิด (Open System) ที่มีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกองค์กร ขณะเดียวกัน ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์ (2547) กล่าวว่า องค์กรที่คำนึงถึงสิ่งแวดล้อมภายนอกคือ องค์กรแบบสิ่งมีชีวิตที่ให้ความสำคัญกับการปรับตัวและการพัฒนาองค์กร ซึ่งองค์กรต้องปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์จึงจะสามารถอยู่รอดได้

ไมล์และสโนว์ (อ้างถึงใน สมยศ นาวิการ, 2549) กล่าวถึงกลยุทธ์การปรับตัวขององค์กรว่า หมายถึง กลยุทธ์ที่เปลี่ยนแปลงและปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงภายในสภาพแวดล้อมภายนอก โดยลักษณะการเปลี่ยนแปลงอาจมองบทบาทขององค์กรเป็น 4 ประเภท ได้แก่ นักป้องกันตัว (Defenders) นักแสวงหาโอกาส (Analyzers) นักวิเคราะห์ (Prospectors) และนักตอบโต้ (Reactors)

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยเน้นการปรับตัวของชุมชนที่เปรียบเสมือนองค์กรลักษณะหนึ่ง การปรับตัวนี้ หมายถึง ความพยายามของชุมชนในการปรับปรุงหรือเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพื่อก้าวผ่านปัญหาสำคัญ ๆ ในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำให้เหมาะสมกับพลวัตของสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกชุมชน อันนำไปสู่ผลลัพธ์ทั้งในระดับบุคคลและชุมชน

2.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.5.1 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทางเลือก

วชิราพร สุวรรณศรวล และคณะ (2556) ศึกษาารูปแบบการจัดการศึกษาทางเลือกสำหรับเด็กด้อยโอกาสทางการศึกษาในเขตพื้นที่สูงภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย พบว่า สภาพปัญหาสำคัญของการจัดการศึกษาทางเลือกประการแรกคือปัญหาเกี่ยวกับตัวนักเรียน เนื่องจากครอบครัวมีฐานะยากจนและไม่สนับสนุนให้ลูกได้รับการศึกษา ที่สำคัญยังมีภาษาเป็นอุปสรรคในการเรียน รวมถึงการที่เด็กพักอยู่ห่างไกลจากโรงเรียน ประการที่สองคือด้านโรงเรียน พบว่าหลักสูตรมีความไม่เหมาะสม อีกทั้งโรงเรียนตั้งอยู่ในที่ห่างไกลจากที่พักของนักเรียน และครูขาดความเข้าใจในตัวนักเรียน ดังนั้นความต้องการที่สำคัญของนักเรียนและผู้ปกครอง ได้แก่ ในแต่ละชุมชนควรมีสวนุ่การเรียนย่อยและมีครูประจำเพื่อสะดวกในการเรียน หลักสูตรควรมีความยืดหยุ่น สอนเฉพาะวิชาที่จำเป็นและใช้ประโยชน์ได้ในชีวิตประจำวัน ตลอดจนเนื้อหาวิชาควรเน้นวิชาชีพเป็นสำคัญ

สาวิตรี พูลสุขโข (2555) ศึกษาการจัดการศึกษาทางเลือกของชาวปกากะญอ พบว่า การศึกษาของรัฐที่ต้องการสร้างแรงงานที่รองรับการพัฒนาในภาคอุตสาหกรรมไม่สามารถตอบสนองความต้องการของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่มีความหลากหลายได้ ชุมชนมณฑลซึ่งเป็นชุมชนของชาวเผ่าปกากะญอจึงจัดการศึกษาด้วยตนเอง โดยใช้รูปแบบและเนื้อหาที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและความเชื่อของชนเผ่าที่เป็นอัตลักษณ์เพื่อรักษาภูมิปัญญา วัฒนธรรม และการดำเนินชีวิตบนฐานการอยู่กับป่าไว้ให้รุ่นลูกรุ่นหลาน โดยจัดการศึกษา 3 รูปแบบ ได้แก่ การเรียนรู้ที่เกิดจากครอบครัว การเรียนรู้จากโรงเรียน และการเรียนรู้จากกลุ่มเยาวชน โดยได้เสริมสร้างศักยภาพให้แก่บุคคล กลุ่ม และองค์กรในชุมชนในการพัฒนารูปแบบการศึกษาทางเลือกที่เหมาะสมกับบริบทพื้นที่ เพื่อให้คนในชุมชนสามารถจัดการชุมชนของตนเอง และเป็นกระบวนการสร้างปัญญาชนชาวบ้าน อันทำให้เกิดความภาคภูมิใจ ความเชื่อมั่นและตระหนักที่จะแก้ปัญหาของตนเอง

2.5.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับศูนย์การเรียนรู้

พรชัย กิตติชญาน์ธร (2555) ศึกษาารูปแบบและการขับเคลื่อนการบริหารศูนย์การเรียนรู้ของชุมชนในการป้องกันปัญหายาเสพติด โดยการศึกษากรณีของชุมชนธณิศำ แขวงโคกแฝด เขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร ผลการศึกษาพบว่า การขับเคลื่อนการพัฒนาในระดับปฏิบัติการในพื้นที่ชุมชนประกอบด้วย 9 ขั้นตอน ได้แก่ 1) การตระหนักถึงความสำคัญของปัญหายาเสพติด 2) การร่วมมือกันของบรรพบุรุษในการก่อร่างสร้างชุมชนและความภาคภูมิใจ 3) ความรู้สึกมีเกียรติและมีความสำคัญในการแก้ไขปัญหาส่วนรวมของชุมชน 4) การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง 5) การมีจิตใจที่เข้มแข็ง มีความรู้ และมีสติปัญญา 6) ความพร้อมของสมาชิกในการขยายความช่วยเหลือและมีจิตอาสาแก่ผู้อื่น

7) การแก้ไขฟื้นฟู 8) การระงับข้อพิพาทด้วยกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ และ 9) การสร้างความแข็งแกร่งให้กับชุมชน

บุษราภรณ์ พวงปัญญา และภักดี โพธิ์สิงห์ (2560) ศึกษาเรื่องศูนย์การเรียนรู้เพื่อการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น โดยใช้แนวคิดกระบวนการพัฒนาในระดับปฏิบัติการของสุพรรณิ ไชยอำพร พบว่ากระบวนการขับเคลื่อน 5 ขั้นตอน ได้แก่ 1) การตระหนักในช่องว่าง 2) การให้เกียรติไม่สร้างความแปลกแยก 3) การมีส่วนร่วมแบบต่อเนื่อง 4) สามารถพึ่งตนเองได้ทั้งทางวัตถุ จิตใจ และสติปัญญา และ 5) สังคมค้ำึงถึงส่วนรวมร่วมกัน ทั้งนี้สรุปได้ว่าศูนย์การเรียนรู้เป็นเครื่องมือของการขับเคลื่อนชุมชนเข้มแข็งและพึ่งตนเองได้

ดวงพร สุภาพร, ขวัญหญิง ศรีประเสริฐภาพ, และกัมปนาท บริบูรณ์ (2561) ศึกษาวิธีการเรียนรู้กับการบริหารศูนย์การเรียนรู้ชุมชนธรรมชาติบ้านห้วยพ่าน พบว่าองค์กรชุมชนบ้านห้วยพ่านยื่นขอจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ เนื่องจากสถานศึกษาของภาครัฐอยู่ไกลจากชุมชนทำให้ผู้ปกครองต้องแบกรับค่าใช้จ่ายด้านการศึกษาและการเดินทาง รวมถึงมีการสอนความรู้ที่ไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตจนส่งผลให้เกิดความแปลกแยกดังกล่าว สำหรับการดำเนินงานของศูนย์การเรียนรู้มีปัจจัยแห่งความสำเร็จ ได้แก่ บริบทของชุมชน ผู้นำชุมชน และการร่วมมือกันของคนในชุมชน นอกจากนี้ยังพบว่าการเรียนรู้ของศูนย์การเรียนรู้มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชนผ่านการเรียนรู้โดยใช้ปัญหาเป็นฐาน ซึ่งมีครอบครัวและชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ด้วย

2.5.3 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการขับเคลื่อนการพัฒนา

สุพรรณิ ไชยอำพร และฐิติญา วิลลวัฒน์ (2556) ศึกษาการจัดการในระดับครอบครัวตามวิถีมุสลิมและกระบวนการขับเคลื่อนเพื่อให้เกิดความมั่นคงทางอาหารในครอบครัว กรณีศึกษาชุมชนบ้านชาใจ (นามสมมติ) อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดอ่างทอง ผลการศึกษาพบว่า กระบวนการขับเคลื่อนเพื่อให้เกิดความมั่นคงทางอาหารได้อาศัยแรงขับเคลื่อนของคนในชุมชนที่ตระหนักถึงอนาคตของลูกหลานต่อความพอเพียงของอาหาร จากความต้องการพื้นที่ในการผลิตอาหารทำให้ทุกคนร่วมมือร่วมใจกันแก้ปัญหา เพื่อลดความเสี่ยงการขาดแคลนอาหารด้วยการปลูกผักลอยฟ้าที่ใช้พื้นที่น้อย โดยได้รับการสนับสนุนความรู้และเงินทุนจากทั้งภาครัฐและเอกชน ซึ่งมีกระบวนการขับเคลื่อน ดังนี้ 1) ขั้นตอนหาความต้องการ ชุมชนมีความต้องการพื้นที่ในการปลูกผัก ปลูกข้าว และเลี้ยงปลา รวมถึงสหกรณ์ชุมชนด้วย 2) ขั้นตอนสร้างแรงจูงใจในการขับเคลื่อน โดยใช้เหตุผลเพื่ออนาคตของลูกหลาน 3) ขั้นตอนสร้างการมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อน ทุกคนต้องมีกิจกรรมร่วมกัน รวมถึงการร่วมมือกับภาครัฐและเอกชน 4) ขั้นตอนการสร้างการพึ่งตนเอง ต้องมีการออมเงินและอาหาร นอกจากนี้การขับเคลื่อนยังมีมิติของวัฒนธรรมมาบูรณาการด้วย และ 5) ขั้นตอนการขยายผลและการเรียนรู้ในการขับเคลื่อนเพื่อความมั่นคงทางอาหารในครอบครัว ถ่ายทอดความรู้สู่เยาวชน การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชุมชนอื่น ๆ และการเป็นวิทยากร

นอกจากนี้ ครอบครัวมุสลิมมีวิธีการปรับตัวเพื่อให้เหมาะสมกับบริบทของชุมชนที่ค้ำประกันความมั่นคงทางอาหารคือ การเปลี่ยนพฤติกรรมกรกินอย่างประหยัด โดยให้ความสำคัญกับการกินอาหารรวมกันเป็นครอบครัว

แทนพันธ์ เสนะพันธ์ บัวใหม่ และมาลี สบายยิ่ง (2561) ศึกษากระบวนการขับเคลื่อนชุมชนสู่การเป็นชุมชนเศรษฐกิจพอเพียง กรณีศึกษาชุมชนบ้านโคกเมือง ตำบลบางเหริ่ง อำเภอกวนเนียง จังหวัดสงขลา พบว่า กระบวนการขับเคลื่อนที่สำคัญประกอบด้วย 4 ขั้นตอนที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ 1) การสร้างแรงกระตุ้นและความตระหนักในการเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาชุมชนอย่างเข้มแข็ง 2) ขั้นตอนการปฏิบัติงานร่วมกันเพื่อพัฒนาชุมชนบนมิติเศรษฐกิจพอเพียง 3) ขั้นตอนการสร้างวิถีชีวิตพอเพียงภายหลังมีทุนมนุษย์ที่สมบูรณ์ และ 4) ขั้นตอนการสร้างบทเรียนชุมชน

2.5.4 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการปรับตัว

ชนิษฐา เปราะแดง (2540) ศึกษาการจัดการและการปรับตัวขององค์กร ศึกษาเฉพาะกรณีของสหกรณ์เครดิตยูเนียนพลังสามัคคีธรรม จำกัด พบว่า องค์กรมีการปรับตัวด้านกระบวนการจัดการ โดยเน้นการวางแผน การจัดองค์กร การจัดหาเจ้าหน้าที่ การอำนวยความสะดวก การควบคุมงาน และการประเมินผล โดยอาศัยกลไกการปรับตัวซึ่งแบ่งเป็น 2 ระดับ ได้แก่ ระดับบุคคลและองค์กร การปรับตัวระดับบุคคลระบุว่า คณะกรรมการและสมาชิกสามารถปรับตัวได้ทันต่อสภาวะการเปลี่ยนแปลง โดยอาศัยเป้าหมายขององค์กรและร่วมมือในการปฏิบัติงาน เป็นการต่อสู้เพื่อให้ปัญหาเหล่านั้นคลี่คลาย และทุกคนในองค์กรสามารถยอมรับได้ ในขณะที่การปรับตัวระดับองค์กรพบว่า องค์กรสามารถปรับตัวได้ทันต่อสภาวะเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงเนื่องจากการจัดตั้งองค์กร ผลจากการปรับตัวทำให้สหกรณ์ฯ มีการดำเนินงานที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น สามารถให้บริการแก่สมาชิกได้อย่างรวดเร็วและทั่วถึง สหกรณ์มีสมาชิกและทุนดำเนินงานเพิ่มมากขึ้น ตลอดจนมีการทำงานเป็นระบบตามหลักการบริหารมากขึ้น

ชนิษฐา มณีนวล (2544) ศึกษาการปรับตัวของสถานศึกษาเพื่อเข้าสู่ระบบประกันคุณภาพการศึกษา พบว่า การปรับตัวของสถานศึกษา ประกอบด้วย การปรับตัวของบุคคล ซึ่งเกิดจากกระบวนการของระบบราชการ แรงจูงใจต่อการได้รับการยอมรับและความก้าวหน้าด้านอาชีพ โดยบุคคลมีการเตรียมตนเองให้มีความพร้อมทั้งด้านความรู้ความเข้าใจ ปรับเปลี่ยนวิธีการทำงาน และ การใช้ทรัพยากรทางการศึกษาอย่างคุ้มค่า และประสานความร่วมมือจากหน่วยงานภายนอกในการจัดการเรียนการสอน ส่วนการปรับตัวของสถานศึกษานั้น เกิดจากสิ่งเร้า ซึ่งหมายถึง การเป็นที่ยอมรับของสังคมและความก้าวหน้าด้านวิชาชีพ รวมทั้งปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นจากการจัดการศึกษาที่ผ่านมา โดยสถานศึกษามีการปรับตัวด้านการวางแผน การบริหารจัดการ และการปรับตัวด้านการอำนวยความสะดวก ซึ่งส่งผลให้การดำเนินงานอยู่ในระดับดี

วันวิสา เทียนขาว, สิทธิพร นิยมศรีสมศักดิ์ และสมโภชน์ อเนกสุข (2554) ศึกษาการปรับตัวของสถานศึกษาระดับประถมศึกษาสังกัดองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสู่คุณภาพการบริหารสถานศึกษาที่จัดการเรียนการสอนเป็นภาษาอังกฤษ ผลการวิจัยพบว่า สถานศึกษาได้ปรับตัวด้วย 5 แนวคิด ได้แก่ การบริหารโดยใช้โรงเรียนเป็นฐาน การบริหารที่ใช้ทั้งศาสตร์และศิลป์ การเปลี่ยนแปลงด้านทัศนคติเกี่ยวกับการศึกษา การเตรียมความพร้อมสู่อนาคต และการพัฒนาสถานศึกษาแบบองค์รวมและระยะยาว ส่วนวิธีการและกลไกการปรับตัวของสถานศึกษาเกี่ยวข้องกับ การจัดการเรียนการสอน ได้แก่ ครูใช้ปรัชญาการศึกษาเป็นตัวนำการเลือกกลยุทธ์ กิจกรรม และกระบวนการจัดการเรียนการสอนนักเรียน การเรียนรู้ผ่านเกมที่ทำให้นักเรียนมีความรู้สึที่ดีต่อการเรียนภาษาอังกฤษ รวมถึงสภาพครอบครัวเป็นปัจจัยที่ช่วยเพิ่มความพร้อมและโอกาสในการเรียนรู้ของนักเรียน นอกจากนี้พบว่า การปรับตัวของสถานศึกษามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงด้านทัศนคติของครู และนักเรียนอันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการสอนของครู

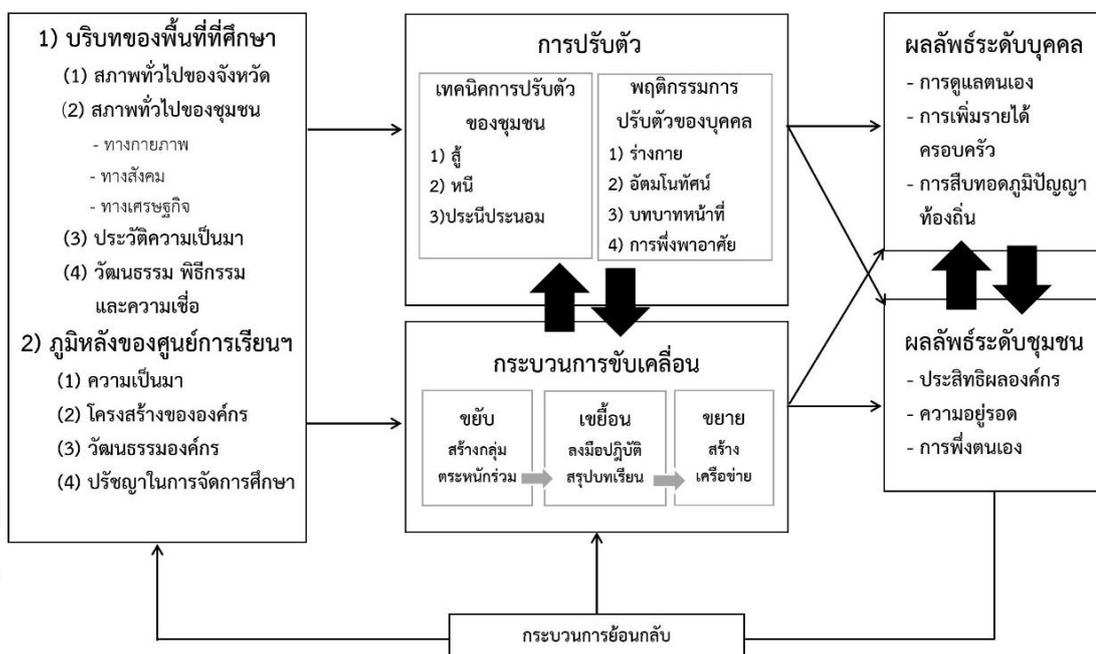
บทที่ 3

วิธีการศึกษา

การวิจัย เรื่อง กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก กรณีศึกษา ศูนย์การเรียนรู้หน้าเขื่อนลำปาว จังหวัดมุกดาหาร เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกในรูปแบบศูนย์การเรียนรู้ ซึ่งตั้งอยู่ในชุมชนแห่งหนึ่งบนที่ราบสูงพื้นที่ภาคเหนือของประเทศไทย โดยมีวิธีการศึกษา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1 แนวคิดนำในการศึกษา

ในการวิจัยครั้งนี้ ได้นำแนวคิดกระบวนการขับเคลื่อนทางสังคมของนักวิชาการ 5 ท่าน ได้แก่ กาญจนา แก้วเทพ เสาวลักษณ์ สมสุข ธีรรัตน์ คิมกระโทก ชววุฒิ ลาภมาก และสุพรรณิ ไชยอำพร รวมทั้งทฤษฎีการปรับตัวของรอยและเทคนิคการปรับตัวของซิกมันด์ ฟรอยด์มาพัฒนาเป็นแนวคิดนำ การวิจัย เริ่มต้นด้วยการพิจารณาบริบทของพื้นที่ที่ศึกษาและภูมิหลังของศูนย์การเรียนรู้หน้าเขื่อนลำปาว ซึ่งเป็นสิ่งเร้าที่ทำให้เกิดกระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชน ท่ามกลางความพยายามของชุมชนในการปรับปรุงหรือเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพื่อก้าวผ่านปัญหาสำคัญ ๆ ในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกชุมชน อันนำไปสู่ผลลัพธ์ในระดับบุคคลและชุมชน ดังแสดงไว้ในภาพที่ 3.1

ภาพที่ 3.1 แนวคิดนำการในการศึกษา

3.2 วิธีการรวบรวมข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีการรวบรวมข้อมูล 3 วิธี ดังต่อไปนี้

1) การศึกษาจากเอกสาร (Documentary Study) เป็นการศึกษาข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ ซึ่งประกอบด้วย รายงานประชุมประจำปี รายงานการจัดการศึกษา โครงการพัฒนา โครงการวิจัยที่ผ่านมา ฯลฯ

2) การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) โดยดำเนินการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำในฐานะผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) ด้วยแนวประเด็นคำถามที่ได้ออกแบบไว้ล่วงหน้าเพื่อเป็นแนวทางการสัมภาษณ์ ซึ่งได้กำหนดจำนวนผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญไว้ 21 คน

3) การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ดำเนินการผ่านการสวมบทบาทเป็นบุคลากรดูแลการจัดทำข้อมูลและระบบเอกสารของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ โดยใช้เวลาเฝ้าสังเกตและดำเนินกิจกรรมร่วมกับกลุ่มเป้าหมาย เพื่อให้ได้มุมมองในฐานะคนในองค์กร การสังเกตนี้ดำเนินการตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2562 จนถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2563 ในระหว่างการสังเกตได้ทำการจดบันทึกด้วยแบบบันทึกพฤติกรรมการทำงาน

3.3 กลุ่มเป้าหมายและผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

3.3.1 กลุ่มเป้าหมาย

กลุ่มเป้าหมายที่นำมาศึกษาในครั้งนี้ คือ ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของชุมชนหญ้าเปืดน้ำ ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งประกอบด้วย ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้หรือแกนนำการขับเคลื่อนศูนย์การเรียนรู้ ผู้รู้หรือปราชญ์ชุมชน ผู้เรียน ผู้ปกครอง และภาคีเครือข่ายการศึกษาทางเลือกที่เข้ามาสนับสนุนการขับเคลื่อนของศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปืดน้ำ

3.3.2 ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

การคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญเป็นการเลือกตัวกลุ่มอย่างแบบมีเกณฑ์ (Criterion Sampling) โดยได้เลือกกลุ่มตัวอย่างการวิจัยตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้แล้วล่วงหน้า ซึ่งมีการระบุเกณฑ์คุณสมบัติที่สำคัญคือต้องเป็นบุคคลที่มีประสบการณ์เกี่ยวข้องกับการขับเคลื่อนงานในศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปืดน้ำตั้งแต่การก่อตั้ง การดำเนินงาน และการขยายผล หรือไม่น้อยกว่า 1 ปี หลังจากค้นหากลุ่มตัวอย่างแบบมีเกณฑ์แล้ว ยังอาศัยอีกกลยุทธ์คือการเลือกตัวอย่างแบบลูกโซ่หรือแบบก้อนหิมะ (Snow Ball Sampling or Chain Sampling) โดยให้กลุ่มตัวอย่างระบุตัวอย่างถัดไป เช่น การให้แกนนำการขับเคลื่อนศูนย์การเรียนรู้ระบุนักศึกษา โดยตั้งคำถามว่า “ภาคีเครือข่ายที่มีประสบการณ์เกี่ยวข้องกับการขับเคลื่อนงานในศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปืดน้ำตั้งแต่การก่อตั้ง การดำเนินงาน และการขยายผล หรือไม่น้อยกว่า 1 ปีคือใคร” หรืออาจกล่าวได้ว่าการวิจัยนี้จึงใช้การเลือกตัวอย่างแบบรวมแบบผสม (Mixed Purposeful Sampling) ซึ่งมีกลุ่มผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญจำนวน 21 คนที่ได้รับการเลือก ประกอบด้วย

- 1) แกนนำการขับเคลื่อนศูนย์การเรียนรู้จำนวน 5 คน
- 2) ผู้รู้หรือปราชญ์ชุมชนจำนวน 3 คน
- 3) ผู้ปกครองจำนวน 5 คน
- 4) นักเรียนจำนวน 5 คน
- 5) ภาคีเครือข่ายจำนวน 3 คน

3.4 แนวประเด็นการสัมภาษณ์เจาะลึก

การวิจัยครั้งนี้ ใช้การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกเป็นวิธีการหนึ่งในการรวบรวมข้อมูล โดยได้กำหนดแนวประเด็นคำถามสำหรับใช้ในการสัมภาษณ์ ประกอบด้วย 4 ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ 1 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

- 1) เพศ
- 2) อายุ
- 3) ศาสนา
- 4) ระดับการศึกษา
- 5) สถานภาพสมรส
- 6) อาชีพ (อาชีพหลัก/อาชีพรอง)
- 7) รายได้เฉลี่ยต่อเดือน
- 8) ภูมิหลังของตนเอง ประวัติการทำมาหากินตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
- 9) บทบาทการดูแลรับผิดชอบทางสังคมหรือบทบาทหน้าที่ในองค์กร

ส่วนที่ 2 บริบทของชุมชน

- 1) ลักษณะทั่วไปของจังหวัดแม่ฮ่องสอน
- 2) ลักษณะทั่วไปของชุมชนหมู่บ้านเป็ดน้ำ
 - (1) สภาพทางกายภาพ
 - (2) สภาพทางสังคม
 - (3) สภาพทางเศรษฐกิจ
- 3) ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนหมู่บ้านเป็ดน้ำ
- 4) วัฒนธรรม พิธีกรรม และความเชื่อ

ส่วนที่ 3 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก

- 1) ภูมิหลังของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเป็ดน้ำ
- 2) การจัดการเรียนการสอนของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเป็ดน้ำ
- 3) กระบวนการขับเคลื่อนของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเป็ดน้ำ

ส่วนที่ 4 การปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก

- 1) การปรับตัวระดับชุมชน
- 2) การปรับตัวระดับบุคคล
- 3) ปัญหาสำคัญและการปรับปรุงแก้ไข
- 4) ความสำเร็จของการปรับตัว

3.5 วิธีการวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้แบ่งออกเป็น 2 ช่วง คือ วิเคราะห์ในระหว่างเก็บรวบรวมข้อมูล และวิเคราะห์อย่างละเอียดอีกครั้งหลังเก็บรวบรวมข้อมูลเสร็จตามหลักการวิจัยเชิงคุณภาพ มีการตรวจสอบความสอดคล้องกันของข้อมูลโดยอาศัยเทคนิคสามเส้าใน 3 รูปแบบ คือ การตรวจสอบบุคคล การตรวจสอบข้อมูลจากหลายแหล่ง และการตรวจสอบระหว่างวิธีการเก็บข้อมูลที่ต่างกัน โดยเปรียบเทียบข้อมูลที่ได้อาจมาจากบุคคล แหล่งที่มา และวิธีการรวบรวมที่แตกต่างกันเพื่อตรวจสอบว่ามีความสอดคล้องกันและมีรายละเอียดที่ทำให้เกิดความกระจ่างเพียงพอในแต่ละเรื่อง

สำหรับการวิเคราะห์ข้อมูลที่ใช้คือวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ด้วยการทำความเข้าใจเนื้อหาจากเอกสาร และข้อความจากการสัมภาษณ์ รวมถึงข้อมูลจากการสังเกตแบบมีส่วนร่วม หลังจากนั้นจัดหมวดหมู่ (Typological Analysis) เป็นเรื่องต่าง ๆ ตามที่ค้นพบพร้อมลงรายละเอียดในแต่ละเรื่อง ขั้นตอนถัดมาคือการวิเคราะห์ความเชื่อมโยงระหว่างเรื่องต่าง ๆ และการตีความตามสภาพบริบทของพื้นที่ศึกษาโดยอาศัยการวิเคราะห์เหตุผลเชิงตรรกะ (Local Reasoning)

บทที่ 4

ผลการศึกษา

ในการศึกษาเรื่อง กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก กรณีศึกษาศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำ จังหวัดแม่ฮ่องสอน เพื่อค้นหาคำตอบในวัตถุประสงค์ 2 ข้อ ได้แก่ 1) ศึกษากระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้ฯ และ 2) ศึกษาการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้ฯ ผู้วิจัยได้ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพซึ่งใช้วิธีการรวบรวมข้อมูลจากการลงพื้นที่ภาคสนาม 2 วิธีการหลักคือ การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม ผลการศึกษาสามารถจำแนกรายละเอียดของข้อมูลเพื่อแสดงผลการศึกษาดังหัวข้อ ต่อไปนี้

- 4.1 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ
- 4.2 บริบทของพื้นที่ที่ศึกษา
- 4.3 ภูมิหลังของศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำ
- 4.4 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก
- 4.5 การปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก

4.1 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญซึ่งได้รวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกมีจำนวนทั้งหมด 21 คน ทุกคนมีความเกี่ยวข้องกับการขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำ แบ่งเป็นเพศชายจำนวน 11 คน คิดเป็นร้อยละ 52.38 เพศหญิงจำนวน 10 คน คิดเป็นร้อยละ 47.62 มีอายุระหว่าง 11-67 ปี ส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธจำนวน 15 คน คิดเป็นร้อยละ 71.43 และนับถือศาสนาคริสต์จำนวน 6 คน คิดเป็นร้อยละ 28.57 ส่วนใหญ่เป็นคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่คิดเป็นร้อยละ 85.71 ข้อมูลทั้งหมดสามารถสรุปรายละเอียดดังที่ปรากฏในตารางที่ 4.1

ตารางที่ 4.1 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

รายละเอียด	จำนวน	ร้อยละ
1. เพศ		
ชาย	10	47.62
หญิง	11	52.38
2. อายุ (ปี)		
11-20	5	23.81
21-30	5	23.81
31-40	2	9.52
41-50	5	23.81
51-60	1	4.76
61-70	3	14.29
3. สถานภาพการสมรส		
โสด	6	28.57
สมรส	15	71.43
4. ศาสนา		
พุทธ	14	66.67
คริสต์	7	33.33
5. จำนวนสมาชิกในครอบครัว (คน)		
1-3	10	47.62
4-6	7	33.33
7-9	4	19.05
6. ระดับการศึกษา		
ไม่ได้รับการศึกษา	8	38.10
ประถมศึกษา	1	4.76
มัธยมศึกษา	6	28.57
ปริญญาตรี	6	28.57
7. อาชีพ		
เกษตรกร	6	28.57
ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้	5	23.81

รายละเอียด	จำนวน	ร้อยละ
นักวิจัยอิสระ	2	9.52
เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน	1	4.76
นักเรียน	5	23.81
ไม่ได้ทำงาน	2	9.52
8. รายได้ต่อเดือน (บาท)		
ไม่มีรายได้	5	23.81
1- 5,000 บาท	8	38.10
5,001-10,000 บาท	6	28.57
มากกว่า 10,001 บาท	2	9.52
9. ระยะเวลาที่อยู่ในชุมชน		
1- 10 ปี	3	14.29
11-20 ปี	5	23.81
21-30 ปี	6	28.57
31- 40 ปี	2	9.52
มากกว่า 40 ปี	5	23.81
10. ภูมิลำเนาเดิม		
คนในพื้นที่	18	85.71
ย้ายมาจากต่างจังหวัด	1	4.76
คนนอกพื้นที่ที่เข้ามาร่วมงาน	2	9.52

จากข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ จะเห็นว่า ร้อยละ 38.10 เป็นผู้ที่ไม่เคยได้การศึกษาในระบบโรงเรียน ทำให้บางคนโดยเฉพาะผู้สูงอายุไม่สามารถอ่านเขียนภาษาไทยได้ แต่สามารถใช้ภาษาไทยในการพูดคุยและฟังซึ่งเป็นการสื่อสารได้ในระดับหนึ่ง ดังนั้นความจำเป็นในการขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือกในชุมชนหญ้าเบ็ดน้ำจึงต้องผสมผสานความรู้ใหม่กับภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่เดิม เพื่อให้คนในชุมชนสามารถดำรงชีวิตทั้งภายในและภายนอกชุมชนได้อย่างมีคุณภาพมากขึ้น

4.2 บริบทของพื้นที่ที่ศึกษา

4.2.1 ลักษณะทั่วไปของจังหวัดแม่ฮ่องสอน

เมืองสามหมอกคือคำเรียกขานจังหวัดแม่ฮ่องสอน เพราะเป็นพื้นที่ที่มีหมอกปกคลุมด้วยหมอกตลอดปี ตั้งอยู่ในภาคเหนือด้านฝั่งตะวันตกของประเทศไทย มีระยะทางห่างจากกรุงเทพมหานครประมาณ 924 กิโลเมตร ด้วยเส้นทางเดินรถที่คดเคี้ยวบนพันโค้ง จังหวัดแม่ฮ่องสอนจัดเป็นเมืองที่มีพื้นที่ทางภูมิศาสตร์เป็นภูเขาสูงสลับซับซ้อนมาก อีกทั้งมีต้นทุนทางธรรมชาติที่ยังคงความสมบูรณ์สูง และมีสภาพภูมิประเทศที่โดดเด่น สภาพโดยรวมทั้งจังหวัดยังคงมีพื้นที่ป่าไม้ตามธรรมชาติที่มีความหลากหลาย อุดมสมบูรณ์ทั้งป่าผลัดใบและป่าไม่ผลัดใบ ในลักษณะของป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าดิบเขา และป่าสนเขา มีเนื้อที่โดยรวมทั้งจังหวัดได้ประมาณ 7,978,040 ไร่ จังหวัดแม่ฮ่องสอนเป็นจังหวัดที่มีสัดส่วนพื้นที่ป่าเมื่อเทียบกับพื้นที่จังหวัดมากที่สุดของประเทศไทย ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 86 ลักษณะของพื้นที่ทั้งหมดของจังหวัดแม่ฮ่องสอน แยกเป็นพื้นที่ป่าธรรมชาติประมาณ 6.9 ล้านไร่ และพื้นที่ที่ไม่ใช่ผืนป่าประมาณ 1 ล้านไร่ (สำนักจัดการที่ดินป่าไม้ กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2562) แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 7 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน ปางมะผ้า ปาย ขุนยวม แม่ลาน้อย แม่สะเรียง และสบเมย ทุกอำเภอมีแนวชายแดนอาณาเขตที่ติดต่อกับประเทศสาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมาร์ รวมระยะทางทั้งสิ้นยาว 483 กิโลเมตร

นอกจากนี้ จังหวัดแม่ฮ่องสอนมีแม่น้ำสาละวินเป็นเส้นกั้นแบ่งพรมแดนระหว่างประเทศพม่ากับไทย โดยไหลผ่านอำเภอแม่ลาน้อย อำเภอแม่สะเรียง และอำเภอสบเมย รวมระยะทางทั้งสิ้น 120 กิโลเมตร แม่น้ำสาละวินนี้มีต้นกำเนิดมาจากประเทศทิเบตบริเวณเทือกเขาหิมาลัยที่ปกคลุมด้วยหิมะ ไหลหล่อเลี้ยงชีวิตของประชากร 3 ประเทศ ได้แก่ ประเทศจีน พม่า และไทย

ประชากรแม่ฮ่องสอนมีจำนวน 195,693 คน แบ่งเป็นเพศชายจำนวน 98,797 คน และเพศหญิงจำนวน 96,896 คน (สำนักงานสถิติจังหวัดแม่ฮ่องสอน, 2563) สามารถจำแนกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ ได้แก่ คนไทยเชื้อสายชาวไทยใหญ่ร้อยละ 51 หรือ 144,108 คน และคนไทยภูเขากลุ่มชาติพันธุ์ ร้อยละ 49 หรือ 138,457 คน แบ่งแยกได้ 7 ชาติพันธุ์ ได้แก่ ชาวปกากะญอ ชาวม้ง ชาวมูเซอ ชาวลีซุ ชาวละเวื้อ ชาวจีนยูนนาน และชาวปะโอ โดยชาวปกากะญอเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีประชากรมากที่สุดคิดเป็นอัตราส่วนร้อยละ 79.3 ทั้งนี้ความหลากหลายทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมพบการกระจายอยู่ตามลุ่มน้ำอย่างมีเอกลักษณ์ และมีวิถีการดำรงชีวิตในลักษณะ “คนอยู่ร่วมกับธรรมชาติ” ซึ่งสามารถเห็นได้จากกิจกรรมการผลิตบนฐานนิเวศวัฒนธรรมที่ปรับตัวอยู่อาศัยร่วมกันอย่างกลมกลืนและสงบสุข นับเป็นความหลากหลายทางเชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม ศาสนา อาหาร และทรัพยากรทางธรรมชาติที่พบได้ยากในพื้นที่อื่น ๆ ของประเทศไทย

สำหรับข้อมูลด้านการศึกษาของจังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่า มีจำนวนสถานศึกษารวมทั้งหมด 363 แห่ง และมีประชากรที่กำลังศึกษาอยู่ในสถานศึกษาดังกล่าว 47,754 คน (ศูนย์เทคโนโลยีและการสื่อสาร สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ, 2562) โดยระบบการจัดการศึกษาส่วนใหญ่เป็นไปตามแนวทางการศึกษาสมัยใหม่ที่มุ่งเน้นการตอบสนองต่อระบบอุตสาหกรรม การศึกษาตามแนวทางนี้จึงเป็นกระบวนการที่เด็กและเยาวชนจำนวนหนึ่งถูกตัดขาดการเรียนรู้และถูกดึงให้หลุดออกจากวิถีชีวิต วัฒนธรรม และภูมิปัญญาที่สั่งสมหรือสืบทอดกันมาจนเป็นเอกลักษณ์เฉพาะท้องถิ่นและเฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์ การจัดการศึกษาลักษณะดังกล่าวจึงไม่ตอบสนองต่อเป้าหมายการพัฒนาชุมชนและสังคมของจังหวัดแม่ฮ่องสอนส่วนใหญ่ที่ต้องการเห็นคุณภาพผู้เรียนที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของชุมชนอย่างสอดคล้องกับบริบทพื้นที่

4.2.2 ลักษณะทั่วไปของชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ

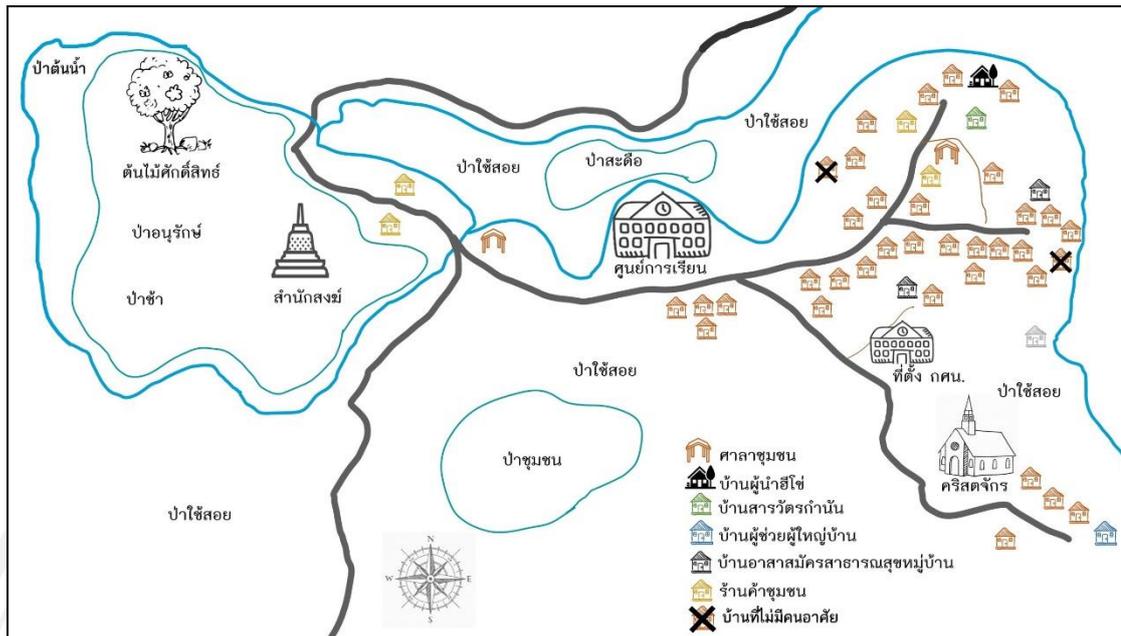
ชุมชนที่เลือกเป็นพื้นที่วิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้นามสมมติเรียกชื่อของชุมชน ตำบล และอำเภอแห่งนี้ว่า “ชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ ตำบลแม่เซอ อำเภอหมอก” จังหวัดแม่ฮ่องสอน ตั้งอยู่บริเวณตอนล่างของจังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งมีระยะทางห่างจากกรุงเทพมหานคร 744 กิโลเมตร แต่สภาพการเดินทางมีข้อจำกัดมากเนื่องจากไม่มีรถโดยสารประจำทางเข้าสู่ชุมชน เพราะที่นี้ซ่อนตัวอยู่ในป่าลึกที่มีทิวเขาสูงชันสลับซับซ้อน ซึ่งสามารถอธิบายรายละเอียดของชุมชนได้ดังต่อไปนี้

4.2.2.1 สภาพทางกายภาพของชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ

1) สภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศ

ชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำมีภูเขาเรียงรายขนานกันเป็นแนวเหนือจรดใต้บนพื้นที่ความสูงตั้งแต่ 1,000 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลางในด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ลดหลั่นกันลงมาที่ความสูงระดับ 200 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง (อำเภอ รั้วชัยบุรี, อัมภิกา บูรณประภากุล, สุภาพ บูรณประภากุล, ยุทธศักดิ์ หนูนพฤชา และบุญส่ง ปัทมสกุล, 2559: 13)

การใช้ประโยชน์ของพื้นที่ชุมชนแบ่งเป็น 3 ส่วนที่สำคัญคือ 1) พื้นที่ป่าที่มีบทบาทเป็นสถานที่ยึดเหนี่ยวจิตใจซึ่งแบ่งออกเป็น 4 ส่วนย่อย ประกอบด้วย ป่าอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่า ป่าช้า ป่าสะดือ และป่าต้นน้ำ 2) พื้นที่ป่าที่มีบทบาทเป็นแหล่งอาหารของชุมชน ประกอบด้วย ป่าใช้สอย ป่าชุมชน ไร่หมุนเวียน นาและสวน และ 3) พื้นที่ที่มีบทบาทเป็นแหล่งอาศัย ซึ่งมีสถานที่สำคัญ ได้แก่ สำนักสงฆ์ โบสถ์ ศูนย์การเรียนรู้ ศาลาชุมชน ฯลฯ นอกจากนี้ ยังพบว่า ชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำเป็นพื้นที่ปลายน้ำโดยต้นน้ำไหลมาจาก 3 ชุมชนที่อยู่ใกล้เคียง จากการเดินสำรวจชุมชนสามารถสรุปแผนที่เดินดินได้ดังภาพที่ 4.1

ภาพที่ 4.1 แผนที่เดินดินชุมชนหญ้าเปิดน้ำ

จากแผนที่เดินดินข้างต้น จะเห็นว่ามีบ้านเรือนปิดทิ้งไว้โดยไม่มีคนอาศัยอยู่ 2 หลังคาเรือน เนื่องจากพ่อแม่ออกไปทำงานต่างจังหวัดและส่งลูกออกไปเรียนที่โรงเรียนประจำ โดยผู้วิจัยได้ทำเครื่องหมายกากบาททับสัญลักษณ์รูปบ้านไว้ในภาพ

การใช้ประโยชน์ที่ดินของชาวปกากะญอจะไม่นิยมครอบครองหรือจับจองพื้นที่ในการทำการเกษตรแบบถาวร แต่จะเลือกพื้นที่ทำไร่หมุนเวียนตามการทำนายของหมอดูตามความเชื่อดั้งเดิมที่ว่า มนุษย์ไม่ใช่เจ้าของธรรมชาติ มนุษย์เพียงแต่มาขอใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อความอยู่รอด ดังที่ พื่อ (2562) อธิบายว่า “คนเผ่าคนแก่สั่งสอนไม่ให้ครอบครองหรือจับจองพื้นที่ในการทำไร่หมุนเวียนและพื้นที่อยู่อาศัย แต่สอนให้พึ่งพาพิธีกรรมเป็นตัวช่วยในการแสดงความเคารพต่อผีธรรมชาติ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ป่าสืบทอดกันมารุ่นต่อรุ่น” นอกจากนี้ การทำไร่หมุนเวียนของคนในชุมชนนี้ไม่ถือว่าเป็นการทำไร่เลื่อนลอย เพราะไม่ได้ทำการบุกเบิกป่าใหม่ แต่จะเวียนกลับมาทำไร่ที่เดิมอีก หลังจากดินคืนความอุดมสมบูรณ์แล้ว โดยมีวงจรในการหมุนเวียนผลัดเปลี่ยน 5 ปี เพื่อให้พื้นที่เดิมได้ฟื้นฟูดินและสะสมแร่ธาตุ

สำหรับสภาพภูมิอากาศบนพื้นที่ตั้งของชุมชนหญ้าเปิดน้ำจัดเป็นแบบร้อนชื้น โดยแบ่งเป็น 3 ฤดู คือ ฤดูหนาวมีอากาศหนาวจัด อยู่ในช่วงตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนถึงกุมภาพันธ์ ฤดูฝนอยู่ในช่วงตั้งแต่เดือนพฤษภาคมถึงตุลาคม มักมีฝนตกชุกโดยมีปริมาณน้ำฝนมากที่สุดในช่วงสิงหาคม และฤดูร้อนเริ่มตั้งแต่เดือนมีนาคมถึงเมษายน จากสภาพภูมิประเทศที่เป็นหุบเขา

สูงและตั้งอยู่บนพื้นที่สูงเหนือระดับน้ำทะเลมาก ทำให้ชุมชนมีอุณหภูมิสูงในเวลากลางวันและตอนเย็นจะลดลงอย่างรวดเร็วเนื่องจากได้รับอิทธิพลจากลมภูเขาในเวลากลางคืน (อำภา รัชชวิฑูรย์ และคณะ, 2559: 13-14) จึงมักเกิดหมอกปกคลุมทั่วพื้นที่ สภาพอากาศที่เปลี่ยนแปลงอย่างเฉียบพลันนี้ทำให้ประสบกับภัยธรรมชาติบ่อยครั้ง ได้แก่ ไฟไหม้ป่า ดินถล่ม น้ำป่าไหลหลาก ฯลฯ

2) การคมนาคม

การคมนาคมที่เชื่อมชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำกับพื้นที่ภายนอกใช้ทางหลวงชนบทซึ่งสร้างขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2555 และมีการปรับปรุงให้ดีขึ้นจนถึงปัจจุบัน โดยมีการพัฒนาถนนในชุมชนให้เป็นคอนกรีต มีการขยายผิวถนนให้กว้างขึ้น และมีการสร้างสะพานข้ามลำห้วย ทำให้เส้นทางการคมนาคมในชุมชนสะดวกขึ้นและยังย่นระยะเวลาในการเดินทางเข้าออกชุมชนอีกด้วย ซึ่งจากเดิมต้องใช้เวลาเดินทางไปยังตัวอำเภอเมืองประมาณ 4 ชั่วโมง ลดลงเหลือ 2 ชั่วโมง ประกอบกับในปัจจุบันคนในชุมชนส่วนใหญ่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่พอจะเป็นเจ้าของรถจักรยานยนต์หรือรถยนต์ได้ จึงทำให้การคมนาคมสะดวกสบายมากขึ้นกว่าเดิม

อย่างไรก็ตาม การเดินทางในช่วงฤดูฝนในบางจุดยังคงค่อนข้างลำบาก เนื่องจากด้วยส่วนใหญ่เป็นถนนดินลูกรัง บางจุดเป็นดินอุ้มน้ำ ประกอบกับลักษณะเส้นทางเป็นไหล่เขาสูง ทำให้มีดินถล่มหรือต้นไม้ล้มระหว่างเส้นทางอยู่เป็นระยะบ่อยครั้ง

3) โครงสร้างพื้นฐานอื่น ๆ

(1) ไฟฟ้าพลังงานแสงอาทิตย์

ชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำตั้งอยู่ในป่าลึก ไม่มีระบบไฟฟ้าของการไฟฟ้าเข้าไปถึง คนในชุมชนจึงใช้ระบบไฟฟ้าพลังงานแสงอาทิตย์ในการดำรงชีวิตตั้งแต่ปี พ.ศ. 2544 เป็นต้นมา โดยได้รับการสนับสนุนในการสร้างชิ้นจากรัฐบาลในสมัยนั้น อย่างไรก็ตาม ไฟฟ้าที่ผลิตด้วยระบบนี้ยังมีกำลังจำกัด คนในชุมชนจึงใช้ฟืนเป็นเชื้อเพลิงหลักในการประกอบอาหารและให้ความอบอุ่นแก่ร่างกายในฤดูหนาว

(2) ประปาภูเขา

เมื่อปี พ.ศ. 2553 กรมชลประทานได้เข้ามาสร้างระบบชลประทานเพื่อการอุปโภคบริโภคและการเกษตร ซึ่งชุมชนนี้มีป่าต้นน้ำในการผลิตน้ำประปาสำหรับการอุปโภคบริโภคของคนในชุมชน โดยแยกเป็นท่อประปาสำหรับน้ำดื่มและท่อประปาสำหรับน้ำใช้ ซึ่งพบว่า แม้ในบางปีจะมีปริมาณฝนตกน้อย แต่ปริมาณน้ำประปาในชุมชนก็มีเพียงพอสำหรับการใช้งาน ซึ่งมีผลพวงมาจากการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำเป็นสำคัญ

(3) สัญญาณโทรศัพท์และอินเทอร์เน็ตประชารัฐ

เทคโนโลยีเพื่อการสื่อสารได้เริ่มเข้ามามีบทบาทชัดในปี พ.ศ. 2562 เนื่องจากมีโครงการเน็ตประชารัฐเปิดให้บริการเมื่อเดือนมีนาคม และสัญญาณโทรศัพท์เครือข่าย

TOT เปิดให้บริการเมื่อเดือนเมษายน ทั้งนี้คุณภาพของสัญญาณยังไม่มีเสถียรเท่าไรนัก ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศและปริมาณของแสงแดด เนื่องจากอุปกรณ์เหล่านี้ต้องอาศัยไฟฟ้าจากพลังงานแสงอาทิตย์ ซึ่งคนในชุมชนจะต้องมาใช้บริการสัญญาณโทรศัพท์และอินเทอร์เน็ตประจำหมู่บ้านที่มีเสาสัญญาณตั้งอยู่จึงจะใช้งานได้ดี ทำให้บริเวณดังกล่าวกลายเป็นจุดรวมพลของชุมชน

จากการสังเกต พบว่า การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีเพื่อการสื่อสารที่เกิดขึ้น มีบทบาทต่อการดำรงชีวิตของคนในชุมชนทั้งด้านบวกและลบ ทั้งนี้ด้านบวก เช่น คนในชุมชนสามารถติดต่อสื่อสารกับครอบครัวที่อยู่คนละชุมชนได้อย่างเป็นปัจจุบันมากขึ้น เป็นต้น ในขณะที่ด้านลบ เช่น ค่าใช้จ่ายเพิ่มสูงขึ้น การเปิดรับสื่อโดยขาดการไตร่ตรอง ฯลฯ

4.2.2.2 สภาพทางสังคมของชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ

ประชากรส่วนใหญ่ของชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำเป็นชนเผ่าโปรซึ่งเป็นกลุ่มย่อยของชาติพันธุ์ปกากะญอ อาศัยอยู่รวมกันเป็นครอบครัวที่มีทะเบียนบ้าน 39 หลังคาเรือน และไม่มีทะเบียนบ้าน 1 หลังคาเรือน รวมทั้งสิ้น 40 หลังคาเรือน ทั้งนี้มีจำนวนประชากรอาศัยอยู่จริง 38 หลังคาเรือน รวมประชากรทั้งสิ้นจำนวน 188 คน แยกเป็นเพศชายจำนวน 101 คน คิดเป็นร้อยละ 53.72 และเพศหญิงจำนวน 87 คน คิดเป็นร้อยละ 46.28 จากประชากรทั้งหมด พบว่า มีประชากรแฝงชาวพม่าที่ไม่มีสัญชาติไทยจำนวน 4 คน คิดเป็นร้อยละ 2.13 โดยแยกเป็นเพศชายจำนวน 3 คน เพศหญิงจำนวน 1 คน ซึ่งชาวพม่าเหล่านี้ย้ายเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้างในชุมชน ส่วนประชากรผู้สูงอายุมีจำนวน 11 คน คิดเป็นร้อยละ 5.85 และผู้พิการมีจำนวน 2 คน คิดเป็นร้อยละ 1.06 สามารถสรุปสภาพสังคมโดยแยกเป็นหัวข้อต่าง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

1) การศึกษา

คนในชุมชนเริ่มเรียนรู้การอ่านเขียนภาษาไทยอย่างเป็นทางการครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2538 จากศูนย์การเรียนชุมชนชาวไทยภูเขาแม่ฟ้าหลวง สังกัดสำนักงานส่งเสริมการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย (กศน.) ซึ่งได้ดำเนินการโดยการส่งครูเข้ามาสอนในชุมชนจำนวน 1 คน

ต่อมา เมื่อ พ.ศ. 2556 ศูนย์การเรียนชุมชนชาวไทยภูเขาแม่ฟ้าหลวงได้ยุติการดำเนินการสอนแก่กลุ่มเป้าหมายเด็กและเยาวชนอายุต่ำกว่า 15 ปี ส่งผลให้เด็กที่มีอายุระหว่าง 3-7 ปี ในชุมชนไม่ได้รับการพัฒนาการเรียนรู้ ในขณะที่เด็กอายุ 8-12 ปี ต้องออกไปเรียนหนังสือในระดับประถมศึกษาในชุมชนข้างเคียง และไปศึกษาต่อระดับมัธยมศึกษาภายนอกชุมชนซึ่งอยู่ห่างไกล อย่างไรก็ตาม ยังคงมีเด็กและเยาวชนที่หลุดออกจากการศึกษาในระบบโรงเรียน เนื่องจากปัญหาทางเศรษฐกิจ ปัญหาการเดินทาง และปัญหาสังคมอื่น ๆ เช่น ถูกครุติ เพื่อนแกล้ง ปรับตัวไม่ได้ ฯลฯ ปัญหาเหล่านี้จึงเป็นที่มาของการตั้งศูนย์การเรียนฯ ตามความต้องการของคนในชุมชนในเวลาต่อมา

นอกจากนี้ ด้วยการคมนาคมที่สะดวกขึ้นและฐานะทางเศรษฐกิจของบางครัวเรือนที่ดีขึ้น ทำให้เด็กจำนวนหนึ่งได้รับการศึกษาในระดับที่สูงขึ้น โดยครอบครัวส่วนใหญ่พยายามส่งเด็ก ๆ ออกไปเรียนโรงเรียนในระบบหากมีความสามารถ ทั้งนี้เพื่อมุ่งหวังให้ลูกหลานได้ทำงานเป็นเจ้าคนนายคน โดยในขณะที่ทำการวิจัยนี้พบว่า มีเด็กและเยาวชนกำลังอยู่ระหว่างการศึกษาระดับประถมศึกษาประมาณ 60 คน ขณะที่เด็กบางคนที่มีฐานะยากจนได้เดินทางไปบวชเรียนศึกษาธรรมะที่จังหวัดอุดรธานีตามคำแนะนำของพระสงฆ์ในพื้นที่

2) การเมืองการปกครอง

ชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำเป็นหย่อมบ้านเล็ก ๆ ที่สังกัดอยู่ในหมู่เดียวกับชุมชนบ้านปือซึ่งมีประชากรอาศัยอยู่ 78 หลังคาเรือน และอยู่ห่างกันประมาณ 4 กิโลเมตร โครงสร้างการปกครองของสองชุมชนนี้ประกอบด้วย 1) กำนันตำบลแม่เซอ เป็นผู้ปกครองในระดับตำบล 2) สารวัตรกำนัน 3) ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านชุมชนบ้านปือ 4) ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ และ 5) ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายรักษาความสงบ นอกจากนี้ยังมีคณะกรรมการชุมชนจำนวน 12 คน แบ่งเป็นกรรมการที่มาจากชุมชนบ้านปือจำนวน 9 คน และชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำจำนวน 3 คน

3) การสาธารณสุข

คนในชุมชนส่วนใหญ่นิยมรักษาอาการเจ็บป่วยด้วยสมุนไพร ควบคู่กับการพึ่งหมอผีทำพิธีกรรมไล่ผีไล่วิญญาณและคาถาตามความเชื่อที่สืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ เช่น การเสี่ยงทายกระดูกสัตว์ การสะเดาะเคราะห์ การเลี้ยงผีไร่ การเลี้ยงผีนา การมัดมือเรียกขวัญกับหมอผี การใช้คาถาปิดเป่า ฯลฯ

ในส่วนของที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมุนไพรรักษาโรค คนในชุมชนมีความเชื่อว่าสมุนไพรที่ดีที่สุดที่รักษาโรคหายได้นั้นต้องเก็บในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือนพฤศจิกายน ทั้งนี้การรักษาด้วยสมุนไพรในบางโรคเป็นการรับประทานยาสมุนไพรเพื่อป้องกันโรคมกกว่าการรักษาเมื่อพบว่าเป็นโรค นอกจากนี้ ยังมีการกินหมากแทนการแปรงและเคี้ยวเล่นในขณะที่ทำกิจกรรมต่าง ๆ

ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2526-2529 มีฝรั่งซึ่งข้างเดินทางเข้ามาช่วยรักษาพยาบาลตามวิธีการแพทย์สมัยใหม่ให้คนในชุมชนใกล้เคียงที่อยู่ทางทิศใต้ เมื่อคนในชุมชนทราบข่าวจึงเดินทางไปรับการรักษาทางการแพทย์ที่นั่นด้วย กระนั้นก็ตามวิธีการรักษาแผนใหม่ไม่ได้มาทดแทนวิธีการแบบดั้งเดิมทั้งหมดจะเห็นได้จาก แม้ในปัจจุบันการเข้าถึงการแพทย์สมัยใหม่มีมากขึ้น แต่คนในชุมชนยังพึ่งพาหมอพื้นบ้านอยู่บ้าง ดังเช่นการให้กำเนิดบุตรนิยมทำกับหมอพื้นบ้านด้วยภูมิปัญญาคลอดบุตรแบบดั้งเดิม ซึ่งมีผู้รู้ที่เป็นหมอตำแยอยู่ในชุมชนจำนวน 3 คน

ส่วนระบบการดูแลสุขภาพแบบใหม่ในชุมชนนี้มีอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านจำนวน 2 คน และมีโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพประจำตำบลที่อยู่ใกล้เคียงจำนวน 2 แห่ง ความสะดวกในการเข้าถึงการแพทย์สมัยใหม่ทำให้ในปัจจุบันเกิดการเปลี่ยนแปลงด้านระบบ

การดูแลสุขภาพของชุมชนอย่างเห็นได้ชัด โดยคนส่วนใหญ่หันไปพึ่งระบบบริการสุขภาพสมัยใหม่ที่เน้นการรักษาของรัฐเป็นหลัก อันส่งผลให้ละเลยภูมิปัญญาของชุมชนที่ให้ความสำคัญกับการป้องกัน การพึ่งพาตนเอง การใช้สมุนไพรและศาสตร์การแพทย์พื้นบ้านปกากะญอที่มีมิติของความเชื่อทางจิตวิญญาณรวมไว้ด้วย

4) ระบบเครือญาติ

จากการทำผังเครือญาติทำให้ทราบว่าชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำมี 3 สายตระกูล ซึ่งสายตระกูลฮีโซ่ หรือผู้นำเชิงจิตวิญญาณ มีระบบเครือญาติใหญ่ที่สุดในชุมชน นอกจากนี้ผังเครือญาติยังแสดงให้เห็นถึงการแต่งงานกันภายในชุมชนที่ทำให้มีความเกี่ยวพันทางเครือญาติสูง ในขณะที่อัตราการเกิดของเด็กในชุมชนลดลงอย่างมีนัยสำคัญ โดยผู้หญิงรุ่นก่อนให้กำเนิดบุตรเฉลี่ย 5-6 คน แต่ผู้หญิงรุ่นปัจจุบันให้กำเนิดบุตรเฉลี่ย 2-3 คนเท่านั้น ซึ่งปัจจัยสำคัญคือการคุมกำเนิดบุตรที่ได้รับความนิยมมากขึ้น อีกทั้งแผนที่เดินดินและผังเครือญาติยังทำให้เห็นความสัมพันธ์ของการตั้งบ้านเรือน โดยที่ลูก ๆ มักสร้างบ้านใกล้กันกับบ้านของพ่อแม่อีกด้วย

คนในชุมชนสื่อสารกันด้วยภาษาโปว์เป็นหลัก ซึ่งมีสำเนียงแตกต่างจากภาษาสะกอที่เป็นภาษาหลักของชาวปกากะญอ อย่างไรก็ตาม ประชากรในชุมชนแห่งนี้สามารถพูดได้ทั้งภาษาโปว์และสะกอ เพราะชนเผ่าสะกอได้แต่งงานเข้ามาอาศัยอยู่ในชุมชน นอกจากนี้ยังพบว่าการรักษาภาษาหลักของชาวปกากะญอด้วยการเปิดสอนภาษาให้แก่เด็กเล็กที่โบสถ์คริสต์ทุก ๆ วันเสาร์ โดยได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากองค์กรทางศาสนาของฝ่ายคริสต์

5) การรวมกลุ่ม

การรวมกลุ่มตามธรรมชาติของคนในชุมชนนี้เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมหรือพิธีกรรมอย่างมาก ตัวอย่างเช่น การลงแรงเอามื้อเอารันเกี่ยวข้าว การทำพิธีเลี้ยงต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ฯลฯ ในขณะที่การรวมกลุ่มอย่างเป็นทางการซึ่งเกิดจากการกระตุ้นของหน่วยงานภาครัฐเข้ามาส่งเสริม ได้แก่ กลุ่มทอผ้าส่งเสริมอาชีพ กลุ่มเยาวชนเล่นกีฬาต้านยาเสพติด และกลุ่มสหกรณ์ร้านค้า ซึ่งสหกรณ์ร้านค้ามักไม่ค่อยประสบความสำเร็จโดยประสบปัญหาจนต้องยุติการดำเนินการมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2555

อย่างไรก็ตาม การรวมกลุ่มของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ เป็นการรวมกลุ่มเพื่อขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือกและสร้างโอกาสในดำเนินงานจัดสวัสดิการเกี่ยวกับการพัฒนาการเรียนรู้ให้แก่เด็กและเยาวชนในพื้นที่ผ่านการมีส่วนร่วมของชุมชน ซึ่งถือเป็นลักษณะพิเศษกว่ากลุ่มอื่น ๆ ทั้งนี้การมีส่วนร่วมของชุมชนที่ผ่านมามีดำเนินไปได้ดีและได้ผลเป็นที่น่าพอใจซึ่งสะท้อนผ่านกิจกรรมต่าง ๆ ได้แก่ การบวชป่า การทำฝาย การทำแนวกันไฟ และกิจกรรมในศูนย์การเรียนรู้ เพื่อขับเคลื่อนแนวคิดการจัดการตนเองของชุมชนภายใต้แนวคิด “อยู่ร่วมเพื่ออยู่รอด และอยู่อย่างมีความหมาย”

กระนั้นก็ตาม สถานการณ์การรวมกลุ่มของชุมชน 2-3 ปีที่ผ่านมา พบว่า การช่วยเหลือกันลดลง โดยพบว่ามี การแบ่งแยกกันตามผลประโยชน์ สถานการณ์ดังกล่าวนี้กำลังส่งสัญญาณว่า ในอนาคตการรวมกลุ่มก่อนของคนในชุมชนอาจจะเกิดปัญหาจากความไม่เป็นปึกแผ่นมากขึ้น เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เทคโนโลยี และประโยชน์ที่จะได้รับทางเศรษฐกิจ ส่งผลให้คนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนมากขึ้น

4.2.2.3 สภาพทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านเป็ดน้ำ

คนในชุมชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม โดยมักจะทำในรูปแบบของการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นรูปแบบการเกษตรที่เน้นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก มีผลผลิตเหลือเพื่อขายเพียงเล็กน้อย เป็นวิธีการผลิตที่พวกเขาเรียกว่า “เศรษฐกิจแบบพอเพียง” ตามวิถีของคนที่นี่ ลักษณะการปลูกพืชเป็นแบบผสม (Mixed Farming) นับเป็นรูปแบบการเกษตรกรรมที่เก่าแก่ซึ่งคนในพื้นที่นี้ทำมาช้านาน การเตรียมพื้นที่ใช้วิธีการถางและเผา ชนิดของพืชที่ปลูกในไร่หมุนเวียนมีจำนวนมากว่า 50 ชนิด ส่วนใหญ่เป็นพืชที่ใช้เป็นอาหารสำหรับบริโภคในครัวเรือน เช่น ข้าวไร่ พริก งาม มะเขือ ผักกาด ผักแขยง ข้าวโพด พักทอง ถั่วพู ฝ้าย กระเจี๊ยบ แดง บุก ผือก มัน ฯลฯ

สำหรับการปลูกข้าวซึ่งเป็นพืชอาหารหลัก เดิมนิยมปลูกข้าวไร่ แต่ปัจจุบันบางส่วนได้เปลี่ยนไปเป็นการทำนาข้าวมากขึ้น จากการสำรวจพบว่า มี 8 หลังคาเรือนที่ทำนาหรือนาข้าวขั้นบันได สาเหตุของการเปลี่ยนวิถีผลิตจากการปลูกข้าวไร่เป็นการทำนาข้าว เพราะข้าวไร่ให้ผลผลิตไม่ดี ทำให้ได้ปริมาณข้าวไม่พอกิน จึงมีการขุดนาขึ้นเป็นขั้น ๆ บนพื้นที่ลาดชัน การทำนาขั้นบันไดนี้มีภูมิปัญญาด้านการจัดการน้ำแบบระบบเหมืองฝายซึ่งใช้การทดน้ำมาหล่อเลี้ยงข้าวในนา และยังมีความเชื่อเรื่องผีที่สะท้อนผ่านการสรรค์สร้างบ้านผีฝาย ผีนาในนาข้าว รวมถึงการจัดพิธีกรรมบูชาผีเหล่านี้ด้วย คนในชุมชนมีการเลี้ยงสัตว์เพื่อบริโภค ชนิดของสัตว์ที่นิยมเลี้ยง ได้แก่ หมูดำ วัวควาย ไก่ แพะ และปลา ซึ่งจากการสำรวจจำนวนสัตว์เลี้ยง พบว่า หมูดำและไก่เป็นสัตว์เลี้ยงที่ได้รับความนิยมมาก ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเลี้ยงไว้เพื่อใช้ในการทำพิธีกรรม ในขณะเดียวกัน คนในชุมชนยังมีองค์ความรู้ในการพึ่งพิงอาหารจากธรรมชาติทั้งป่า แม่น้ำ และลำห้วย ทำให้สามารถลดรายจ่ายในครัวเรือนได้ ชนิดของอาหารที่ได้มาจากแหล่งธรรมชาติมีหลากหลาย เช่น ผักหนาม ผักกูด ผักห้า เห็ดหน่อไม้ มะเดื่อป่า น้ำผึ้ง จิ้งหรีด ไช้เม็ดแดง ปู กุ้ง กบ ตะกวด เก้ง ฯลฯ ลักษณะการดำรงชีพดังกล่าวนี้สะท้อนวิถีชีวิตเชิงนิเวศวัฒนธรรมที่ผูกพันกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง ซึ่งเป็นการพึ่งพาธรรมชาติสูงและมีความผันแปรไปตามฤดูกาลโดยในช่วงฤดูฝนจะมีอาหารอุดมสมบูรณ์ ในขณะที่เมื่อถึงฤดูแล้ง อาหารในป่าจะมีปริมาณน้อยลง ทำให้ต้องซื้ออาหารจากภายนอกมากขึ้น ส่งผลให้ค่าใช้จ่ายสูงขึ้นด้วย

รายได้หลักของคนในชุมชนมาจากการจำหน่ายพืชเศรษฐกิจ เช่น บุก พริก ใบพลู ฯลฯ โดยที่บุกส่วนใหญ่เก็บเกี่ยวมาจากป่าธรรมชาติ ซึ่งคนกลุ่มนี้มีความรู้ในการหาและปฏิบัติจนเป็น

ประเพณีมายาวนาน สำหรับตลาดการซื้อขายพืชเศรษฐกิจนั้น มีพ่อค้าแม่ค้าคนกลางจากภายนอก ชุมชนเดินทางเข้ามารับซื้อจากคนในชุมชนโดยตรง ส่วนรายได้รองมาจากการจำหน่ายสินค้าชุมชน ได้แก่ ผ้าทอมือ น้ำผึ้ง จานไม้ และผลิตภัณฑ์จักสานจากวัสดุธรรมชาติ อีกทั้งยังมีรายได้จากการรับจ้าง เช่น รับจ้างเกี่ยวข้าว รับจ้างเก็บลำไย รับจ้างเก็บข้าวโพด ฯลฯ โดยมีรายได้เฉลี่ยต่อคนอยู่ที่ 6,808.92 บาทต่อปี ส่วนรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนอยู่ที่ 28,734.87 บาทต่อปี รายจ่ายเฉลี่ยต่อคนอยู่ที่ 6,219.87 บาทต่อปี ขณะที่รายจ่ายเฉลี่ยต่อครอบครัวอยู่ที่ 26,248.99 บาทต่อปี (กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย, 2562) ทั้งนี้บางรายยังมีรายได้เพิ่มเติมจากบัตรสวัสดิการแห่งรัฐ บัตรผู้สูงอายุ และบัตรผู้พิการ นอกจากนี้ คนในชุมชนบางส่วนยังสามารถเข้าถึงแหล่งทุนจากองค์การทางการเงินได้ เช่น กองทุนธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) กองทุนโครงการแก้ไขปัญหาความยากจน (กขคจ.) โครงการบัตรสวัสดิการแห่งรัฐ ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม ชุมชนนี้มีความเปลี่ยนแปลงทางสังคม การศึกษา และเศรษฐกิจ ไปสู่ระบบเปิดมากขึ้น ด้วยความสัมพันธ์กับภายนอกและการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่มีมากขึ้น ส่งผลให้ในบางครัวเรือนมีรายจ่ายไม่สัมพันธ์กับรายรับ ประกอบกับค่าจ้างแรงงานในชุมชนมีอัตราต่ำเพียงวันละ 100-150 บาท จึงผลักดันให้คนในชุมชนบางส่วนอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานออกจากชุมชนไปทำงานยังต่างเมือง เช่น กรุงเทพฯ เชียงใหม่ ลำพูน กำแพงเพชร ฯลฯ สำหรับงานรับจ้างที่พอหาได้ในพื้นที่ใกล้เคียง ได้แก่ การเก็บข้าวโพด การเก็บลำไย การทำงานร้านอาหาร และการทำงานโรงงาน

4.2.3 ประวัติความเป็นมาของชุมชนหญ้าเปิดน้ำ

ผู้ที่อาศัยอยู่ในชุมชนหญ้าเปิดน้ำเป็นชาวไทยภูเขาชาติพันธุ์ปกากะญอ ชนเผ่าปัวว์ ที่มีการดำเนินวิถีชีวิตตั้งแต่เกิดจนตายตามวิถีที่เคารพอ่อนธรรมชาติ โดยมีพิธีกรรมต่าง ๆ เชื่อมโยงกับการดำเนินชีวิตและการผลิตอาหารให้สอดคล้องกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น พิธีกรรมมัดมือ พิธีกรรมเลี้ยงผีไร่ พิธีกรรมเลี้ยงต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรมเลี้ยงผีนา ฯลฯ

ในอดีต คนในชุมชนนี้มีวิถีการดำเนินชีวิตที่ผูกพันกับช้างมาก โดยเมื่อประมาณ พ.ศ. 2500 มีการใช้ช้างเป็นพาหนะในการสัญจรและช่วยทำการเกษตร เช่น เดินทาง ขนไม้ไผ่ ขนข้าวในไร่ เป็นต้น โดยมีฮีโร่ หรือผู้นำชุมชนด้านจิตวิญญาณ เป็นผู้ครอบครองช้าง ซึ่งมักแบ่งปันช้างของตัวเองไปช่วยเหลือคนในชุมชนในฐานะผู้นำชุมชน แต่ในขณะที่ศึกษาไม่พบช้างในชุมชนแล้ว

ลักษณะบ้านเรือนแบบดั้งเดิมสร้างด้วยไม้ไผ่และมุงหลังคาด้วยใบตองตึง ต่อมาเมื่อสามารถจัดหาวัสดุจากภายนอกได้ง่ายขึ้น จึงถูกแทนที่ด้วยบ้านเรือนจากไม้เนื้อแข็งที่มีโครงสร้างแข็งแรง หลังคามุงด้วยสังกะสีหรือกระเบื้อง ลักษณะของบ้านยกพื้นสูงโดยใช้ใต้ถุนบ้านสำหรับเก็บฝืน เลี้ยง

สัตว์ และนั่งเล่น ส่วนห้องน้ำจะสร้างแยกจากตัวบ้าน อย่างไรก็ตาม ยังมีบ้านเรือนไม้ไฟให้เห็นอยู่บ้างในปัจจุบัน

จากข้อมูลงานวิจัยของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ ระบุว่า ในรอบ 5 ทศวรรษที่ผ่านมา ชุมชนมีการอพยพโยกย้ายที่ตั้งชุมชนจำนวน 4 ครั้ง คือ ครั้งที่ 1 ตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2506-2521 อาศัยอยู่เป็นระยะเวลา 15 ปี ครั้งที่ 2 ตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2521-2526 อาศัยอยู่เป็นระยะเวลา 5 ปี ครั้งที่ 3 ตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2526-2529 อาศัยอยู่เป็นระยะเวลา 3 ปี และครั้งที่ 4 ตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2529-2563 อาศัยอยู่เป็นระยะเวลา 35 ปี (อำภา รั่วขิวฑูรย์ และคณะ, 2559: 17) ข้อมูลดังกล่าวทำให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวปกากะญอที่มักจะย้ายที่ตั้งของบ้านเรือนด้วยเหตุผลทางความเชื่อ ประกอบกับโครงสร้างของบ้านที่ทำจากวัสดุธรรมชาติทำให้การปลูกสร้างหรือการรื้อถอนเป็นไปได้ง่าย โดยที่การเลือกพื้นที่ใหม่จะขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของผู้นำหรือหมอในสมัยนั้น ซึ่งมีทั้งระยะทางใกล้และไกลจากจุดตั้งถิ่นฐานเดิม ในขณะที่ศึกษาพบว่าช่วงเวลาของการโยกย้ายมีความห่างของระยะเวลานานมากขึ้น เนื่องจากการปลูกบ้านในปัจจุบันนิยมสร้างแบบมั่นคงถาวร จึงมีความยุ่งยากในการรื้อถอนและสร้างใหม่ อีกทั้งยังเสียค่าใช้จ่ายจำนวนมาก ดังที่ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ เล่าให้ฟังว่า

ตากับยายย้ายมาอยู่บ้านหลังนี้ได้หลายปีแล้ว ก่อนหน้านี้อยู่ตรงนาชั้นบันไดทางเข้าหมู่บ้าน เคยไปตั้งบ้านอยู่แล้วรู้สึกว่เกิดอาการป่วย และไม่สบายบ่อย ๆ ทำให้อยู่ไม่สนุก ก็เลยย้ายมาอยู่ที่ตรงนี้ แต่ก่อนมีบ้านเรือนไม้เยอะเท่านั้นละ ประมาณ 20 หลัง สมัยนี้ดีขึ้นมาก มีเสื้อผ้าใส่ มีบ้านที่แข็งแรง ถนนหนทางก็ดี (พื่อ, สัมภาษณ์, 27 สิงหาคม 2562)

เนื่องจากในปัจจุบัน ชุมชนนี้ตั้งอยู่ใกล้พรมแดนไทย-พม่า จึงได้รับผลกระทบจากความขัดแย้งระหว่างกองทัพพม่าและกองกำลังกะเหรี่ยง ปัญหาที่ชุมชนเผชิญอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้คือปัญหาความมั่นคงและการอพยพเข้ามาของชนกลุ่มน้อยจากประเทศพม่า โดยเมื่อปี พ.ศ. 2535 และ พ.ศ. 2548 UNHCR NGOs และรัฐบาลไทยได้ร่วมมือกันตั้งศูนย์อพยพและที่พักพิงชั่วคราวของผู้ลี้ภัยสงครามจำนวน 2 แห่งในจังหวัดแม่ฮ่องสอน เพื่อให้ความคุ้มครองผู้ลี้ภัยจำนวนกว่า 50,000 คน ทั้งนี้หนึ่งในศูนย์อพยพตั้งอยู่ห่างจากชุมชนแห่งนี้เพียง 10 กิโลเมตรเท่านั้น

ผลกระทบจากการตั้งศูนย์อพยพที่มีประชากรจำนวนมากดังกล่าวทำให้ยากต่อการควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ส่งผลให้แหล่งอาหารจากป่าและน้ำในชุมชนลดลงอย่างเห็นได้ชัด นอกจากนี้ยังมีการเผยแพร่ศาสนา และการแลกเปลี่ยนค่านิยม ภาษา อาหาร รวมถึงการแต่งงานระหว่างคนในชุมชนกับคนในศูนย์อพยพ ซึ่งทำให้มีความหลากหลายด้านวัฒนธรรมด้วย

จากปัญหาด้านทรัพยากรธรรมชาติที่ลดลง ทำให้สมาชิกในชุมชนร่วมกับศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำพยายามหาแนวทางแก้ไขด้วยการจัดกิจกรรมฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่า ที่อิงความเชื่อ

ของคนในชุมชนอันนำไปสู่การเกิดพิธิบวชป่าแบบสาบแช่งในปี พ.ศ. 2557 หลังจากที่ศูนย์การเรียนรู้ หย้าเปิดน้ำได้ศึกษาวิจัยเพื่อวิเคราะห์ข้อมูลระบบอาหารจากป่าและน้ำ พบว่า 5 ปีที่ผ่านมา มีจำนวนพืชและสัตว์ลดลงกว่า 90 ชนิด ซึ่งผลจากการบวชป่าพบว่าทั้งพืชและสัตว์ได้รับการฟื้นฟู ทำให้ป่าต้นน้ำมีน้ำไหลมาหล่อเลี้ยงชุมชนตลอดทั้งปี

ชุมชนแห่งนี้ถือเป็นชุมชนที่มีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่หลากหลายและเป็นมรดกตกทอดทางปัญญาที่บรรพบุรุษได้ถ่ายทอดด้วยความภาคภูมิใจ ซึ่งสะท้อนความเป็นตัวตนของคนปกากะญอผ่านงานศิลปะประจำเผ่าที่มีความประณีตและละเอียดละออ เช่น ภูมิปัญญาการทอผ้าเครื่องนุ่งห่ม (เสื่อ ยาม ผ้าถุง ฯลฯ) ภูมิปัญญางานช่างพื้นบ้าน (การจักสาน การสร้างบ้าน การทำจามไม้) ภูมิปัญญาด้านการเกษตร (การทำไร่หมุนเวียน การทำนาขั้นบันได) ภูมิปัญญาด้านศิลปะดนตรี (เครื่องดนตรีพื้นบ้าน บทเพลง นิทาน) ฯลฯ จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญรายหนึ่ง กล่าวว่า

รู้สึกภาคภูมิใจในถิ่นเผ่าปกากะญอของเราที่มีเอกลักษณ์การแต่งกายอันโดดเด่น ไม่เหมือนใคร เคยไปเรียนและทำงานที่กรุงเทพฯ เราก็ใส่ชุดนี้อย่างภาคภูมิใจ แม้เราจะถูกล้อเลียนว่าพูดภาษาไทยไม่ชัดเหมือนคนปกากะญอคนอื่น ๆ แต่เราก็เถียงเขาไปว่าเราไม่เคยลืมรากเหง้าที่เรามา (กุหลาบ, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

4.2.4 วัฒนธรรม พิธีกรรม และความเชื่อ

ตั้งแต่ราวปี พ.ศ. 2545 เป็นต้นมา การผสมผสานทางความเชื่อได้เกิดขึ้นระหว่างการนับถือผี และการนับถือศาสนาพุทธ เมื่อมีพระสงฆ์รูปหนึ่งเดินทางเข้ามาตั้งสำนักสงฆ์เพื่อเผยแพร่หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาและเป็นที่พักทางจิตใจ จากการสำรวจ 40 หลังคาเรือน พบว่า มีครอบครัวที่นับถือศาสนาพุทธผีจำนวน 35 หลังคาเรือน คิดเป็นร้อยละ 87.50 โดยคนในครอบครัวเหล่านี้มีความเชื่อความศรัทธาในพุทธศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมผสมกัน (พุทธ+ผี) เกิดแนวทางปฏิบัติร่วมกันระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ในขณะที่มีครอบครัวนับถือศาสนาคริสต์จำนวน 5 หลังคาเรือน คิดเป็นร้อยละ 12.5 ที่ให้ความสำคัญกับการยำเกรงต่อพระเจ้าในทุกกิจกรรมของชีวิต ด้วยเหตุนี้ความเชื่อของคนในชุมชนจึงมีความเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับศาสนาและความเชื่ออื่น ๆ ที่มีมาแต่ดั้งเดิมดังต่อไปนี้

4.2.4.1 วัฒนธรรมพุทธ-ผี

คนในชุมชนนี้ดำเนินชีวิตผูกพันแนบชิดกับการเคารพยำเกรงธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ จึงมีความเชื่อเรื่องผีมาเกี่ยวข้องแม้จะยอมรับนับถือศาสนาพุทธด้วยแล้วก็ตาม ซึ่งสะท้อนผ่านวัฒนธรรมประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ยังพบเห็นอยู่มาก ความเชื่อเรื่องผีสะท้อนในวิถีวัฒนธรรมเป็นความเชื่อเชิงจิตวิญญาณที่ซ่อนความหมายของความรักและความอ่อนโยนที่มีต่อธรรมชาติ เช่น ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน ป่าศักดิ์สิทธิ์ ฯลฯ จากความเชื่อและความศรัทธาในสิ่ง

เหนือธรรมชาตินี้ทำให้เกิดการรวมตัวกันเพื่อประกอบพิธีกรรมโดยมีฮีโชนซึ่งเป็นผู้นำของชุมชนที่สืบทอดต่อกันมาตามสายเลือด ทำหน้าที่ผู้นำในการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องปรากฏอยู่ในวิถีชีวิตในวาระต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1) พิธีกรรมมัดมือ หรือเรียกว่า “กินจี่”

พิธีกรรมนี้เป็นพิธีที่ต้องทำทุกปี ใน 1 ปี มีพิธีกรรมมัดมือจำนวน 2 ครั้ง เมื่อถึงเวลาสมาชิกทุกคนจะกลับมายังชุมชนอย่างพร้อมเพรียงในวันเดียวกัน ถ้าหากมาไม่ครบทุกคนจำเป็นต้องเลื่อนวันมัดมือออกไปวันอื่นแทน แต่ครอบครัวที่ยังไม่ได้มัดมือสามารถไปร่วมมัดมือกับครอบครัวอื่นได้

พิธีกรรมมัดมือครั้งที่ 1 จัดช่วงเดือนมกราคมถึงกุมภาพันธ์ เป็นการมัดมือในวันปีใหม่ ก่อนที่จะจัดพิธีกรรมมัดมือต้องทำพิธีกรรมไหว้เจ้าที่ของหมู่บ้านหรือต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์พร้อมกันทั้งหมู่บ้าน ซึ่งจะจัดพิธีก่อนมัดมือ 1 วัน สิ่งของที่ใช้ในการทำพิธีกรรมมัดมือ ประกอบด้วย เหล้าต้ม หมูหรือไก่ ข้าวต้มมัด ข้าวปุกงา (ข้าวเหนียวตำผสมงา) เทียนน้ำผึ้ง ฝ้ายมัดมือ ไม้ไผ่ และเสื้อผ้าหรือผ้าโพกหัวของทุกคนในครอบครัว สำหรับเหล้าต้มที่ใช้ในพิธีกรรม ทุกบ้านจะต้มเอง ซึ่งใช้เหล้าบ้านละครึ่งขวดนำมารวมกัน โดยมีข้อกำหนดว่า ผู้ชายเท่านั้นที่สามารถเป็นตัวแทนของแต่ละบ้านเข้าไปทำพิธีในพื้นที่ป่าศักดิ์สิทธิ์ได้ หลังจากนั้น 1 วัน จึงกลับมาทำพิธีมัดมือที่บ้านของตนเอง สำหรับการมัดมือครั้งนี้สื่อถึงการขึ้นปีใหม่ของการผลิต และเฉลิมฉลองบ้านใหม่ เพราะมักจะสร้างบ้านหลังใหม่หรือปรับปรุงซ่อมแซมบ้านหลังเก่าในช่วงเดือนพฤศจิกายนถึงมกราคม

ส่วนพิธีกรรมมัดมือครั้งที่ 2 จัดในช่วงเดือนสิงหาคม เป็นการทำพิธีมัดมือก่อนที่ข้าวจะออกรวง เพื่อสื่อถึงการอยู่พร้อมกันของทุกคนในครอบครัว เป็นการมัดมือเรียกขวัญให้กลับมาอยู่กับตนเองและครอบครัว ทุกบ้านจะมัดมือพร้อมกัน แต่ไม่ทำพิธีกรรมเหมือนครั้งที่ 1 เป็นเพียงพิธีกรรมมัดมือธรรมดาที่บ้านของตนเองเท่านั้น

2) พิธีกรรมเลี้ยงต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์

ก่อนการเพาะปลูกและก่อนการเก็บเกี่ยวพืชไร่ของแต่ละฤดูกาลจะมีการทำพิธีกรรมเลี้ยงต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเปรียบดั่งผีประจำบ้าน ในพิธีกรรมจะใช้ไก่จำนวน 2 ตัว ข้าวต้มมัด และเครื่องเซ่นไหว้ เช่น หมาก พลุ ยอดไม้ เป็นต้น นอกจากนี้ หากชาวบ้านมีปัญหาควายหรือวัวหายไป ก็จะทำพิธีกรรมเลี้ยงต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์เพื่อขอให้สัตว์เลี้ยงกลับมา

3) พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต

ตลอดช่วงวงจรชีวิต ของแต่ละคนจะมีพิธีกรรมในวาระสำคัญดังต่อไปนี้

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเกิด มีพิธีกรรมย่อยที่เกี่ยวข้องหลากหลาย เริ่มตั้งแต่ช่วงตั้งครรภ์ หากมีอาการปวดท้องต้องทำพิธีกรรมเลี้ยงผีป่า และห้ามสามีเข้าไปในป่าลึกเนื่องจากเกรงว่าจะเข้าไปลบหลู่ผีที่อยู่ในป่า รวมถึงต้องหลีกเลี่ยงการรับประทานอาหารพวกเนื้อสัตว์

โดยเฉพาะอาหารที่ย่อยยาก ขณะที่ในช่วงคลอดลูก หมอตำแยจะใช้คาถาในการทำคลอดตามความเชื่อ หากสะดือลูกไม่หลุดออกมา แม่ที่กำลังให้กำเนิดลูกต้องดื่มน้ำต่าง หรือหากลูกคลอดไม่ได้ พ่อต้องยิงปืน เมื่อสะดือลูกออกมาแล้ว ให้นำสะดือของลูกไปปักไว้ที่ต้นไม้ในป่าสะดือซึ่งเป็นป่าสำหรับนำสะดือของเด็กทารกไปไว้ ตามความเชื่อกำหนดไว้ว่า ในวันที่มีเด็กเกิดใหม่ชาวบ้านต้องอยู่บ้านเพื่อต้อนรับเด็กเกิดใหม่ด้วย สำหรับช่วงหลังคลอด 1-2 สัปดาห์ จะทำพิธีมัดมือให้เด็กโดยใช้ไก่จำนวน 2 ตัว (ตัวผู้และตัวเมีย) หลังจากมัดมือเสร็จแล้วแม่ต้องทอเสื้อให้ลูกที่เพิ่งเกิดในช่วงที่อายุยังไม่ถึง 1 ปี โดยต้องทอให้เสร็จภายใน 1 วันเท่านั้น

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการแต่งงาน ฝ่ายหญิงต้องต้มเหล้าให้ผู้เฒ่าผู้แก่ฝ่ายชายดื่มในพิธีสู่ขอ สำหรับการนัดวันจัดพิธีแต่งงานต้องไม่เกิน 9 วัน นับจากวันที่ทำพิธีสู่ขอ หลังจากพิธีแต่งงานแล้วเสร็จ เจ้าบ่าวกับเจ้าสาวต้องไปหาปูหาปลา 1 วัน โดยที่ฝ่ายชายพักอยู่บ้านฝ่ายหญิง 3 วัน และฝ่ายหญิงพักอยู่บ้านฝ่ายชาย 3 วัน ในระหว่างนี้ทั้งคู่จะอาศัยอยู่ที่บ้านของพ่อแม่ก่อน ซึ่งจะ เป็นบ้านของพ่อแม่ฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิงก็ได้ตามสะดวก หลังจากนั้นประมาณ 1-2 ปี จึงจะสามารถ ออกเรือนสร้างครอบครัวของตนเองได้ หากมีการผิดผีหรือการอยู่ก่อนแต่งและมีการท้องก่อนแต่ง ต้องทำพิธีมัดมือด้วยหมุดา อีกทั้งในงานห้ามมีการร้องเพลงและใช้เครื่องดนตรี

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเจ็บป่วย ในชุมชนมีแนวทางในการรักษาโดยใช้สมุนไพร ควบคู่กับการทำพิธีกรรมต่าง ๆ ได้แก่ การเสี่ยงทายกระดูกสัตว์ การสะเดาะเคราะห์ การ เลี้ยงผีไร่ การมัดมือเรียกขวัญกับหมอผี การเลี้ยงผีนา การแก้บน การใช้คาถารักษา และการเลี้ยงผีป่า ข้า โดยก่อนที่จะไปทำพิธีกรรมจะต้องไปสอบถามหมอดู เพื่อทราบสิ่งที่จะต้องเตรียมสำหรับการทำ พิธีกรรม ขณะเจ็บป่วยอยู่ในอาการใกล้ตายจะให้ลูกหลานนำสิ่งของที่ผู้สิ้นปรารถนามาให้

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการตาย เมื่อมีคนตายจะจัดพิธีศพ 3-5 วัน ภายในงาน จะมีการร้องเพลง โดยจะร้องเพลงที่เกี่ยวกับวิถีการดำรงชีวิตและธรรมชาติเพื่อให้คนตายได้ทบทวน เรื่องราวที่ผ่านมา รวมถึงเพลงที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการส่งคนตายกลับไปยังที่เดิมที่เคยอยู่ก่อนมาเกิดใน ชาตินี้ ในพิธีกรรมจะใช้ไก่ที่ฆ่าแล้วแขวนไว้ให้คนตายเพื่อเป็นสัญลักษณ์นำทาง เนื่องจากเชื่อว่าคนที่ ตายไม่รู้เส้นทาง และนำเสื้อผ้าที่ยังไม่ได้ใช้มาแขวนไว้ เพราะเชื่อกันว่า เมื่อคนตายกลับไปบนเส้นทาง หลังความตายจะมีสีสนิมเศร้าหมอง เมื่อครบกำหนดตั้งศพแล้วจะนำศพไปฝังหรือเผา โดยเชื่อว่า การนำศพไปฝังหมายถึงว่าชาติหน้าจะได้ทำนา ขณะที่หากนำศพไปเผาเชื่อว่าชาติหน้าจะได้ทำไร่ ซึ่ง ส่วนใหญ่จะทำการเผามากกว่าการฝัง

ในกรณีที่เผาเสร็จแล้วจะนำกระดูกของผู้ตายกลับจากการเผาและนำเก็บ ใส่กระบุง วันนี้จะมีการร้องเพลงตั้งแต่เช้าจนถึงเที่ยงวัน วันต่อมาชาวบ้านที่เป็นญาติพี่น้องต้องอยู่ บ้าน งดการทำไร่ ทำนา งดการจักสาน ทอผ้า หรืองานอื่น ๆ โดยส่วนใหญ่ชาวบ้านทั่วไปจะงดการ ทำงานเพื่อไว้อาลัยแก่ผู้ตาย 3-4 วัน และญาติพี่น้องงดการทำงาน 7 วัน ในช่วงตอนเย็นลูกหลานของ

ผู้ตายจะนำพันธุ์ข้าวมาวางไว้ใต้ต้นไม้ จะเป็นต้นอะไรก็ได้ที่อยู่ท้ายชุมชน ญาติพี่น้องของผู้ตายจะดรับประทานอาหารที่อยู่ในน้ำ 1 อาทิตย์ แต่ในช่วงที่มีงานศพยังสามารถหาของป่าได้ ซึ่งจะต้องรับประทานให้หมดเฉพาะช่วงที่มีงานเท่านั้น นอกจากนี้ หากคนในชุมชนกำลังทอผ้าในช่วงที่มีงานศพ ผ้าทอผืนนั้นเมื่อทอเสร็จ จะนำมาใช้เองไม่ได้ ต้องให้ผู้สูงอายุนำไปใช้ต่อเพราะถือว่าผ้าผืนนั้นได้จากเจ้าของไปพร้อมกับผู้ตายแล้ว

4.2.4.2 วัฒนธรรมคริสต์

การเข้ามาของศาสนาคริสต์ ซึ่งเผยแพร่โดยมิชชันนารี ได้เปลี่ยนแปลงความเชื่อเดิมจากพิธีกรรมเลี้ยงผีไร่มาเป็นพิธีขอพรจากพระเจ้าในไร่หมุนเวียน เพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดี และไม่ว่าจะทำอะไรสำเร็จให้นึกถึงและคิดถึงพระเจ้าเสมอ เช่น การให้กำเนิดบุตร การสร้างบ้าน การทำไร่ วันขึ้นปีใหม่ ฯลฯ วันสำคัญเหล่านี้จะมีพิธีเลี้ยงอาหารเพื่อนบ้านเพื่อเป็นการทำบุญ ทุก ๆ สิ้นปีผู้นับถือศาสนาคริสต์จะทำพิธีไถ่บาป ด้วยการกินขนมปังที่ไม่มีรสชาติดกับน้ำองุ่นเข้มข้น ซึ่งขนมปังเปรียบเหมือนเนื้อของพระเยซูและน้ำองุ่นเปรียบเหมือนเลือดของพระเยซู หลังจากนั้นจะมีพิธีกินเลี้ยงส่งท้ายปี โดยไม่หลับไม่นอน เพื่ออธิษฐานร่วมกันตลอดทั้งคืนจนถึงรุ่งเช้าของวันปีใหม่

4.2.4.3 วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับการทำไร่หมุนเวียน

ระบบเกษตรกรรมแบบไร่หมุนเวียนซึ่งเป็นวิธีการทำการเกษตรของคนในชุมชนนี้มายาวนาน ซึ่งแสดงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับข้าวไร่ อันเป็นพืชอาหารหลักที่ปลูกกันมาอย่างยาวนานและมีคุณค่ามากกว่าความเป็นพืชเกษตรทั่วไป ทั้งนี้ในมุมมองของคนในชุมชน ข้าวไร่เปรียบเสมือนผู้มีพระคุณที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตอย่างลึกซึ้งโดยสะท้อนผ่านพิธีกรรม ตามความเชื่อและความศรัทธาอย่างน้อย 4 มิติ (อำภา ธวัชวิฑูรย์ และคณะ, 2559, น. 22) ดังนี้

มิติแรก ข้าวไร่คือสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมแห่งความอุตสาหะ

มิติที่สอง ข้าวไร่คือสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมแห่งความสมถะ

มิติที่สาม ข้าวไร่คือสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมแห่งความเสียสละ

มิติที่สี่ ข้าวไร่คือสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมแห่งความโอบอ้อมอารี และการเคารพ

ยำเกรงธรรมชาติ

ดังนั้น ทุกขั้นตอนของการทำไร่หมุนเวียนเพื่อปลูกข้าว ต้องปฏิบัติต่อข้าวอย่างเคารพและระมัดระวัง ผู้นำจึงมักจะกำกับด้วยความเชื่อและการปฏิบัติตามประเพณีที่สืบทอดกัน โดยการบูชาผี ในการผลิตข้าวไร่จะมีพิธีกรรมเลี้ยงผี 3 รอบต่อปีหรืออย่างน้อย 1 ครั้งต่อปี ได้แก่ รอบที่ 1 จะทำพิธีในช่วงเดือนสิงหาคม เรียกว่า เต่าเซ่ทิ ไข่ไก่จำนวน 2 ตัว (ตัวผู้และตัวเมีย) ถัดมารอบที่ 2 เรียกว่า แซะตา ไข่ไก่จำนวน 1 ตัว จะทำพิธีในช่วงเดือนกันยายน และรอบที่ 3 จะทำพิธีในช่วงเดือนตุลาคม เรียกว่า ลือแมะ ไข่ไก่จำนวน 1 ตัว พิธีกรรมเลี้ยงผีดังกล่าวมีจุดประสงค์เพื่อขอใช้ที่ดินและขอบคุณเจ้าป่าเจ้าเขาที่ช่วยคุ้มครองไร่ข้าวจากภัยทั้งหลายและขอบคุณสัตว์ต่าง ๆ ที่ช่วยดูแลต้นข้าว

รวมถึงเชื่อว่า หากต้นข้าวได้กินของบูชาจะทำให้เมล็ดข้าวมีความสมบูรณ์มากขึ้น นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมอื่น ๆ ดังนี้

1) พิธีกรรมการเลือกพื้นที่ไร่และการฟันไร่

การทำไร่หมุนเวียนจะเริ่มด้วยการเรียกประชุมพร้อมกันทั้งชุมชนเพื่อจับจองพื้นที่ไร่ การเลือกพื้นที่จะทำโดยการปรึกษากับหมอดู มีการเสี่ยงทายจากกระดูกไก่ เพื่อดูว่าพื้นที่นั้นจะปลูกข้าวได้ดีหรือไม่และดูวันที่จะทำกิจกรรมในไร่ด้วย ตัวอย่างเช่น ถ้าหมอดูบอกว่าวันอังคารก็ต้องปลูกข้าวและเกี่ยวข้าวในวันอังคารไปตลอดทั้งปี

จากนั้นหมอดูจะระบุถึงคนที่ฟันไร่หรือตัดต้นไม้ในไร่เป็นคนแรกของชุมชน โดยก่อนจะฟันไร่ จะต้องมัดมือคนที่ฟันไร่คนแรก เป็นการทำให้พิธีกรรมซึ่งต้องเป็นคนแรกตลอด แม้กระทั่งตีหม้อในช่วงพิธีกรรมก็ต้องตีคนแรก คนอื่นจะตีหม้อก่อนไม่ได้ แต่ปัจจุบันพบว่าขั้นตอนการกำหนดคนฟันไร่คนแรกของชุมชนได้เปลี่ยนไป เพราะยึดเอาความพร้อมของแต่ละครอบครัวเป็นหลัก แต่ยังคงประกอบพิธีกรรมมัดมือให้กับหัวหน้าครอบครัวหรือคนที่ฟันไร่เป็นคนแรกของครอบครัว นอกจากนี้ เมื่อฟันไร่เสร็จหากกลับบ้านแล้วนอนฝันเห็นน้ำหรือแม่น้ำที่ไหลเชี่ยว มีความเชื่อว่าการปลูกข้าวจะได้ผลดี แต่ถ้าฝันว่าได้ผลผลิตข้าวในปริมาณมาก มีความเชื่อว่าการผลผลิตข้าวจะไม่ดีหรือได้ปริมาณน้อยกว่าที่ควร

2) พิธีกรรมการเผาไร่และเก็บเศษไม้

ก่อนเริ่มต้นการเผาไร่ มักจะมีการทำแนวกันไฟ โดยมีธรรมเนียมปฏิบัติว่าในวันที่ทำแนวกันไฟจะต้องงดทอผ้าทุกชนิด นอกจากนี้ การเผาไร่ยังต้องดูลักษณะท้องฟ้า ต้องเผาในช่วงบ่ายโมง โดยก่อนเผาจะมีพิธีกรรมขอพรจากเทวดาและแม่ธรณีให้ช่วยดูแลให้ไฟดับเมื่อเผาไร่เสร็จ ในการประกอบพิธีจะใช้เหล้า 1 ขวด เผือก มัน และเมล็ดฝ้ายเป็นเครื่องบูชา คนที่อยู่บ้านต้องเตรียมเมล็ดฝ้าย พริก เกลือ ข้าว ขี้เถ้า เผือก และมัน ใส่ในใบไม้ เมื่อคนที่บ้านเห็นควันไฟจากไร่ก็ให้รีบเอาเครื่องบูชาไปวางไว้ในเส้นทางที่ไฟเดินทางไปไร่ วันที่เผาไร่มีความเชื่อว่า ปู ปลา กุ้ง จะขึ้นมาดูไฟ จะหาปูปลาได้ง่าย

3) พิธีกรรมการหยอดข้าว

ก่อนทำพิธีจะไปหาหมอดูเพื่อทำนายให้ว่าจะต้องทำอาหารชนิดใดเป็นเครื่องบูชา โดยจะต้องเลือกใช้เนื้อสัตว์ที่เหมาะสมในการถวายแก่เจ้าที่ (อาจเป็นปลา หมู ไก่ หรืออย่างอื่น ๆ เพราะบางรายใช้ปลาไม่ได้ต้องใช้หมู) และมีพิธีกรรมแก้บนเจ้าที่ด้วยเหล้าต้ม เมื่อถึงไร่จะรับประทานข้าวหนึ่ง พอหยอดเมล็ดข้าวเสร็จ คนทำอาหารต้องถวายอาหารให้เจ้าที่ บางคนต้องใช้เหล้าด้วย (ตามคำทำนายของหมอดู) ซึ่งพิธีกรรมนี้จะทำในช่วงปลายเดือนพฤษภาคม

4) พิธีกรรมการเกี่ยวข้าว

เมื่อถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยว ฮีโซต้องไปเกี่ยวข้าวคนเดียวก่อนในช่วงเช้าตรู่ เพื่อหลีกเลี่ยงเสียงร้องของแก๊ง หรือเห็นงู ตะขาบ เพราะเชื่อว่าถ้าเจอสิ่งเหล่านี้จะทำให้ไม่สามารถเกี่ยวข้าวได้ หลังจากนั้น 1 วัน คนอื่น ๆ จึงจะสามารถเกี่ยวข้าวได้ ชาวบ้านจะไปเกี่ยวข้าวกันเวลาเช้ามาก เวลาไปเกี่ยวข้าวจะเป่าแกว ซึ่งเป็นเครื่องเป่าที่ทำมาจากเขาสัตว์และไม้ เพื่อให้คนอื่นรู้ว่าไปเกี่ยวข้าวแล้ว และจะทำพิธีกรรมเลี้ยงผีด้วย

5) พิธีกรรมการขนข้าวและเรียกขวัญข้าว

หลังการตีข้าวเสร็จ ก่อนจะเก็บข้าวเข้ายุ้งจะมีพิธีกรรมร้องเรียกขวัญข้าว โดยใช้ไก่กับเหล้าต้มเป็นเครื่องบูชา เพื่อให้ขวัญข้าวกลับมา และเพื่อให้ได้ปริมาณข้าวจำนวนมากตามความเชื่อนั้น คนที่ไม่อยู่ในพิธีกรรมห้ามเข้าไปในไร่ นอกจากนี้ ก่อนจะมีการขนข้าวกลับบ้านจะมีพิธีกรรมเลี้ยงส่งนกที่เป็นเจ้าของไร่ นกเปรียบเหมือนผู้ดูแลไร่ ตั้งแต่เข้ามาทำไร่ครั้งแรกจนเสร็จทุกขั้นตอนในไร่ จึงมีการทำพิธีโดยใช้ไก่ เหล้า เผือก มัน ดอกไม้ที่มีอยู่ในไร่ จากนั้นวางอาหารไว้บนหลังคายุ้งข้าวให้นกมากินและเมื่อทำพิธีกรรมเลี้ยงนกเสร็จ ไร่เดิมที่เก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้วจะเรียกว่าไร่เหล่าขาว (ซึ่ปุ) หมายถึง ไร่เก่าไม่มีอะไรเหลือแล้ว

4.2.4.4 วัฒนธรรมการแต่งกาย

ลักษณะของเสื้อผ้าชาวปกากะญอมีนัยสำคัญ 2 ประการ ประการแรกคือเสื้อด้านหน้าและด้านหลังเหมือนกัน เปรียบเสมือนว่าคนปกากะญอเวลาอยู่ต่อหน้าเป็นคนอย่างไร กลับหลังก็เป็นคนอย่างนั้น และประการที่สองคือเสื้อทุกแบบไม่มีกระเปาะหมายความว่ามีความถึงการไม่มีความลับที่จะแอบซ่อนเร้นสิ่งใดต่อกันไว้ในกระเปาะเสื้อ ทั้งนี้การแต่งกายของชาวปกากะญอเผ่าโปว์มีเอกลักษณ์เด่นชัดด้วยลวดลายการทอและการปักที่แตกต่างจากเผ่าอื่น ๆ

แต่เดิมรูปแบบการแต่งกายบ่งบอกถึงสถานะของผู้สวมใส่อย่างชัดเจน เช่น ชุดขาวหรือที่เรียกว่า ชุดเซวา ผู้สวมใส่ต้องเป็นหญิงสาวที่ยังไม่แต่งงาน ขณะที่หญิงสาวที่สวมใส่ผ้าถุงหรือเสื้อที่ปักลูกเดือยนั้นจะเป็นหญิงสาวที่แต่งงานแล้วเท่านั้น อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติเช่นนี้ได้ค่อย ๆ เลือนหายไปจากการไหลบ่าของวัฒนธรรมจากภายนอกชุมชน ทำให้การแต่งกายด้วยชุดประจำเผ่าลดน้อยถอยลงทุกวี่วัน ทั้งนี้ คนรุ่นใหม่ที่เขาไปเรียนหรือทำงานในเมืองมักจะนำพาวัฒนธรรมการแต่งตัวสมัยใหม่เข้ามาในชุมชน เนื่องจากจัดหาได้สะดวกสบายกว่าการทอผ้าเพื่อสวมใส่เอง

เป็นที่น่าสังเกตว่า เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัฒนธรรมเชิงนิเวศที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาป่า ธรรมชาติต่าง ๆ แม้บรรพบุรุษปกากะญอจะสอนไว้ว่า “อ่อทีกะต่อที อ่อก่อกะต่อก่อ” ซึ่งแปลว่า “กินน้ำ

รักษาน้ำ อยู่ป่ารักษาป่า” แต่ด้วยยุคสมัยที่แปรเปลี่ยน รุ่นลูกรุ่นหลานจึงยึดความสะอาดเป็นตัวตั้ง ส่งผลให้รายละเอียดของประเพณีและพิธีกรรมจึงค่อย ๆ เลือนหายไปทีละน้อย

4.3 ภูมิหลังของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ

การนำเสนอข้อมูลเบื้องต้นของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำจะช่วยสร้างความเข้าใจภูมิหลังความเป็นมาของศูนย์การเรียนรู้ฯ ซึ่งเลือกเป็นกรณีศึกษาในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ โดยมีเนื้อหาประกอบด้วย ความเป็นมา โครงสร้าง วัฒนธรรมองค์กร และปรัชญาในการจัดการศึกษา โดยมีรายละเอียดอธิบายดังต่อไปนี้

4.3.1 ความเป็นมา

ศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำขับเคลื่อนการดำเนินงานการศึกษาทางเลือก โดยเริ่มต้นจากการรวมตัวกันของเยาวชนซึ่งมีอายุประมาณ 17 ปี ในปี พ.ศ. 2552 จำนวน 4 คน ได้แก่ เตอ ดา หนา และใบ กลุ่มนี้ได้ก่อตัวจากการเป็นครูอาสาช่วยสอนในศูนย์การเรียนรู้ของ กศน. ที่จัดขึ้นภายใต้โครงการพัฒนาชุมชนแบบบูรณาการเพื่อคุณภาพชีวิตและการยึดเหนี่ยวทางสังคม ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน ที่มีเป้าหมายเพื่อพัฒนาศักยภาพครูอาสาช่วยสอน ซึ่งเป็นโครงการที่ขับเคลื่อนโดยสำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ หรือ UNDP และก้าวไปสู่การขับเคลื่อนประเด็นการดูแลรักษาป่าต้นน้ำ การพัฒนาการผลิตอาหาร ยา ผ้าและบ้านด้วยภูมิปัญญาปกากะญอ รวมไปถึงการดูแลสุขภาพกายและใจ สำหรับการขับเคลื่อนโครงการนี้เป็นการรวบรวมข้อมูลร่วมกับผู้รู้ และจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพื่อให้เด็กในชุมชนเกิดความเข้าใจวิถีชีวิตของตนเอง โดยมีสถาบันปัญญาปิติทำหน้าที่เป็นผู้ประเมินผลโครงการฯ

หลังจากจบโครงการเยาวชนกลุ่มนี้มีความต้องการทำงานต่อในพื้นที่ สถาบันปัญญาปิติจึงจัดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของแกนนำเยาวชนภายใต้ชื่อ “กลุ่มหมู่บ้านเปิดน้ำ” เพื่อยกระดับพัฒนาความรู้ความสามารถในด้านการบริหารจัดการ คน งานและเงินในโครงการสุขแท้ด้วยปัญญา ในปี พ.ศ. 2555 ซึ่งได้รับงบประมาณจากเครือข่ายพุทธิกา และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) กลุ่มหมู่บ้านเปิดน้ำได้ทำงานร่วมกันจนเกิดประสบการณ์ทำงาน และจดทะเบียนเป็นองค์กรสาธารณประโยชน์ในรูปแบบขององค์กรชุมชน ซึ่ง ใบ (2562) หนึ่งในเยาวชนจิตอาสาได้อธิบายความหมายของชื่อกลุ่มไว้ว่า “ตอนที่เริ่มช่วยกันตั้งชื่อกลุ่ม ใบเป็นคนเสนอชื่อนี้เอง ซึ่งแปลว่าเด็กตัวเล็กที่ค่อย ๆ เติบโต งอกงาม และมีโอกาสเดินทางไปยังพื้นที่ต่าง ๆ เท่าที่มีปัจจัยเอื้อหนุนให้เจริญเติบโตภายในถิ่นที่อยู่อาศัยของเราเอง”

ประกอบกับชุมชนแห่งนี้ประสบปัญหาการศึกษา เพราะ กศน. ได้ยุติการเรียนการสอนและถ่ายโอนเด็กที่เคยเรียนในชุมชนไปยังโรงเรียนในกำกับดูแลของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน (สพฐ.) ซึ่งตั้งอยู่ไกลออกไป ชุมชนจึงจัดประชุมหารือกันเพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น โดยผู้อำนวยการศูนย์การเรียนฯ เล่าว่า “พ่อแม่บางส่วนได้ขอให้เปิดโรงเรียน โดยตั้งคำถามกับเราว่า เปิดโรงเรียนในชุมชนได้ไหม เพราะพ่อแม่คิดว่าการศึกษาที่ลูกไปเรียนนอกชุมชนจะไม่มีคนดูแลเวลาเจ็บป่วย เพราะต้องไปกินอยู่กับครูที่โรงเรียนทั้งอาทิตย์”

ชุมชนหล้าเปิดน้ำร่วมกับสถาบันปัญญาปีติได้หาแนวทางจากสมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทยและพบว่าสามารถจัดการศึกษาทางเลือกในรูปแบบศูนย์การเรียนโดยองค์กรชุมชน ตามแนวปฏิบัติว่าด้วยสิทธิขององค์กรชุมชนในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศูนย์การเรียน ตามมาตรา 12 ของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ปี พ.ศ. 2542 และที่แก้ไขเพิ่มเติม ปี พ.ศ. 2545 เพื่อจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานให้แก่เด็กและเยาวชน ด้วยรูปแบบการจัดการศึกษานอกระบบ และรูปแบบการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย ในระหว่างรอการจัดตั้งศูนย์การเรียนฯ กลุ่มได้ขับเคลื่อนงานพัฒนาในพื้นที่ด้วยการจัดค่าย Salween Summer Camp การจัดทำโครงการสุขแท้ด้วยปัญญา และการจัดทำโครงการวิจัยเรื่องการศึกษาแนวทางการจัดการอาหารด้วยภูมิปัญญาปกากะญอ เพื่อสร้างการเรียนรู้และพัฒนาศักยภาพของคนในชุมชน จนกระทั่งได้รับการอนุมัติให้จัดตั้งศูนย์การเรียนฯ เมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2558 ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาให้ศูนย์นี้จัดการศึกษาขั้นพื้นฐานแก่เด็กผู้เรียนในขณะนั้นจำนวน 11 คน ภายใต้การหนุนเสริมของสถาบันปัญญาปีติ และเริ่มจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษาปีที่ 1-6 นอกจากนี้ยังประสานงานกับสถาบันคลังสมองของชาติ เปิดรับบัณฑิตอาสาสมัครจากมหาวิทยาลัยทั่วประเทศมาร่วมเรียนรู้ โดยเปิดศูนย์การเรียนฯ เป็นพื้นที่เรียนรู้เพื่อพัฒนาศักยภาพของผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ ภายใต้โครงการ “การเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม” พัฒนาระบบอาสาสมัครสนับสนุนการเรียนรู้บนฐานวิถีชีวิตชุมชน

การจัดการศึกษาบนฐานวิถีชุมชนได้ดำเนินการควบคู่ไปกับการพยายามเชื่อมร้อยการเรียนรู้ผ่านการขยายเครือข่ายทางการศึกษา ด้วยการเข้าร่วมโครงการเครือข่ายครูสุโขทัย เพื่อพัฒนาศักยภาพของผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ในศูนย์การเรียนฯ ให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น ต่อมาเมื่อผู้เรียนต้องเลื่อนชั้นเรียนและมีความต้องการศึกษาต่อในชุมชน จึงขอขยายการจัดการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1-6 และได้รับความเห็นชอบเมื่อวันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2560

ในปี พ.ศ. 2561 ศูนย์การเรียนฯ ได้ดำเนินการเก็บข้อมูลด้านวิชาการด้วยการจัดทำโครงการวิจัยเรื่องแนวทางการพัฒนาการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อความมั่นคงของชีวิตในพื้นที่ลุ่มน้ำหล้าเปิดน้ำ เพื่อศึกษาชนิดพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ในพื้นที่ลุ่มน้ำฯ ศึกษาพัฒนาการและความเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันของเหตุปัจจัยภายนอกพื้นที่ และเหตุปัจจัยภายในพื้นที่ซึ่ง

ส่งผลต่อการเพิ่มขึ้นหรือลดลงของพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ในพื้นที่ลุ่มน้ำ อีกทั้งยังค้นหาแนวทางการพัฒนาระบบบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อความมั่นคงของชีวิตในพื้นที่ลุ่มน้ำ

ในปีถัดมา ศูนย์การเรียนรู้ฯ ได้พยายามยกระดับการจัดการศึกษาด้วยการเข้าร่วมโครงการวิจัย เรื่องการศึกษาเพื่ออนาคต และขับเคลื่อนงานภายในองค์กรผ่านการออกแบบระบบเงินเดือนและสวัสดิการ อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การทำงานในศูนย์การเรียนรู้ฯ มีประสิทธิภาพมากขึ้น นอกจากนี้ ศูนย์การเรียนรู้ฯ ยังได้รับการสนับสนุนโครงการติดตั้งระบบผลิตไฟฟ้าพลังงานแสงอาทิตย์สำหรับโรงเรียนในชนบท จากสำนักงานบริหารกองทุนเพื่อส่งเสริมการอนุรักษ์พลังงาน กระทรวงพลังงาน อันส่งผลให้ศูนย์การเรียนรู้ฯ สามารถใช้คอมพิวเตอร์และเครื่องใช้ไฟฟ้าอื่น ๆ เพื่อสร้างการเรียนรู้ให้แก่ผู้เรียนได้ จากข้อมูลสามารถสรุปเหตุการณ์สำคัญและผลกระทบที่เกิดขึ้นของศูนย์การเรียนรู้ฯ ได้ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 4.2 เส้นเวลาเหตุการณ์สำคัญและผลกระทบที่เกิดขึ้นของศูนย์การเรียนรู้ฯ ภูเขาเปิดน้ำ

ปี	เหตุการณ์/กิจกรรม	ผลกระทบที่เกิดขึ้น
2552	การเข้าร่วมโครงการพัฒนาชุมชนแบบบูรณาการฯ ของเยาวชนจิตอาสา เป็นครูอาสาช่วยสอนของ กศน.	- เยาวชนกลุ่มนี้เกิดความตระหนักและปรารถนาที่จะทำงานด้านการพัฒนาท้องถิ่น
2555	การจัดค่าย Salaween Summer Camp/จัดทำโครงการสุขแท้ด้วยปัญญา/จัดตั้งเป็นองค์การสาธารณประโยชน์	- เกิดองค์กรชุมชนภูเขาเปิดน้ำที่ทำงานพัฒนาการศึกษาในชุมชน ทิมมีความน่าเชื่อถือมากขึ้น - เกิดทักษะด้านการบริหารจัดการคน งาน เงิน
2556	การยุติการเรียนการสอนของ กศน. ถ่ายโอนผู้เรียนจาก กศน.สู่ สพฐ.	- เด็กต้องไปเรียนที่ชุมชนอื่น ส่งผลให้เด็กที่มีฐานะยากจนหลุดออกจากระบบการศึกษา - ดำเนินโครงการกล้วยไม้คืนสู่ป่าเพื่ออนุรักษ์ต้นน้ำ
2557	การยื่นตั้งศูนย์การเรียนรู้/ดำเนินงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ช่วงที่ 1 (Community Based Research: CBR1) โดยการสนับสนุนของ สกว.	- ชุมชนต้องเตรียมความพร้อมในการจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ในหลายด้าน - การดำเนินโครงการวิจัยทำให้ชุมชนได้ทราบถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน พร้อมกับหาแนวทางแก้ไข
2558	การจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ทางเลือก/การดำเนินโครงการเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม (ต่อมาโลละ ต่าโอมู) เพื่อ	- ศูนย์การเรียนรู้ฯ ได้รับความเห็นชอบในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานระดับประถมศึกษาปีที่ 1-6 - การดำเนินโครงการเรียนรู้ฯ ทำให้มีอาสาสมัคร

ปี	เหตุการณ์/กิจกรรม	ผลกระทบที่เกิดขึ้น
2559	พัฒนาระบบอาสาสมัครสนับสนุนการเรียนรู้บนฐานวิถีชีวิตชุมชน การเชื่อมต่อการเรียนรู้	จากมหาวิทยาลัยมาหนุนเสริมการทำงาน - ดำเนินโครงการเครือข่ายครู สู้โค้ช ซึ่งเป็นกลไกการพัฒนาครูในพื้นที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน เกิดเป็นเครือข่ายการศึกษา
2560	การขยายการจัดการศึกษา	- ได้รับความเห็นชอบในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1-6 ทำให้เด็กยังสามารถศึกษาต่อในชุมชน
2561	การดำเนินงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นช่วงที่ 2 (CBR2) โดยการสนับสนุนของ สกว.	- โครงการวิจัยเรื่องแนวทางการพัฒนาระบบบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อความมั่นคงของชีวิตในพื้นที่ลุ่มน้ำฯ ทำให้เกิดผลในเชิงวิจัยและเชิงพัฒนา
2562	การยกระดับนวัตกรรมการศึกษา/ การดำเนินโครงการการศึกษาเพื่ออนาคต/การติดตั้งระบบผลิตไฟฟ้าพลังงานแสงอาทิตย์สำหรับโรงเรียนในชนบท จากสำนักงานบริหารกองทุนเพื่อส่งเสริมการอนุรักษ์พลังงาน กระทรวงพลังงาน	- ออกแบบการทำงานองค์กร มีระบบเงินเดือนและสวัสดิการเพื่อให้การทำงานมีประสิทธิภาพมากขึ้น - เกิดการพัฒนาผู้เรียน - ศูนย์การเรียนรู้สามารถใช้คอมพิวเตอร์และเครื่องใช้ไฟฟ้าอื่น ๆ เพื่อสร้างการเรียนรู้ให้แก่ผู้เรียน

4.3.2 โครงสร้างขององค์กร

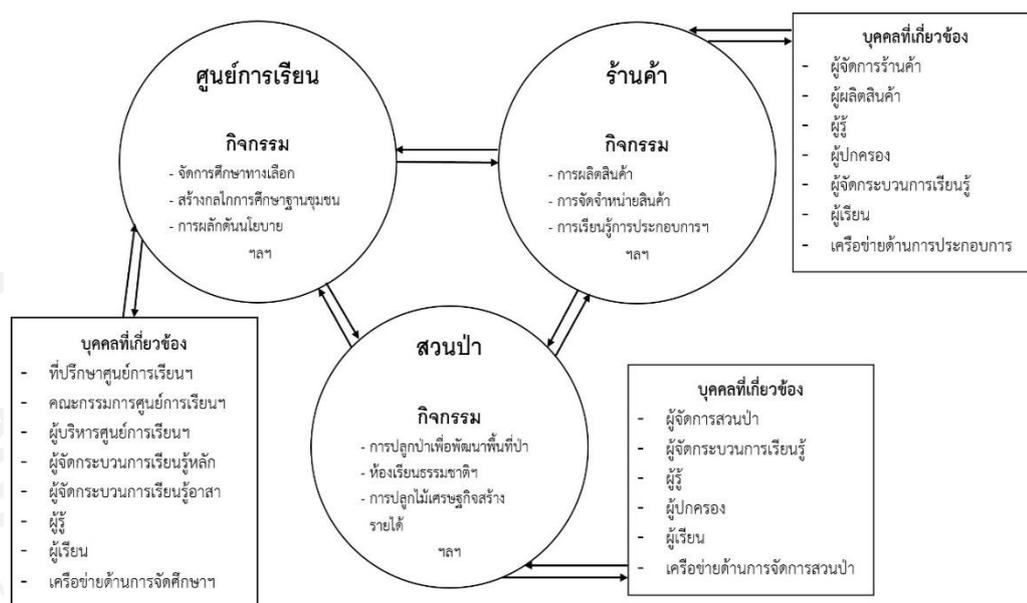
ศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำมีการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก 3 ประเภท ได้แก่ ศูนย์การเรียนรู้ ร้านค้า และสวนป่าเศรษฐกิจ

ศูนย์การเรียนรู้มีกิจกรรมสำคัญ 3 ส่วน ได้แก่ การจัดการศึกษาทางเลือกให้แก่ผู้เรียน การสร้างกลไกการศึกษาบนฐานชุมชนและการผลักดันนโยบายระดับต่าง ๆ มีบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานของศูนย์การเรียนรู้ ได้แก่ ที่ปรึกษาศูนย์การเรียนรู้ฯ คณะกรรมการศูนย์การเรียนรู้ฯ (ส่วนใหญ่เป็นผู้ปกครอง) ผู้บริหารศูนย์การเรียนรู้ฯ ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้หลัก ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้อาสา ผู้รู้ ผู้เรียน และเครือข่ายทางการศึกษาทางเลือก ในขณะที่ทำการศึกษาค้นคว้ามีผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้หลักทั้งหมดจำนวน 4 คน และผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้อาสาจำนวน 2 คน โดยมี

ผู้เรียนในระดับมัธยมศึกษาจำนวน 6 คน ระดับประถมศึกษาจำนวน 3 คน นอกจากนี้ยังมีเด็กเล็กในระดับเตรียมอนุบาลจำนวน 4 คน รวมผู้เรียนในศูนย์การเรียนรู้ทั้งสิ้น 13 คน

กิจกรรมในส่วนของร้านค้า ได้แก่ การผลิตสินค้า การจัดจำหน่ายสินค้า การเรียนรู้การประกอบการเพื่อสังคมสำหรับผู้เรียน ส่วนผู้ที่เกี่ยวข้องกับงานร้านค้า ได้แก่ ผู้จัดการร้านค้า ผู้ผลิตสินค้า ผู้รู้ ผู้ปกครอง ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้ ผู้เรียน และเครือข่ายด้านการประกอบการ

ส่วนของการจัดทำสวนป่าเศรษฐกิจมีกิจกรรม ได้แก่ การปลูกป่าเพื่อพัฒนาพื้นที่ป่าห้องเรียนธรรมชาติในหลักสูตรป่าเศรษฐกิจ การปลูกไม้เศรษฐกิจเพื่อสร้างรายได้ ฯลฯ ในขณะที่บุคคลที่เกี่ยวกับการจัดทำสวนป่า ได้แก่ ผู้จัดการสวนป่า ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้ ผู้รู้ ผู้ปกครอง ผู้เรียน และเครือข่ายด้านการจัดการสวนป่า ดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 4.2 โครงสร้างองค์กรของศูนย์การเรียนรู้ภูย่าเปิดน้ำ

จากภาพที่ 4.2 นำเสนอโครงสร้างองค์กรของศูนย์การเรียนรู้ฯ จะเห็นว่า ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานทั้ง 3 ส่วนข้างต้นเป็นกลุ่มคนทำงานกลุ่มเดิม โดยทำการสลับบทบาทหน้าที่ตามสถานการณ์ เช่น จากผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้ในศูนย์การเรียนรู้ฯ เปลี่ยนหน้าที่เป็นผู้จัดการร้านค้าในงานร้านค้า เป็นต้น ในขณะที่เครือข่ายที่เข้ามาหนุนเสริมจะแตกต่างกันไปตามสถานการณ์ ทั้งนี้ ศูนย์การเรียนรู้ฯ มีการดำเนินการควบคู่กันไปกับงานร้านค้าและงานสวนป่าเศรษฐกิจ โดยมีความเชื่อมโยงกันทั้งด้านบุคคลและกิจกรรมอันนำไปสู่เป้าหมายเดียวกันคือการสร้างการเรียนรู้ตามแนวทาง

การศึกษาทางเลือกเพื่อความมั่นคงของชีวิต ประกอบด้วย ความมั่นคงทางอาหาร ความมั่นคงของรายได้ และความยั่งยืนของธรรมชาติ

4.3.3 วัฒนธรรมองค์กร

ศูนย์การเรียนรู้ฯ เปิดน้ำจัดเป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้ที่มีการปรับตัวและความยืดหยุ่นในการทำงาน แม้จะเริ่มจากวิถีวัฒนธรรมดั้งเดิมของคนในชุมชนแต่การรวมกลุ่มของสมาชิกที่มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันทำให้มีบรรยากาศการดำเนินงานที่เน้นการมีส่วนร่วมและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ก่อให้เกิดเป็นวัฒนธรรมองค์กรแบบเรียนรู้ร่วมกันและทำงานกันเป็นทีม (Team Work) โดยพยายามปรับตัวให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่มีพลวัตแต่ให้ความสำคัญแบบครอบครัวของพนักงาน โดยมีปัจจัยสำคัญคือความไว้วางใจและแรงศรัทธาที่มีต่อกันและกัน ซึ่งมีฐานมาจากวัฒนธรรมของคนในชุมชนเป็นสำคัญ ได้แก่ ความมีวัฒนธรรมแบบเครือญาติ ดังนั้นหากมองในอีกมิติหนึ่ง วัฒนธรรมขององค์กรที่เปลี่ยนไปคือมีการเน้นความสัมพันธ์จากภายนอกชุมชนด้วย ดังที่ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ อธิบายว่า

เราเรียนรู้และปรับตัวกับสิ่งที่มีและสิ่งที่เป็นอยู่ทุกวัน ว่าใน 1 วัน 1 เดือน 1 ปี เราทำอะไรและอยู่อย่างไร...ให้มีความภาคภูมิใจในตนเองและทุกกระบวนการหรือทุกกิจกรรมที่เราใช้ชีวิต เราต้องมีสติและปัญญาในการอยู่รวมกันกับสรรพสิ่งทั้งหลาย...เราไม่อาจจะเรียนรู้คนเดียวได้ เราต้องอาศัยบางอย่างหรือกลุ่มเพื่อน พ่อ แม่ และคนรอบข้างมาช่วยในจุดนี้ด้วย...ทำไมเราถึงให้คนอื่นมาช่วย ก็เพราะคนอื่นเป็นคนที่จะสามารถเห็นเราได้และบางทีเราคนเดียวไม่ได้รู้ทุกเรื่อง จึงต้องอาศัยและเรียนรู้ร่วมกันกับคนเหล่านี้ การทำงานเป็นทีมจะทำให้เห็นมุมมองที่แตกต่าง ซึ่งมีทั้งดีและไม่ดี (เดอ, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

ในขณะที่ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญอีกท่าน มองวัฒนธรรมองค์กรของศูนย์การเรียนรู้ฯ ว่า

ในบางครั้งศูนย์การเรียนรู้ฯ เปิดน้ำก็มีวัฒนธรรมองค์กรแบบมุ่งผลลัพธ์หรือมองความสำเร็จเป็นตัวตั้งนะ ซึ่งเป็นเหมือนกับดักหรืออุปสรรคที่ทำให้สมาชิกในศูนย์การเรียนรู้ฯของเราเกิดความรู้สึกเอาตัวเองไปเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ เวลาที่ไม่สามารถทำงานให้ผลลัพธ์สำเร็จตามเป้าหมายที่วางไว้ (ยัง, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

จะเห็นได้ว่า วัฒนธรรมองค์กรของศูนย์การเรียนรู้ฯ แห่งนี้ เป็นแบบผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมเดิมของชุมชนกับวัฒนธรรมการทำงานสมัยใหม่ซึ่งสะท้อนถึงการปรับตัวที่ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของสถานการณ์

4.3.4 ปรัชญาในการจัดการศึกษา

ศูนย์การเรียนรู้หน้าเป็ดน้ำมีปรัชญาการศึกษาว่า “ชีวิตคือการศึกษา” โดยมองว่า ความรู้ทั้งหลายล้วนมาจากการศึกษาชีวิต การดำรงชีวิต และความสัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ รอบตัวในการดำเนินชีวิตท่ามกลางบริบทด้านต่าง ๆ กันที่ดำรงอยู่ ทั้งนี้เพราะในวิถีชีวิตของคนในชุมชนเต็มไปด้วยองค์ความรู้และภูมิปัญญาอันมีค่าที่สั่งสมมาเพื่อการดำรงอยู่อย่างมีคุณภาพ การศึกษาจึงต้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและภูมิปัญญา โดยทั้งสองสิ่งนี้เป็นรากฐานของการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตที่ดี อันเป็นการมุ่ง “พัฒนามนุษย์ไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์” ส่วนวิชาความรู้ต่าง ๆ ที่นำเสนอในห้องเรียนนั้นเป็นส่วนที่เข้ามาประกอบ เพื่อช่วยเติมเต็มและต่อยอดความรู้ที่มีอยู่เดิมให้เกิดความเข้าใจที่กว้างขวาง ลึกซึ้งมากขึ้น และสามารถนำไปพัฒนาชีวิต ชุมชนและสังคมให้เจริญงอกงามและเหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามยุคสมัยยิ่งขึ้น

ผู้ที่เกี่ยวข้องเชื่อว่าการเรียนรู้ที่อยู่บนฐานของวิถีชีวิตดังกล่าวจะพาไปสู่การมีชีวิตอยู่อย่างผู้มีปัญญาไปตามลำดับคือ การอยู่รอดอย่างเรียบง่ายอันเป็นการพึ่งพาตนเองได้ทางกาย ด้วยการทำมาหากินบนฐานของทรัพยากรต่าง ๆ และอยู่ร่วมกันจนเกิดเป็นวิถีชีวิต เกิดวัฒนธรรมและภูมิปัญญาต่าง ๆ ที่นำไปสู่การอยู่อย่างร่มเย็นและลุ่มลึก อีกทั้งยังเป็นการพึ่งพาตนเองได้ทางจิตใจโดยไม่ไหลไปตามสิ่งยั่วเย้า มีความสุขจากการทำมาหากินและรู้จักหาวิธีแก้ปัญหาให้เกิดการพัฒนาสู่การอยู่อย่างรู้เท่าทันและรู้รอบ ซึ่งเป็นการพึ่งพาตนเองได้ทางความคิด เมื่อรับรู้สถานการณ์และรู้เท่าทันผลกระทบต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น แล้วก็จะเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงถึงกันของสรรพสิ่งทั้งหลาย อันพาไปสู่การอยู่อย่างมีสำนึกต่อส่วนรวมและเป็นที่พึ่งให้กับสังคมได้ พร้อมทำประโยชน์ต่อส่วนรวมในด้านต่าง ๆ ดังคำอธิบายของผู้ให้ข้อมูลสำคัญท่านหนึ่งว่า

เราไม่ใช่ นักการศึกษา ตอนที่ชุมชนมีปัญหาเรื่องเด็กไม่มีที่เรียนนั้น ผู้ปกครองก็มาถามเราว่า ช่วยตั้งโรงเรียนได้ไหม เราก็ไปปรึกษาผู้ใหญ่หลายท่าน เช่น ศาสตราจารย์ระพี สาคริก ท่านได้ให้คำแนะนำและรับเป็นที่ปรึกษาของศูนย์การเรียนรู้ นอกจากนี้ยังมีแรงบันดาลใจมาจาก พี่โจน จันได ปราชญ์ชาวบ้านและเกษตรกร เจ้าของสวนพันพรรณที่เชียงใหม่ ซึ่งเป็นรุ่นพี่ที่เคารพนับถือ ได้ให้แนวคิดที่ว่า ชีวิตเป็นของง่าย อะไรที่ยากถือว่าผิด ให้กลับไปเริ่มใหม่ การจัดการศึกษาบนฐานวิถีชีวิตในศูนย์การเรียนรู้ฯ จึงเป็นเรื่องง่าย...เรียน เล่น คู่กับบันทึกเป็นตัวหนังสือบ้าง เรียกภาษาไทยไม่ถูกก็จดชื่อภาษากะเหรี่ยงไว้ ด้วยการฝึกสะกดเขียนภาษาไทยแทนเสียงภาษากะเหรี่ยง ไปเก็บเมล็ดพันธุ์ไม้ป่ามาเพาะ ก็ฝึกนับเลขไปด้วย รู้จักต้นไม้ไปด้วย ต้นไหนกินได้ กินช่วงไหน ต้องนำมาทำอะไรกิน กินกับอะไร เรียนรู้ได้ไม่รู้จบ และเราก็พยายามจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับคำแนะนำของศาสตราจารย์ระพี สาคริก ที่ว่าการศึกษาเพื่ออิสรภาพและใจสงบ (ยัง, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

เป้าหมายที่แสดงถึงอัตลักษณ์ในการจัดการศึกษาของศูนย์การเรียนรู้แห่งนี้คือ การเชื่อมโยงองค์ความรู้ที่มาจากภูมิปัญญาท้องถิ่นและการดำเนินชีวิตของชาวปกากะญอกลุ่มน้ำสาละวิน โดยผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ได้พยายามมุ่งจัดการศึกษาเพื่อสนับสนุนให้ผู้เรียนเกิดความสามารถในการสร้างความรู้ ความร่วมมือ และแนวทางปฏิบัติ ดังนี้

1) พัฒนาผู้เรียนสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ โดยคำนึงถึงการพัฒนาผู้เรียนให้มีความรู้อย่างครอบคลุม ทั้งในด้านความรู้และคุณธรรม เพื่อให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์และเป็นพลเมืองที่ดีของชาติ ด้วยการบูรณาการความรู้ด้านต่าง ๆ ควบคู่กับการปลูกฝังคุณธรรม ค่านิยมที่ดีงามและคุณลักษณะอันพึงประสงค์ที่ต้องพัฒนาให้เกิดขึ้นกับผู้เรียน

2) พัฒนาผู้เรียนให้มีคุณภาพตามมาตรฐานการเรียนรู้ที่กำหนด โดยการจัดกระบวนการเรียนรู้ในศูนย์การเรียนรู้ให้เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาเต็มตามศักยภาพ ครอบคลุมมาตรฐานตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พ.ศ. 2551 ซึ่งกำหนดมาจากความคาดหวังของภาคส่วนต่าง ๆ ในสังคมสำหรับการพัฒนาคนในชาติ

3) คำนึงถึงสิทธิประโยชน์ของผู้เรียน โดยการปรับใช้หลักสูตรแกนกลางฯ สำหรับกลุ่มเป้าหมายเฉพาะต่าง ๆ รวมทั้งใช้เอกสารหลักสูตรการศึกษาและการรายงานผลการเรียน ทั้งนี้ศูนย์การเรียนรู้ฯ คำนึงถึงประโยชน์ที่ผู้เรียนจะได้รับเป็นสำคัญ เพื่อให้ผู้ที่จบการศึกษามีศักดิ์และสิทธิ อีกทั้งยังเป็นที่ยอมรับเช่นเดียวกับผู้เรียนส่วนใหญ่ในระบอบ

4) คำนึงถึงความเป็นเอกภาพและความมั่นคงของชาติ โดยการปรับใช้หลักสูตรแกนกลางและการเพิ่มเติมสาระความรู้และทักษะเฉพาะทาง ตามจุดเน้นและความต้องการของผู้เรียน ซึ่งไม่ขัดแย้งกับนโยบาย จารีตประเพณี วัฒนธรรม ความเป็นไทย ความเป็นเอกภาพ ตลอดจนความมั่นคงของชาติ

ศูนย์การเรียนรู้ฯ เป็นโรงเรียนที่มีผืนป่าและชุมชนซึ่งเปรียบเสมือนห้องเรียนรู้ที่กว้างใหญ่ ไร้กำแพง ผู้เรียนจึงได้เรียนรู้เรื่องวิถีการดำรงชีพ ไม่ว่าจะเป็นไร่หมุนเวียน นาข้าว พืชสมุนไพร และการทอผ้า ตามหลักสูตรท้องถิ่นที่เรียกว่า “อาหาร ยา ผ้า บ้าน” ซึ่งได้ออกแบบร่วมกันระหว่างพ่อ แม่ ลูก ป้า น้า อา และพี่น้อง ที่เป็นผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน หลักสูตรนี้จึงมีความสอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิตและบริบทของชุมชน ลักษณะการเรียนเน้นการเรียนรู้ด้วยตนเองอย่างสัมพันธ์กับผู้ที่เกี่ยวข้อง ดังนั้นที่นี่ไม่มีการสอบ มีแต่การประเมินตัวเองร่วมกับผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ ผู้รู้ และผู้ปกครอง ซึ่งในบางครั้งก็มีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเข้ามาร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้วย จึงกล่าวได้ว่าการขับเคลื่อนงานศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำไม่เพียงมุ่งพัฒนาการเรียนรู้ของเด็กและเยาวชน แต่มุ่งพัฒนาบุคลากรของชุมชนในทุกระดับอย่างสัมพันธ์กัน

สำหรับเป้าหมายของการเรียนรู้ของศูนย์การเรียนรู้ฯ ตามแนวทาง “ต่ามาโละ ต่าโอมู” หรือ “การเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม” แบ่งเป้าหมายเป็น 3 ระดับ ดังนี้

- 1) ระดับประถมศึกษา มีเป้าหมายในการจัดการเรียนรู้เพื่อให้ผู้เรียนมีความสามารถในการดูแลตนเองได้ ในเรื่องปัจจัยสี่ อาหาร ยาสมุนไพร เครื่องนุ่งห่มและที่อยู่อาศัย
- 2) ระดับมัธยมศึกษา มีเป้าหมายการจัดการเรียนรู้เพื่อดูแลตนเอง และครอบครัว เกี่ยวกับการลดรายจ่าย และการสร้างรายได้เพิ่มในครัวเรือน
- 3) ระดับอุดมศึกษา มีเป้าหมายจัดการเรียนรู้เพื่อดูแลตนเอง ครอบครัว และชุมชน เกี่ยวกับการจัดการคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนให้มีลักษณะ “ป่าดี น้ำดี มีอยู่ มีกิน มีรายได้ และมีสุขภาพดี”

จากการสัมภาษณ์แกนนำในการขับเคลื่อนศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ ทำให้ทราบถึงความหมายของปรัชญาการจัดการศึกษาไปในทางเดียวกัน ซึ่งผู้อำนวยการศูนย์การเรียนรู้ ได้สรุปปรัชญาของการจัดการศึกษานี้ไว้ว่า

การเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงามนั้นหมายถึง การอยู่กับธรรมชาติอย่างสมดุลและรู้ถึงความ เป็นจริงของธรรมชาติที่เราได้พึ่งพาและการใช้ประโยชน์ เราจึงมีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย...นี่จึงเป็น เป้าหมายของศูนย์การเรียนรู้ฯ ที่คนในชุมชนกำลังจัดการเรียนให้ลูก เราทุกคนได้นิยามว่าคำนี้ เป็นคำที่ทุกคนใช้ชีวิตมายาวนาน แต่เด่นชัดขึ้นเมื่อเป็นเป้าหมายของศูนย์การเรียนรู้ฯ ทำให้ เห็นความสำคัญของการมีชีวิตมากขึ้น...จึงเป็นคำที่สามารถตั้งคำถามกับชีวิตว่า เราเคยมีชีวิต และจะมีชีวิตต่อไปอย่างไร และอะไรที่เราควรนำมาสร้างให้เกิดประโยชน์กับบุคคลหรือกลุ่ม เด็ก พ่อแม่ ผู้จัด และผู้หนุนเสริม...เราจึงไม่เคยปฏิเสธว่าทุกการเรียนรู้ไม่มีจุดที่ไกลตัวและ จุดที่ตายตัว จึงถามว่าทุกวันนี้ การศึกษาของชาติหรือของโลกเป็นอย่างไร เราจะเห็นว่า การศึกษาทุกวันนี้ยังไม่ใช่วิธีการศึกษาที่แท้จริง การศึกษาควรให้ทุกคนพัฒนาตนให้สมบูรณ์ ที่ เรียกว่า มนุษย์ที่สมบูรณ์ ถ้าถามว่าทำไมถึงบอกว่ายังไม่ใช่การศึกษาที่แท้จริง ก็เพราะทุกคน คงเห็นใช่ไหมว่ามนุษย์ที่สมบูรณ์ต้องไม่ทำลายวิชาเดิม ๆ ที่มีหรือของดีที่เราเคยทำกันไว้ (เตอ, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

4.4 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก

จากการศึกษา พบว่า มีกระบวนการขับเคลื่อน 2 แนวทาง คือ 1) การจัดการเรียนการสอน ของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ และ 2) กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้าน การศึกษาทางเลือก สามารถสรุปรายละเอียดได้ดังต่อไปนี้

4.4.1 การจัดการเรียนการสอนของศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำ

ศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำได้ดำเนินการตามแนวทางของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน ดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2556)

1) ให้ศูนย์การเรียนรู้จัดการศึกษาขั้นพื้นฐานโดยองค์กรชุมชนชนจัดการศึกษาทางเลือกให้ผู้ขาดโอกาสในการเข้าศึกษาในระบบโรงเรียนปกติ โดยเน้นการเรียนรู้จากแหล่งเรียนรู้ในชุมชน และภูมิปัญญาท้องถิ่น ตามหลักสูตรของศูนย์การเรียนรู้ฯ

2) ดำเนินการวัดและประเมินผลผู้เรียนตามสภาพจริงเป็นรายบุคคล

3) ออกหลักฐานการศึกษาแก่ผู้เรียนหรือผู้สำเร็จการศึกษาภายใต้การกำกับและรับรองของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา แม่ฮ่องสอน เขต 2

4) จัดทำรายงานผลการดำเนินงานและสภาพปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาให้สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา แม่ฮ่องสอน เขต 2 รับทราบอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง

การจัดการศึกษาของศูนย์นี้สอดคล้องกับคำอธิบายของ สุชาติ จักรพิสุทธิ์ และคณะ (2546) ที่กล่าวไว้ว่า การศึกษาทางเลือก ประกอบด้วย การเรียนรู้ชีวิต เน้นการแก้ปัญหา ผ่านการโต้แย้งและแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ซึ่งให้ความสำคัญกับคำถามมากกว่าคำตอบ โดยคำนึงถึงความหลากหลาย ทั้งนี้การศึกษาดังกล่าวต้องสัมพันธ์กับชีวิตจริงและเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมเป็นสำคัญ ซึ่งศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำได้จัดการศึกษาด้วยแนวทางนี้ โดยเน้นการศึกษาผ่านประสบการณ์ในการดำเนินชีวิต ด้วยการให้ผู้เรียนได้เรียนรู้วิถีชีวิตควบคู่กับวิชาการอย่างบูรณาการ ตามแนวทางนี้ผู้เรียนจะได้เรียนรู้และซึมซับการใช้ชีวิตประจำวันของคนในชุมชน และเรียนรู้ระบบการผลิตเพื่อการดำรงชีพด้วยการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นการเอาผู้เรียนเป็นตัวตั้ง ตามความสนใจของผู้เรียน มีการลองผิด-ลองถูก ที่เรียกว่า “การเรียนรู้ผ่านโครงการ” (Project-based Learning: PBL) ที่เน้นการเรียนรู้ในสิ่งที่ผู้เรียนสนใจอยากรู้ โดยใช้การตั้งคำถามเพื่อค้นหาคำตอบและฝึกฝนการแสวงหาความจริง เน้นการลงมือทำ ค้นคว้าอิสระโดยเชื่อมโยงเหตุการณ์จริงกับสิ่งที่ผู้เรียนต้องการคำตอบเพื่อการเรียนรู้ที่ดี การเรียนในรูปแบบนี้จัดเป็นการเรียนรู้แบบ Active Learning เพื่อฝึกฝนทักษะกระบวนการคิด แก้ปัญหา และการคิดสร้างสรรค์ ดังที่ผู้ให้ข้อมูลสำคัญรายหนึ่งอธิบายไว้ว่า

การสอนจะเน้นการลงมือทำกิจกรรม ผู้จัดกระบวนการเรียนรู้จะไม่สอนหรืออธิบายเยอะ ซึ่งเป็นการเรียนรู้ตามธรรมชาติ ให้ผู้เรียนได้ทดลองทำจริงก่อน แล้วค่อยมาสรุปบทเรียน อะไรเป็นข้อดี อะไรเป็นข้อเสีย อะไรเป็นอุปสรรค แล้วช่วยกันหาแนวทางในการปรับปรุงแก้ไข จากนั้นก็นำบทเรียนดังกล่าวไปทำซ้ำ เพื่อเรียนรู้อีก 1 รอบ (ยัง, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

ยกตัวอย่างโครงการตามความสนใจของผู้เรียน เช่นกรณีของนายดอย อายุ 16 ปี ช่วงชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ได้ทำโครงการเรื่องศิลปะบนผืนดิน เพราะมีความสนใจเรื่องการปลูกผัก การเพาะกล้า และการทำงานไม้ และกรณีของนางสาวสายใจ อายุ 15 ปี ช่วงชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น เลือกทำโครงการเรื่องสมุนไพรบ้านดอย เพราะสนใจเกี่ยวกับการนำพืชสมุนไพรมาใช้รักษาอาการเจ็บป่วยให้ผู้ปกครอง โดยสายใจได้เล่าให้ฟังว่า

ปีนี้หนูสนใจทำโครงการเกี่ยวกับสมุนไพรค่ะ ตั้งชื่อว่าสมุนไพรบ้านดอย สาเหตุที่ทำให้เรื่องพืชสมุนไพรเพราะว่า พ่อหนูป่วยบ่อยค่ะ ไปหาหมอแล้วก็ไม่หาย หนูก็เลยอยากรู้ว่าจะสามารถใช้สมุนไพรอะไรรักษาอาการป่วยของพ่อ รวมถึงผู้ป่วยคนอื่นในชุมชนด้วย...เริ่มต้นโครงการจากการสำรวจความเจ็บป่วยในชุมชน จากนั้นก็สำรวจเกี่ยวกับชนิดและสรรพคุณของสมุนไพร พอได้ชื่อแล้วก็เข้าไปเก็บตัวอย่างสมุนไพรมาตากแห้ง เมื่อสมุนไพรแห้งสนิทก็ถ่ายภาพเก็บไว้ ก่อนนำสมุนไพรมาทดลองต้มให้พ่อกิน หนูก็ไปหาข้อมูลในอินเทอร์เน็ตด้วย... หลังจากได้ทดลองก็นำประสบการณ์ที่ได้มาทำโครงการไปแลกเปลี่ยนกับเพื่อน ๆ ต่างโรงเรียน นอกจากนี้ยังมีโอกาสไปทำน้ำสมุนไพรในงานเทศกาลเด็กกับป่าที่กรุงเทพฯ ด้วย (สายใจ, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

การจัดการเรียนการสอนของศูนย์การเรียนรู้ฯ เรียกได้ว่าเป็น “กระบวนการเรียนแบบมีส่วนร่วม” หรือ “กระบวนการเรียนแบบประชาธิปไตย” โดยมีระดับความสัมพันธ์ทางอำนาจของผู้เรียนและผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ที่อยู่ในระนาบเดียวกัน สามารถพูดคุยแลกเปลี่ยนกันได้เฉกเช่นเพื่อน ซึ่งที่นี่จะเรียกผู้สอนว่า “ผู้จัดกระบวนการเรียนรู้” โดยมีบทบาทเป็นผู้อำนวยความสะดวกให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ (Facilitator) ที่ได้ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมตัดสินใจ และร่วมรับผลประโยชน์ โดยไม่ครอบงำหรือตัดสิน ซึ่งสอดคล้องกับที่ เปาโล เฟอร์รี (2560) ได้กล่าวไว้ว่า การศึกษาแบบอริสโตเติลต้องมีระดับบทบาทของผู้สอนและผู้เรียนอย่างเท่าเทียมกัน ผ่าน “การเสวนา” ที่มีการปฏิสัมพันธ์ในแนวราบ สร้างความสัมพันธ์แบบหุ้นส่วน เปิดโอกาสให้ทั้งสองฝ่ายมีส่วนร่วมในการคิดและตั้งคำถามเพื่อสร้างความรู้สึกมีคุณค่าในตัวเองให้แก่ผู้เรียน

ในขณะเดียวกัน ศูนย์การเรียนรู้ฯ ยังได้สร้างพื้นที่การเรียนรู้ร่วมกับผู้รู้และผู้ปกครองให้มีส่วนร่วมจัดการเรียนรู้และกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ต้อนรับแขกที่มาเยี่ยม ร่วมพัฒนาอาคารเรียน ร่วมรับทราบความเคลื่อนไหวของศูนย์การเรียนรู้ฯ ในเดือนที่มีการประชุม และสามารถเสนอแนะความคิดเห็นในการจัดการเรียนให้กับผู้เรียนได้ ทั้งนี้ผู้รู้มีบทบาทเป็นผู้ให้ข้อมูลต่าง ๆ เช่น ความรู้ด้านการทอผ้า การย้อมสีผ้า พืชให้สี พืชอาหาร การทำงานไม้ การใช้สมุนไพร การทำพิธีกรรม ฯลฯ ดังคำอธิบายของผู้ปกครองรายหนึ่งว่า

พ่อนี้แหละที่เป็นคนขอให้ช่วยตั้งโรงเรียนในชุมชน เพราะอยากให้ลูกได้อยู่และเรียนกับเราในชุมชน ถ้าลูกไปเรียนที่อื่นใครจะเป็นคนดูแลเวลาเจ็บป่วย เพราะต้องไปอยู่กับครูทั้งอาทิตย์... พ่อแม่นี้แหละดูแลลูกดีที่สุด พ่อมีศูนย์การเรียนรู้ฯ ตั้งแต่นั้นมาก็ให้ความร่วมมือมาตลอด มีชื่อพ่อเป็นคณะกรรมการศูนย์การเรียนรู้ด้วย เมื่อไหร่ที่เรียกประชุมผู้ปกครองถ้าว่างพ่อแม่ก็มา พ่อไม่ว่างก็ให้แม่มา...ที่นี้เรียนแบบมีส่วนร่วมนะ พ่อก็จะมาร่วมประเมินผลการเรียนของลูก ๆ ตอนนี้มีลูกเรียนที่ศูนย์การเรียนรู้ฯ 3 คน ลูกชาย 2 คน ลูกสาวคนเล็กอีก 1 คน ตอนนี้เราก็มีความเชื่อมั่นในการทำงานของศูนย์การเรียนรู้ฯ ได้เห็นทุกคนทำงานอย่างตั้งใจ ได้เห็นลูกกินอิ่ม นอนหลับ พ่อแม่ก็ช่วยสอนได้ เรียนที่นี้ก็ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่าย ลูก ๆ ยังสามารถอยู่ดูแลครอบครัวได้ (นู, สัมภาษณ์, 20 พฤศจิกายน 2562)

ในการจัดการศึกษาในลักษณะนี้ ผู้จัดกระบวนการเรียนรู้จำเป็นต้องคำนึงถึงปัจจัยเอื้อ ด้วยการตั้งคำถามต่อผู้เรียนในระหว่างที่ทำโครงการ เพื่อกระตุ้นให้ผู้เรียนได้สัมผัสรู้กับความสุขที่แท้จริงจากการทำโครงการ กระตุ้นให้ได้ค้นหาแรงบันดาลใจที่สำคัญ ทั้งก่อนทำ ระหว่างทำ และหลังทำ ว่าผู้เรียนมีความสุขอย่างไรในระหว่างทำโครงการ และความสุขนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร หากต้องการให้ความสุขนั้นเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง จะมีวิธีการอย่างไร รวมไปถึงส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้สิ่งใหม่ โดยไม่ละทิ้งสิ่งเก่า หรือความรู้ภูมิปัญญาดั้งเดิม

จากการสัมภาษณ์ผู้เรียนซึ่งเรียนอยู่ในระดับมัธยมต้น ได้รับคำตอบว่า

ที่นี้เรียนแบบนำความรู้เก่าในชุมชนมาผสมผสานกับความรู้ใหม่ จนเกิดเป็นกระบวนการเรียนรู้ให้ผู้เรียน เช่น การนำพืชสมุนไพรในชุมชนมาทำเครื่องดื่มแบบสมัยใหม่ โดยไปหาความรู้ในอินเทอร์เน็ต เรียนแบบนี้มีความสุขค่ะ ไม่มีการบ้านเหมือนที่โรงเรียนในระบบที่หนูเคยไปเรียนมา 4 ปี จนจบ ป.6 ความรู้สึกตอนนั้นเหมือนอยู่ในคุก (สายใจ, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

เช่นเดียวกับผู้เรียนอีกคนซึ่งเรียนระดับชั้นมัธยมต้นเช่นกัน อธิบายว่า

ผมเคยเรียนอยู่ในโรงเรียนในระบบ 4 ปี มันเหมือนอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยมที่ครูเขาตีกรอบไว้แล้วในห้องมีนักเรียน 18 คน ผมก็สอบได้ที่ 6 นะครับ แต่ก็ไม่มีความสุข พอจบประถมก็มาเรียนต่อมัธยมที่ศูนย์การเรียนรู้ฯ รู้สึกมีความสุข เพราะมีเวลาเป็นของตัวเองมากขึ้น ได้เจอเพื่อนใหม่ ๆ ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้ (ลอย, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

4.4.2 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก

จากการศึกษาการขับเคลื่อนการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้าน เป็ต้นน้ำพบกระบวนการขับเคลื่อนที่สำคัญแบ่งเป็น 6 ขั้นตอน ได้แก่ การสร้างให้เกิดความตระหนัก การสร้างกลุ่ม การดำเนินการ การถอดบทเรียน การขยายผล และการสร้างนวัตกรรมทางการศึกษา

4.4.2.1 ขั้นตอนการสร้างให้เกิดความตระหนัก

ขั้นตอนนี้เริ่มจากการที่เยาวชนเห็นความสำคัญของการสร้างการเปลี่ยนแปลงในชุมชนที่ตนอาศัยอยู่ ซึ่งเป็นการตระหนักถึงความสัมพันธ์ของชีวิตกับชุมชน นำไปสู่การรวมกลุ่มเป็นเยาวชนจิตอาสา ซึ่งแสดงความปรารถนาที่จะเป็นผู้พัฒนาท้องถิ่น ดังรายละเอียดที่ปรากฏต่อไปนี้

1) การก่อเกิดของเยาวชนจิตอาสา

จุดเริ่มต้นของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเป็ต้นน้ำเกิดจากเยาวชนจิตอาสาในพื้นที่ตำบลแม่เซอได้เข้าร่วมโครงการพัฒนาชุมชนแบบบูรณาการเพื่อคุณภาพชีวิตและการยึดเหนี่ยวทางสังคมในจังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยมีเป้าหมายเพื่อพัฒนาศักยภาพครูอาสาช่วยสอน เนื่องจากขาดแคลนบุคลากรครูในพื้นที่ทุรกันดาร โครงการนี้ขับเคลื่อนโดยสำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ หรือ UNDP ร่วมกับผู้ว่าราชการจังหวัดแม่ฮ่องสอน และหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง อาทิ กระทรวงมหาดไทย และสำนักงานความร่วมมือเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศ ตลอดจนสำนักงานสนับสนุนสังคมแห่งการเรียนรู้และคุณภาพเยาวชน (สสค.)

กลุ่มเยาวชนจิตอาสาทำหน้าที่เป็นครูอาสาช่วยสอน จัดกิจกรรมการเรียนรู้แก่เด็กนักเรียนในโรงเรียน โดยเยาวชนได้เลือกประเด็น “การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ และการผลิตผ้าฝ้ายทอมือด้วยกี่เอว” มาขับเคลื่อน ด้วยการรวบรวมข้อมูลร่วมกับผู้รู้และจัดกิจกรรมการเรียนรู้ เพื่อให้เด็กในชุมชนเกิดความเข้าใจวิถีชีวิตของตนเอง จนนำไปสู่ความต้องการทำงานในชุมชนต่อไป

2) ความปรารถนาเป็นนักพัฒนาท้องถิ่น

ความรู้สึกสนุกกับการเรียนรู้และการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในพื้นที่ทำให้กลุ่มเยาวชนจิตอาสาเกิดความตระหนักถึงการพัฒนาท้องถิ่นของตนเองมากขึ้น จึงร้องขอสถาบันปัญหาปิติให้ช่วยเหลือในการยกระดับการพัฒนาความรู้ความสามารถในด้านการบริหารจัดการคนงาน และเงิน ในโครงการสุขแท้ด้วยปัญญา โดยได้รับงบประมาณจากเครือข่ายพุทธิกา และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ทำงานร่วมกันมาอย่างต่อเนื่อง จนเกิดประสบการณ์ทำงาน ซึ่งผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญรายหนึ่งสรุปผลดีที่เกิดขึ้น ดังต่อไปนี้

หลังจากมาเป็นครูอาสาช่วยสอนหนังสือที่ กศน. ก็รู้สึกว่าจะอยากทำต่อ อยากทำงานในบ้าน เพื่อพัฒนาชุมชนและพัฒนาครอบครัว มันเป็นความภาคภูมิใจนะที่เราได้พัฒนาบ้านเรา ได้สอนหนังสือในฐานะแกนนำเยาวชน มีเครือข่ายเข้ามาสนับสนุนทำให้เราสามารถทำงานต่อในชุมชน ทำให้มีความมั่นใจกับตัวเองมากขึ้น มีความเป็นผู้ใหญ่ขึ้นชัดเจน มีความกล้าที่จะ

สื่อสารกับเครือข่ายภายในและภายนอกชุมชนมากขึ้น รวมถึงมีความคิดที่เป็นระบบมากกว่าเดิม... และเราก็ไม่ชอบทำงานเป็นลูกน้องใคร ทำงานแบบนี้มีอิสระมาก เป็นการทำงานที่เราออกแบบเอง (ดา, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

4.4.2.2 ขั้นตอนการสร้างกลุ่ม

ก่อนเข้าสู่ขั้นตอนการดำเนินการขับเคลื่อนการจัดการศึกษาทางเลือกในรูปแบบศูนย์การเรียนรู้ ชุมชนแห่งนี้ได้ก่อร่างสร้างกลุ่มที่เป็นทางการและมีการเตรียมความพร้อมใน 3 ด้าน ได้แก่ ด้านบุคคล (การพัฒนาทักษะพื้นฐาน) ด้านหลักสูตร (การสร้างกระบวนการเรียนรู้) และด้านสถานที่ โดยเน้นการมีส่วนร่วมระหว่างผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ ผู้เรียน ผู้รู้ ผู้นำชุมชน และผู้ปกครอง ซึ่งมีกระบวนการย่อย ๆ ดังต่อไปนี้

1) การจดทะเบียนองค์กรชุมชน

การรวมกลุ่มของเยาวชนจิตอาสาเริ่มขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2552 โดยมีกลุ่มแกนนำจำนวน 4 คน ได้แก่ คุณดา คุณเตอ คุณหน้า และคุณใบ มีเป้าหมายเพื่อสร้างโอกาสในการจัดสวัสดิการด้านการพัฒนาการเรียนรู้แก่กลุ่มเป้าหมายซึ่งเป็นเด็กและเยาวชนในพื้นที่ตำบลแม่เข่อ อำเภอหมอก จังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยได้รับคำปรึกษาจากสถาบันปัญญาปิติ การขับเคลื่อนงานในชุมชนของกลุ่มถูกจับตามองจากหลายภาคส่วน จนนำไปสู่ข้อสงสัยในการทำงานว่าเป็นไปอย่างถูกต้องตามกฎหมายหรือไม่ หลังจากนั้นจึงได้จัดตั้งเป็นองค์กรชุมชนอย่างเป็นทางการเมื่อปี พ.ศ. 2555 เพื่อความเหมาะสม ซึ่งผู้ให้ข้อมูลสำคัญได้อธิบายถึงประสบการณ์ในครั้งนั้นว่า “กลุ่มของเราเคยถูกผู้ใหญ่จากหน่วยงานราชการเรียกไปพบ เนื่องจากคิดว่าเราเป็นกลุ่มเถื่อน” (ดา, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

2) การจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้

เมื่อ กศน. ยุติการเรียนการสอนในชุมชนหมู่บ้านเป็ดน้ำ และถ่ายโอนการจัดการศึกษาสู่ สพฐ. ในปี พ.ศ. 2556 เด็กจึงต้องไปเรียนยังโรงเรียนต่างชุมชน ทำให้เด็กและผู้ปกครอง 7 ครอบครัวมีความต้องการตั้งโรงเรียนภายในชุมชนซึ่งมีกฎหมายเอื้อต่อการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน โดยองค์กรชุมชน การขับเคลื่อนในขั้นตอนนี้ได้สร้างการตระหนักรู้ต่อปัญหาสำคัญร่วมกันของคนในชุมชน ผ่านการประเมินชุมชนแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA) โดยมีเป้าหมายเพื่อให้เกิดการศึกษาความรู้ด้านบริบทชุมชนและภูมิปัญญา อันนำไปสู่การพึ่งพาตนเองของชุมชนผ่านการออกแบบกระบวนการเรียนรู้ด้วยระบบห้องเรียนสาขาระดับประถมศึกษาของโรงเรียนในชุมชนใกล้เคียง ด้วยหลักสูตรวิถีชีวิตปกาเกอญอ การวิเคราะห์ข้อมูลแบบมีส่วนร่วมของชุมชน นำไปสู่การสังเคราะห์เป็นแผนพัฒนาชุมชน รวมถึงการสร้างฐานข้อมูลภูมิปัญญาอาหาร การดูแล

สุขภาพ การผลิตเครื่องนุ่งห่มและที่อยู่อาศัย ตลอดจนการอนุรักษ์วัฒนธรรมและประเพณีของชุมชน แล้วนำไปประยุกต์ใช้ในการร่างหลักสูตรวิถีชีวิตสำหรับการเรียนรู้ในศูนย์การเรียนรู้

หลักสูตรวิถีชีวิต “อาหาร ยา ผ้า บ้าน” ที่ออกแบบขึ้นมาเองเกิดจาก กระบวนการเรียนรู้วิถีชีวิตภูมิปัญญาของชาวปกากะญอลุ่มน้ำสาละวิน ดังที่อธิบายข้างต้น มีเป้าหมายเพื่อหาแนวทางในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเอง ครอบครัว และชุมชน โดยมุ่งเน้นให้ผู้เรียนสามารถจัดการตนเองได้ ดูแลครอบครัวได้ และดูแลชุมชนได้ มีการจัดกิจกรรมค่าย “อาหาร ยา ผ้า บ้าน” ให้แก่เยาวชนโดยใช้พื้นที่การเรียนรู้ 3 ชุมชน ระยะเวลา 10 วัน เพื่อพัฒนาทักษะชีวิตในด้านต่าง ๆ เช่น จิตใจ อาชีพ เศรษฐกิจ การวิเคราะห์ ฯลฯ ทั้งนี้เพื่อหวังให้เด็กและเยาวชนสามารถทำงานในชุมชน เรียนในชุมชน และอยู่ในชุมชนได้อย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยไม่รู้สึกแปลกแยกกับคนในชุมชน

ขั้นตอนการสร้างหลักสูตรการเรียนรู้ผ่านการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ดังกล่าวประกอบด้วยนี้ 1) การประชุมและกำหนดหัวข้อในการพูดคุยร่วมกัน 2) การจัดทำข้อมูลร่วมกันโดยใช้เครื่องมือวิเคราะห์ข้อมูลชุมชนอย่างมีส่วนร่วม 3) การออกแบบการดำเนินหลักสูตรการเรียนรู้ร่วมกัน 4) การตัดสินใจร่วมกัน 5) การนำหลักสูตรไปจัดการเรียนรู้ 6) การประเมินหลักสูตรและเสนอแนะร่วมกัน และ 7) ปรับปรุงและแก้ไขหลักสูตร หลังจากออกแบบการจัดการศึกษาแล้วเสร็จ จึงดำเนินการขอจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้าน

นอกจากนี้ ยังมีการเตรียมความพร้อมด้านสถานที่ โดยได้รับที่ดินบริจาคจากผู้อำนวยการศูนย์การเรียนรู้ฯ เมื่อความพร้อมของชุมชนข้างต้นสร้างความมั่นใจได้ว่าชุมชนสามารถจัดการศึกษาด้วยหลักสูตรและบุคลากรท้องถิ่นได้ จึงยื่นจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านที่เป็นการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานโดยองค์กรชุมชน ตามแนวปฏิบัติว่าด้วยสิทธิขององค์กรชุมชนในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในรูปแบบศูนย์การเรียนรู้ ตามมาตรา 12 ของพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ปี พ.ศ. 2542 และแก้ไขเพิ่มเติม ปี พ.ศ. 2545 จนได้รับการอนุมัติจัดตั้ง

3) การเก็บข้อมูลด้านวิชาการ

ศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านได้เก็บข้อมูลชุมชนผ่านงานวิจัย เพื่อสร้างการขับเคลื่อนการแก้ไขปัญหาชุมชน โดยใช้กระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น สร้างความรู้ให้กับคนท้องถิ่น ซึ่งเริ่มต้นจากสมาชิกในศูนย์การเรียนรู้ฯ แล้วถ่ายทอดไปสู่ผู้เรียน ด้วยการนำโจทย์ปัญหาของชุมชนมาสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันจนเกิดเป็นโครงการเรียนรู้ เช่น ประเด็นปัญหาเรื่องข้าวไม่พอกินของคนในชุมชน เป็นต้น แล้วจึงนำมาจัดการศึกษาแก่ผู้เรียน ด้วยรูปแบบการจัดการเรียนรู้บนฐานของประสบการณ์ โดยมีหน่วยบูรณาการเรียนรู้ เรื่อง “ข้าวในวิถีชีวิตปกากะญอ” ควบคู่กับการค้นหาทางแก้ไขด้วยงานวิจัยเรื่องโครงการศึกษาแนวทางการจัดการอาหารด้วยภูมิปัญญาปกากะญอ ซึ่งดำเนินการโดยแกนนำเยาวชนปกากะญอบนพื้นที่สูงและการมีส่วนร่วมของผู้รู้ในชุมชน ผ่าน

งานวิจัยเรื่องแนวทางการพัฒนาระบบบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อความมั่นคงของชีวิตในพื้นที่ลุ่มน้ำ ภายใต้แนวความคิด “ป่าดี น้ำดี มีอยู่ มีกิน มีรายได้” ดังคำอธิบายของผู้ให้ข้อมูลสำคัญรายหนึ่งว่า

พอเราได้ทำงานวิจัย ทำให้เรารู้จักชุมชนของเรามากขึ้น สนุกกับกิจกรรมการเก็บข้อมูลระหว่างทำงานวิจัยก็ได้เรียนรู้ทักษะการเขียนโครงการวิจัย ซึ่งก็รู้สึกที่เรายังขาดทักษะในการเขียนนะ แต่ก็มีพี่ช่วยเราเขียนรายงาน จากงานวิจัยทำให้เราค้นพบพืชเด่นในชุมชน เช่น ต้นฮ่อทีหล่า ซึ่งเป็นพืชปรงรสที่ใช้แทนผงชูรสได้ ทำให้เราอยากขยายพื้นที่การทำงานวิจัยออกไป เพื่อต่อยอดแนวคิดการศึกษาเลือกในพื้นที่ตำบลของเรา (กุหลาบ, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

4.4.2.3 ขั้นตอนการดำเนินการ

ศูนย์การเรียนรู้ฯ ดำเนินการจัดการศึกษาจัดการศึกษาทางเลือกให้เป็นไปตามเป้าหมายที่ชุมชนได้ตั้งไว้ร่วมกัน อีกทั้งยังอาศัยความร่วมมือจากภาคีเครือข่ายทั้งภายในและภายนอกชุมชน นอกจากนี้ยังมีการขับเคลื่อนด้านสิทธิประโยชน์ของผู้เรียนที่ยังไม่ได้รับการแก้ไขจากภาครัฐดังต่อไปนี้

1) การจัดการศึกษาบนฐานชุมชน

ศูนย์การเรียนรู้ฯ เปิดดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือกด้วยหลักสูตรที่ให้ความสำคัญกับการดำรงชีพด้วยการพึ่งพาธรรมชาติ ทั้งนี้ผู้จัดกระบวนการเรียนรู้จะต้องทำหน้าที่เชิญชวนให้ผู้เรียนสร้างกระบวนการคิดทบทวน / คิดวิเคราะห์ เพื่อให้ผู้เรียนได้เกิดหรือเข้าถึงแรงบันดาลใจ (Inspiration) ที่เป็นฐานสำคัญแห่งแรงจูงใจในการดำเนินชีวิตหรือการทำกิจกรรม เช่น การเรียน การฝึกฝนตนเอง ฯลฯ

การจัดการศึกษาตามหลักสูตรดังกล่าวเน้นการเรียนรู้จากสภาพปัญหาจริงที่เกิดขึ้นในวิถีการดำเนินชีวิต (Problem-based Learning) ได้แก่ การเรียนรู้จากการทำการผลิตในระบบไร่นาหมุนเวียนทั้งด้านการจัดการ ความเชื่อและพิธีกรรม โดยผู้เรียนในระดับประถมศึกษาไม่จำเป็นต้องเรียนรู้เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้น แต่เรียนเพื่อ “รู้” รูปแบบ (Pattern-based Learning) ที่เป็นไปเพื่อพัฒนาการอ่านออก เขียนได้ และคิดเป็น ให้เกิดเป็นโอกาสในการพัฒนาทักษะชีวิตเพื่อการดูแลตนเอง นอกจากนี้ยังมีกระบวนการสร้างแรงจูงใจในการเรียนรู้ผ่านการทำโครงการ (Project-based Learning: PBL) โดยเริ่มจากกระตุ้นให้ผู้เรียนแสดงแรงปรารถนาผ่านการเสนอโครงการที่ตนอยากทำ ซึ่งเป็นโครงการที่ทำแล้วมีประโยชน์กับตนและผู้อื่น

การจัดการศึกษาทางเลือกในศูนย์การเรียนรู้ฯ เน้นความยืดหยุ่นในการกำหนดจุดมุ่งหมาย รูปแบบวิธีการ และระยะเวลา เพื่อสร้างโอกาสให้ผู้เรียนได้เกิดกระบวนการเรียนรู้

ตามความสนใจ ความพร้อมและศักยภาพ ซึ่งสามารถเรียนรู้ด้วยตนเอง เรียนรู้จากผู้อื่นและบริบทแวดล้อมอย่างเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการของตนเอง ครอบครัว และชุมชน ซึ่งมองว่าเป็นแนวทางการศึกษาแห่งอนาคตที่ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้อธิบายรายละเอียดว่า

การศึกษาในอนาคตยุคหน้า โรงเรียนมีความจำเป็นน้อยมาก วุฒิการศึกษาไม่มีความหมายอีกต่อไป เพราะการเรียนรู้ของเด็กสามารถค้นคว้าหาความรู้ได้เอง จากช่องทางการเรียนรู้ ผู้รู้ และแหล่งเรียนรู้ที่มีอยู่อย่างหลากหลาย ศูนย์การเรียนรู้ต้องสนับสนุนและยืดหยุ่นให้กับผู้เรียน โดยไม่เหมือนกับโรงเรียนทั่ว ๆ ไป ศูนย์การเรียนรู้ นี้จะเป็นทางเลือกให้กับผู้เรียน เพื่อหวังพัฒนาคุณภาพชีวิตจากความขาดแคลนและด้อยโอกาส (ยัง, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

2) การเชื่อมร้อยภาคีเครือข่าย

การดำเนินงานที่ผ่านมา ชุมชนและศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำได้สร้างเครือข่ายความร่วมมือไปยังองค์กรภายนอกอย่างต่อเนื่อง โดยพบว่าการเชื่อมเครือข่ายที่เกิดขึ้นนี้มีตัวกลางสำคัญคือสถาบันปัญญาปิติที่มีบทบาทเป็นที่ปรึกษาศูนย์การเรียนรู้ฯ บุคลากรของสถาบันมีประสบการณ์เรื่องการจัดตั้งเพื่อท้องถิ่นและเป็นคณะกรรมการสมาคมการศึกษาทางเลือกไทย จึงสามารถทำให้ชุมชนและศูนย์การเรียนรู้ฯ เป็นที่รู้จักและได้รับการสนับสนุนจากภาคีเครือข่ายทั่วประเทศ ซึ่งเครือข่ายที่สำคัญในการขับเคลื่อนศูนย์การเรียนรู้ฯ สามารถแบ่งตามบทบาทการสนับสนุนออกเป็น 5 ประเภท ได้แก่

(1) การสนับสนุนด้านการจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ ภาคีเครือข่ายที่เข้ามาช่วยออกแบบการจัดการศึกษาทางเลือกตั้งแต่แรกเริ่ม ได้แก่ สมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย มหาวิทยาลัยชีวิต สถาบันปัญญาปิติ ฯลฯ

(2) การสนับสนุนด้านองค์ความรู้ ภาคีเครือข่ายที่มีการสนับสนุนด้านองค์ความรู้หรือพื้นที่แลกเปลี่ยนการเรียนรู้ ได้แก่ มูลนิธิเกื้อฝันเด็ก มูลนิธิสถาบันราชพฤกษ์ กลุ่มระบัดใบ ฯลฯ

(3) การสนับสนุนด้านบุคลากร มีภาคีเครือข่ายที่เข้ามาให้การสนับสนุนด้านบุคลากรที่สำคัญคือ สถาบันคลังสมองของชาติ ซึ่งช่วยเชื่อมประสานงานกับเครือข่ายมหาวิทยาลัยรับใช้สังคมในพื้นที่ภาคเหนือตอนบน โดยมีมหาวิทยาลัยภาคีที่เข้าร่วมพัฒนาระบบอาสาสมัครสนับสนุนการเรียนรู้บนฐานวิถีชีวิตชุมชน ได้แก่ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏภูเก็ต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา ฯลฯ

(4) การสนับสนุนงบประมาณ มีภาคีเครือข่ายที่ให้การสนับสนุนงบประมาณอย่างสำคัญ คือ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการส่งเสริมสุขภาพ (สสส.) โดยมีบทบาทเป็นแหล่งทุนสนับสนุนการสร้างการเรียนรู้ผ่านการดำเนินโครงการต่าง ๆ ของศูนย์การเรียนรู้ฯ เช่น โครงการ Young คิด กล้า ฝัน โครงการ see to see โครงการเด็กกินเป็นสุขภาพดี ฯลฯ

(5) การสนับสนุนโอกาสทางธุรกิจ ภาคีเครือข่ายที่มีการสนับสนุนโอกาสทางธุรกิจ ได้แก่ กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา (กสศ.) เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีผู้ประกอบการภาคเอกชน ซึ่งเป็นช่องทางการตลาดของชุมชนโดยส่งสินค้าจากศูนย์การเรียนรู้ฯ ไปจำหน่าย

อย่างไรก็ตาม ในบรรดาหน่วยงานที่เป็นภาคีเครือข่ายที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้ฯ นั้น แต่ละหน่วยงานอาจมีบทบาทการหนุนเสริมที่หลากหลายในเวลาเดียวกัน โดยสามารถสรุปได้ดังตารางที่ 4.3

ตารางที่ 4.3 บทบาทของภาคีเครือข่ายของศูนย์การเรียนรู้ฯ ภู้าเป็ดน้ำ

ภาคีเครือข่าย	บทบาทการสนับสนุน				
	จัดตั้ง ศกษ.	องค์ ความรู้	บุคลากร	งบ ประมาณ	โอกาส ทางธุรกิจ
สมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทย	/	/			
สถาบันปัญญาปิติ	/	/	/	/	/
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย	/	/		/	
มหาวิทยาลัยชีวิต	/	/			
มูลนิธิเกื้อฝันเด็ก		/		/	
มูลนิธิสถาบันราชพฤกษ์		/		/	/
กลุ่มระบัตไบ		/			/
สถาบันคลังสมองของชาติ	/	/	/		
มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา		/	/	/	
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่		/	/		
มหาวิทยาลัยแม่โจ้		/	/	/	/
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์	/	/	/		
มหาวิทยาลัยราชภัฏภูเก็ต		/	/		
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย		/			

ภาคีเครือข่าย	บทบาทการสนับสนุน			
	จัดตั้ง ศกร.	องค์ ความรู้	บุคลากร	งบ ประมาณ โอกาส ทางธุรกิจ
มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา		/	/	
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ		/		/
กองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา		/	/	/
ผู้ประกอบการภาคเอกชน				/

นอกจากภาคีเครือข่ายที่มีลักษณะเป็นองค์กรจากภาครัฐและเอกชนแล้ว ศูนย์การเรียนรู้ฯ ยังได้รับการสนับสนุนจากภาคประชาชนที่มีลักษณะเป็นบุคคล โดยบุคคลเหล่านี้ได้มอบเงินบริจาค และสิ่งของที่จำเป็น เพื่อนำมาใช้ในการจัดการเรียนการสอน ไม่ว่าจะเป็นค่าอาหารกลางวัน ค่าเดินทางในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ และค่าซ่อมแซมสถานที่อีกด้วย

3) การเรียกร้องสิทธิ

ศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำมีการสื่อสารผ่านสารคดีในสื่อสาธารณะทางโทรทัศน์ช่อง Thai PBS เพื่อขับเคลื่อนประเด็นสิทธิประโยชน์ของผู้เรียนด้านการได้รับการสนับสนุนอาหารกลางวันหรือนม เนื่องจากการจัดการศึกษาทางเลือกยังไม่ได้การสนับสนุนในรูปแบบของเงินอุดหนุนรายหัว จึงไม่ได้รับอาหารเสริมนมจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น จนนำไปสู่ขับเคลื่อนด้านกฎหมายเพื่อเรียกร้องสิทธิร่วมกับสมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทยมาโดยตลอด

จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมในงาน “Edu Craft: งานการศึกษาทำมือ 6 เมนูทำกิน” ซึ่งจัดขึ้นโดยสมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทยร่วมกับคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่พิพิธบางลำพู กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ. 2562 ภายในงานมีเครือข่ายการศึกษาทางเลือกมาร่วมจัดแสดงผลงานการจัดการศึกษา 12 แห่ง รวมถึงศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำด้วย นอกจากนี้ ภายในงานยังได้มีการจัดแสดงป้ายข้อมูลเกี่ยวกับสถานการณ์ปัญหาสิทธิประโยชน์ของผู้เรียนไว้ว่า การศึกษาทางเลือกมัก “ถูกลืม” ไม่ได้รับการช่วยเหลือสนับสนุนหรือมักได้รับการอุดหนุนต่อการจัดการศึกษาในระดับต่ำกว่าค่าใช้จ่ายในการจัดการศึกษาที่แท้จริง และการเข้าถึงสิทธิประโยชน์ ทั้งการได้รับอาหารเสริมนมจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น การตรวจสุขภาพประจำปีจากสถานบริการในกำกับของกระทรวงสาธารณสุข การเข้ารับการศึกษา นักศึกษาวิชาทหาร กรมการรักษาดินแดน กระทรวงกลาโหม การเลื่อนชั้นและการศึกษาต่อในระดับที่สูงกว่า การเข้าถึง

โอกาสพัฒนาการเรียนรู้ตามศักยภาพ และความต้องการและอื่น ๆ ยังต้องมีการจัดการเพื่อเข้าถึงสิทธิ เป็นรายกรณี ซึ่งหลายกรณีไม่ได้รับสิทธิ จนต้องยื่นหนังสือเรียกร้องสิทธิ สมาคมสภาการศึกษา ทางเลือกไทยจึงเสนอข้อเสนอแนะให้แก่ภาครัฐ คือ (1) ภาครัฐควรจัดสรรเงินอุดหนุนและสิทธิประโยชน์ ในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานแก่เด็กทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน (2) ภาครัฐควรพัฒนา Education Card สำหรับการจัดสรรเงินอุดหนุนจากรัฐบาลไปยังเด็กโดยตรง (3) ภาครัฐควรมีแนวทางสนับสนุนส่งเสริมให้ ทุกภาคส่วนของสังคมเข้ามามีส่วนร่วมในการลงทุน เพื่อสนับสนุนการจัดการศึกษาทางเลือกทุก รูปแบบ ให้สามารถเอื้อต่อกลุ่มเป้าหมายผู้เรียนทุกคนในสังคมให้เกิดความเท่าเทียมกัน (4) ภาครัฐ ควรจัดสร้างกองทุนการศึกษาทางเลือก โดยกำหนดให้มีการนำเงินรายได้จากภาษีของโทรศัพท์มือถือและ การประมูลสัญญาอนุญาตโทรศัพท์เข้าสู่กองทุนการศึกษาทางเลือก และ (5) รัฐจำเป็นต้องเพิ่มโอกาสและ ความเสมอภาคในการเข้าถึงบริการการศึกษาของประชาชนได้อย่างเท่าเทียมกันด้วยการหาจุดสมดุล ระหว่างความเสมอภาค การพัฒนาคุณภาพชีวิต และการพัฒนาเศรษฐกิจ

สอดคล้องกับรายงานวิจัยของเทวินทร์ อัครศิลาชัย (2560: 8-10) ซึ่งได้ ดำเนินการศึกษาเรื่องแนวทางการจัดการศึกษาทางเลือกเพื่อยกระดับคุณภาพผู้เรียนตามนโยบาย ประเทศไทย 4.0 และมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเพื่อพัฒนาคุณภาพการจัดการศึกษาทางเลือกใน ประเทศไทย ดังนี้ 1) ภาครัฐควรพัฒนาคาร์ดเรียน (Co-Learning Card) ให้เป็นเครื่องมือที่ช่วยผู้เรียน เข้าถึงแหล่งเรียนรู้ต่าง ๆ ทุกที่ทุกเวลา ทั้งนี้รัฐควรสนับสนุนเงินอุดหนุนรายหัวไปที่ผู้เรียนโดยตรง หรือผู้ปกครอง โดยผู้เรียนสามารถบริหารจัดการงบประมาณดังกล่าว ภายใต้เงื่อนไขที่เกี่ยวข้องเฉพาะ เพื่อการศึกษาของผู้เรียน โดยใช้หลักการเหมือนกับบัตรสวัสดิการแห่งรัฐ 2) รัฐโดย กระทรวงศึกษาธิการหรือมหาวิทยาลัยควรมีโครงการครุคืนถิ่นเพื่อเปิดโอกาสให้บัณฑิตไปเป็น “ครู อาสาสมัคร” หรือ “ครูผู้ช่วยจัดกระบวนการเรียนรู้” ในการจัดกระบวนการเรียนรู้ให้กับโรงเรียน ขนาดเล็กและศูนย์การเรียนรู้ของสถาบันสังคม โดยเฉพาะที่จัดการศึกษาโดยองค์กรชุมชน องค์กร เอกชน และบุคคล 3) ควรส่งเสริมสถาบันการศึกษาและนักศึกษาฝึกงานให้มีโอกาสไปฝึกงานในศูนย์ การเรียนของสถาบันสังคม 4) ส่งเสริมและพัฒนาโรงเรียนขนาดเล็กให้เป็นโรงเรียนชุมชนทางเลือก โดยอาศัยกระบวนการจัดการศึกษาทางเลือก 5) ให้มีกลไกการจัดการศึกษาทางเลือกของสถาบัน สังคมที่มีส่วนร่วมทุกภาคส่วนและทุกระดับ ซึ่งอาจตั้งเป็น สำนักส่งเสริมและสนับสนุนการศึกษา ทางเลือกของสถาบันสังคมก็ได้ และ 6) ให้คืนสิทธิประโยชน์ให้กับศูนย์การเรียนรู้ของสถาบันสังคมทั่ว ประเทศ ซึ่งมีกฎหมายรองรับครบถ้วนตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 กฎกระทรวง คู่มือการดำเนินการ และประกาศ/คำสั่ง แต่ยังไม่ได้รับสิทธิใด ๆ เช่น รหัสสถานศึกษา รหัสนักเรียน เงินอุดหนุน อาหาร นม เครื่องแบบ ฯลฯ

การขับเคลื่อนการเรียกร้องสิทธิดังกล่าวดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง ล่าสุด เมื่อวันที่ 22 เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2562 คณะกรรมการสมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทยได้ร่วม

ประชุมหารือกับตัวแทนที่ปรึกษาและประธานยุทธศาสตร์และนโยบายของรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ และตัวแทนสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ เกี่ยวกับสิทธิของเด็กในศูนย์การเรียนและบ้านเรียนสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามมาตรา 12 และปัญหาสิทธิทางการศึกษาอื่น ๆ ที่ควรได้รับตามกฎหมาย ทั้งนี้ หนึ่งในคณะกรรมการสมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทย ซึ่งได้เข้าร่วมประชุมในครั้งนี้ได้อธิบายว่า

ตลอด 10 ปีที่ผ่านมาการจัดการศึกษาทางเลือกยังไม่มีเจ้าภาพหลักเข้ามาดูแลสิทธิของเด็กในศูนย์การเรียนและบ้านเรียนสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามมาตราดังกล่าว ในที่ประชุมได้เห็นตรงกันว่า ควรมีเจ้าภาพหลักเชิงโครงสร้าง ซึ่งควรจะขึ้นตรงต่อสำนักปลัดกระทรวงศึกษาธิการ (สป.ศธ.) แต่ก็ต้องติดตามท่าทีของกระทรวงศึกษาธิการกันต่อไป หากสามารถขับเคลื่อนกลไกเชิงนโยบายนี้จนสามารถได้รับงบประมาณดูแลการศึกษาทางเลือกได้ชาตินี้ก็นอนตายตาหลับแล้ว (ยัง, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

จะเห็นว่ากระบวนการขับเคลื่อนในการเรียกร้องการจัดการศึกษาทางเลือกเชิงนโยบายเป็นไปอย่างเชื่องช้า แม้จะมีการเฝ้าติดตามจากสมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทยอย่างใกล้ชิด แต่การทำงานของรัฐบาลที่ขาดความต่อเนื่องและยังไม่มีหน่วยงานเฉพาะด้านที่เกี่ยวกับการศึกษาเลือก จึงทำให้ไม่มีหน่วยงานภายในของรัฐที่เป็นกลไกผลักดันงานการศึกษาทางเลือกเชิงนโยบายให้ได้รับเงินอุดหนุนตามกฎหมาย อันส่งผลให้ผู้เรียนในศูนย์การเรียนฯ นี้สูญเสียสิทธิประโยชน์ทางการศึกษาที่พึงจะได้รับ

4.4.2.4 ขั้นตอนการถอดบทเรียน

กระบวนการทำงานของศูนย์การเรียนหล้าเปิดน้ำมีการถอดบทเรียนในทุกกิจกรรม เพื่อสรุปบทเรียนการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนกันความคิดเห็นและทบทวนประสบการณ์ที่ผ่านมา ซึ่งศูนย์การเรียนฯ ได้กำหนดให้มีการถอดบทเรียนการทำงานอย่างน้อยเดือนละ 1 ครั้ง โดยมีผู้เข้าร่วม ได้แก่ ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้ ผู้รู้ ผู้ปกครอง ผู้เรียน ภาคีเครือข่าย และคนในชุมชน จากการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญและการสังเกตแบบมีส่วนร่วม สามารถสรุปกระบวนการถอดบทเรียน โดยแบ่งเป็นขั้นตอนย่อย ๆ ดังต่อไปนี้

1) การแบ่งบทบาทหน้าที่

ในขั้นตอนนี้แกนนำในศูนย์การเรียนฯ จะทำการเลือกผู้นำและผู้จัดบันทึกการถอดบทเรียน ซึ่งจะสลับบทบาทหน้าที่กันไปตามโอกาสและความเหมาะสม

2) การตั้งประเด็นหรือหัวข้อ

เป็นขั้นตอนของการกำหนดและเรียงลำดับหัวข้อของการพูดคุย เพื่อกำหนดประเด็นและควบคุมเวลา ตัวอย่างประเด็น เช่น ที่ผ่านมาทำอะไรสำเร็จแล้ว ที่ผ่านมาทำอะไรยังไม่สำเร็จ เป็นต้น

3) การแลกเปลี่ยนและทบทวน

ขั้นตอนนี้เน้นการมีส่วนร่วม โดยให้ทุกคนได้แสดงความคิดเห็น ความรู้สึก และความเห็นในกิจกรรมที่ทำ ซึ่งใช้รูปแบบการนั่งล้อมวงพูดคุยเพื่อให้ทุกคนได้เห็นหน้ากันอย่างชัดเจน โดยจะเน้นทักษะการถอดบทเรียน เช่น การฟังจับประเด็น การตั้งคำถาม การจดบันทึกด้วยภาพ การเข้าใจตนเอง/ผู้อื่น ฯลฯ

4) การสรุปบทเรียน

ขั้นตอนนี้จะประเมินและประมวลข้อมูลทั้งหมดที่ทุกคนได้แลกเปลี่ยนกัน เพื่อนำแนวทางไปพัฒนาต่อในการเตรียมกิจกรรมครั้งต่อไป โดยนำสิ่งที่ทำได้ไม่ดีมาปรับปรุง ส่วนสิ่งที่ทำได้ดีนั้นจะนำมาต่อยอดการพัฒนาต่อไป ซึ่งผู้ให้ข้อมูลสำคัญอธิบายว่า “จากการสำรวจทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนในงานวิจัยความมั่นคงทางชีวิตที่เราพบพืชและสัตว์ลดลง เราก็นำข้อมูลมาพัฒนาเป็นหลักสูตรการเรียนรู้ของศูนย์การเรียนรู้ฯ” (เตอ, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

นอกจากนี้ยังพบว่า การถอดบทเรียนสามารถแบ่งออกได้ 2 ลักษณะ คือ การถอดบทเรียนแบบชาวบ้าน และการถอดบทเรียนโดยใช้เครื่องมือวิชาการ ซึ่งสามารถอธิบายรายละเอียดได้ดังต่อไปนี้

1) การถอดบทเรียนแบบชาวบ้าน

จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมของผู้วิจัย ด้วยการเข้าไปอาศัยอยู่ในชุมชนเป็นระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งได้ขอพักอยู่ที่บ้านของผู้อำนวยความสะดวกศูนย์การเรียนรู้ฯ พบว่า กระบวนการถอดบทเรียนแบบชาวบ้านมักจะใช้วิธีการพูดคุยแบบเป็นกันเอง คนในชุมชนมักจะรวมตัวกันในช่วงค่ำหลังจากรับประทานอาหารเย็นแล้วเสร็จ เพื่อพูดคุยและแลกเปลี่ยนถึงการดำเนินงานในแต่ละวันที่ผ่านมา ซึ่งมีรูปแบบของการพูดคุยคือการนั่งล้อมรอบกองไฟเป็นวงกลมซึ่งเป็นวิถีวัฒนธรรมของคนในชุมชน ในขณะที่การนัดหมายจะใช้วิธีการเดินไปหาตามบ้านหรือในบางครั้งก็ใช้การประกาศเสียงตามสายในชุมชน

2) การถอดบทเรียนแบบใช้เครื่องมือวิชาการ

ที่ผ่านมาศูนย์การเรียนรู้ฯมีการถอดบทเรียนด้วยวิธีการและเครื่องมือทางวิชาการด้วย เนื่องจากแกนนำการขับเคลื่อนศูนย์การเรียนรู้ฯบางส่วนได้รับการพัฒนาทักษะด้านการวิจัยจากภาคีเครือข่ายที่เกี่ยวข้อง เช่น สสส. สกว. ฯลฯ จึงได้นำความรู้ดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ต่อในชุมชน เช่น การทำ SWOT Analysis Spider Web Chart และ Trends Matrix

ชุมชนและศูนย์การเรียนรู้ให้ความสำคัญกับกระบวนการถอดบทเรียน เนื่องจากเชื่อว่าเป็นวิธีการเรียนรู้อย่างหนึ่ง ดังที่ กล่าวไว้ว่า

จุดสูงสุดของการเรียนรู้ไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์คือความสามารถในการสรุปทเรียน จากการทำกิจกรรมได้ ซึ่งแยกเป็น 3 ด้าน คือ หนึ่งคุณลักษณะภายใน หรือเรียกว่า ทักษะชีวิต สองเป็นความสามารถในการจัดการชีวิต ต้องสรุปออกมาให้ได้ว่าเมื่อทำกิจกรรมแล้ว เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านในอย่างไร เช่น ความกล้าหาญ ระเบียบวินัย ความเข้มแข็งภายใน ฯลฯ ถัดมาคือความรู้ใหม่ที่เรียกว่าทักษะความรู้วิชาการนั้นแหละ ซึ่งต้องสรุปให้ได้ว่าเรา เรียนรู้อะไรที่ต่างจากเดิมบ้าง และสุดท้ายคือความสามารถใหม่ หรือเรียกว่า ทักษะอาชีพ ก็ ดูว่าหลังจากทำกิจกรรม เรามีความสามารถอะไรเพิ่ม พอที่จะเป็นอาชีพเราได้ ถ้าเราถอด ข้อมูลแบบนี้ออกมาได้ก็ถือว่าประสบความสำเร็จ (ยัง, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

4.4.2.5 ขั้นตอนการขยายผล

ผลจากการถอดบทเรียนของศูนย์การเรียนรู้ ผ่านโครงการพัฒนาและ โครงการวิจัยต่าง ๆ ทำให้สามารถนำองค์ความรู้เหล่านั้นมาใช้เป็นแนวทางแก้ไขปัญหาต่าง ๆ โดยเฉพาะจากความต้องการของชุมชนที่คาดหวังให้การศึกษาทางเลือกสามารถตอบโจทย์การสร้าง รายได้ให้แก่ครอบครัวและชุมชน จึงนำไปสู่การขยายผลการดำเนินงาน ดังนี้

1) การพัฒนาหลักสูตร “ป่าเศรษฐกิจ”

ศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปตน้ำได้มีความพยายามจัดทำหลักสูตร “ป่า เศรษฐกิจ” เพื่อจัดกระบวนการเรียนรู้และการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าในการสร้างรายได้ นอกจากนี้ ยังได้ลงนามความร่วมมือกับมูลนิธิสถาบันราชพฤกษ์ โดยมีเจตนาร่วมกันภายใต้ “โครงการสร้างสวน ป่าและพัฒนาห้องเรียนธรรมชาติ” ภายใต้โครงการสร้างป่า สร้างรายได้ ตามแนวพระราชดำริของ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

หลักสูตร “ป่าเศรษฐกิจ” เป็นหลักสูตรสำหรับระดับประถมศึกษา ใช้เวลา เรียนรู้ไม่น้อยกว่า 1,000 ชั่วโมงต่อปี และระดับมัธยมศึกษาใช้เวลาเรียนรู้ไม่น้อยกว่า 1,200 ชั่วโมง ต่อปี โดยมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้ (ศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปตน้ำ, 2561)

(1) วัตถุประสงค์ในการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนให้เกิดความรู้ ความสามารถ สำหรับการดำรงวิถีชีวิตให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ และความดีงามผ่านกระบวนการ เรียนรู้ที่มีชีวิตเป็นตัวตั้ง ด้วยการดำเนินการดังต่อไปนี้

(1.1) การพัฒนาผู้เรียนด้านความรู้และความเข้าใจ คือ การสร้าง ความรู้ ความเข้าใจ ความเท่าทันอย่างถูกต้องต่อตนเองและสรรพสิ่งให้เกิดเป็นเงื่อนไขการเรียนรู้ และการฝึกฝนตนเองและผู้อื่นได้

(1.2) การพัฒนาผู้เรียนด้านทักษะความสามารถพื้นฐานในการดำเนินชีวิต คือ การกระทำอย่างถูกต้องต่อสิ่งแวดล้อมทางกายภาพและทางสังคม โดยไม่เบียดเบียนตนเองและสิ่งแวดล้อม

(1.3) การพัฒนาผู้เรียนด้านคุณธรรม จริยธรรม คือการกระทำทางจิตอย่างถูกต้องเกี่ยวกับการสร้างศรัทธา แรงจูงใจและบ่มเพาะคุณธรรมในจิตใจ รวมถึงการสร้างสมรรถภาพของจิตใจให้เกิดความสามารถในการรับรู้อย่างมีสติ

(2) เนื้อหาในการเรียนรู้

(2.1) ข้อมูลเกี่ยวกับระบบนิเวศในพื้นที่ลุ่มน้ำ ได้แก่ ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ลุ่มน้ำ ชนิดพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ในพื้นที่ลุ่มน้ำ และการใช้ประโยชน์จากผลผลิตจากป่าที่ไม่ใช่ไม้ (Non timber product) ของชุมชน

(2.2) แนวทางการบริหารจัดการพื้นที่ลุ่มน้ำ ได้แก่ ข้อห้ามหรือพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากป่า การช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกันในการจัดการป่าร่วมกัน แนวทางการบริหารจัดการร่วมในการเก็บหาผลผลิตจากป่าและน้ำ การจัดทำ “สวนป่า” เป็นแปลงรวมของชุมชนและแปลงย่อยระดับครัวเรือน และห้องเรียนธรรมชาติ ซึ่งเป็นแหล่งพันธุกรรมพฤกษศาสตร์ท้องถิ่น

(2.3) การพัฒนาการประกอบการชุมชน เพื่อบริหารจัดการพื้นที่ลุ่มน้ำ ได้แก่ การบริหารจัดการร่วมกัน ให้ป่าดี น้ำดี มีอยู่ มีกิน มีรายได้ มีการนำชนิดพันธุ์พืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ที่สามารถปลูกได้ในพื้นที่ป่าเพื่อสร้างรายได้ ตลอดจนมีการใช้เครื่องมือที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากป่า

(2.4) การจัดการผลผลิตจากป่าและน้ำ ได้แก่ การบริโภคในครัวเรือนเพื่อการบริโภคและเลี้ยงสัตว์ ผลผลิตจากป่ากับการดูแลสุขภาพของครอบครัว (กาย จิตใจ สังคม และปัญญา) บทกวี สุภาษิต บทเพลง นิทาน ตำนาน และประเพณีเกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการป่าร่วมกัน

(3) ขั้นตอนการจัดกระบวนการเรียนรู้ “ป่าเศรษฐกิจลุ่มน้ำสาละวิน”

(3.1) วางแผนและออกแบบการเรียนรู้ โดยผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ ได้จัดกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมให้แก่ผู้เรียน ตั้งแต่ขั้นตอนการคิด กำหนดหัวข้อ วิธีการและระยะเวลาในการเก็บรวบรวมข้อมูล การแบ่งงานกันทำ การรับผิดชอบ ตลอดจนการทบทวนการเรียนรู้ ทั้งด้านข้อมูลและกระบวนการเรียนรู้ที่ได้เรียนรู้ สู่การออกแบบเพื่อยกระดับการดำเนินงานในรอบต่อไป

(3.2) รวบรวมข้อมูล ทบทวนข้อมูล ทดลองปฏิบัติการ รวบรวมข้อมูลเพิ่มเติม และสรุปข้อมูล

(3.3) สร้างเครื่องมือในการนำเสนอข้อมูล เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนด้วยกันหรือกับคนนอกพื้นที่

(3.4) นำเสนอข้อมูล และแลกเปลี่ยนเรียนรู้ พร้อมกับเก็บบันทึกข้อมูลที่เกิดขึ้นเพื่อยกระดับการเรียนรู้

(4) การประเมินผลผู้เรียน

ศูนย์การเรียนรู้ฯ ใช้วิธีการประเมินผลผู้เรียนด้วยกระบวนการมีส่วนร่วมจากผู้เรียน ผู้ปกครองและผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ เพื่อให้เกิดผลในการสนับสนุนการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนใน 3 ด้าน ได้แก่ ด้านพฤติกรรม (การกิน การอยู่ การดูแล และการฟัง) ด้านจิตใจ (มีความเพียร มีสติและสมาธิ) และด้านปัญญา (ความรู้รอบ รู้ลึก ความเท่าทันในการคิดวิเคราะห์ ความฉลาดทางอารมณ์ในการนำเสนอ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ อันช่วยให้เกิดการสร้างความรู้ใหม่ในการจัดการเพื่อพึ่งพาตนเอง)

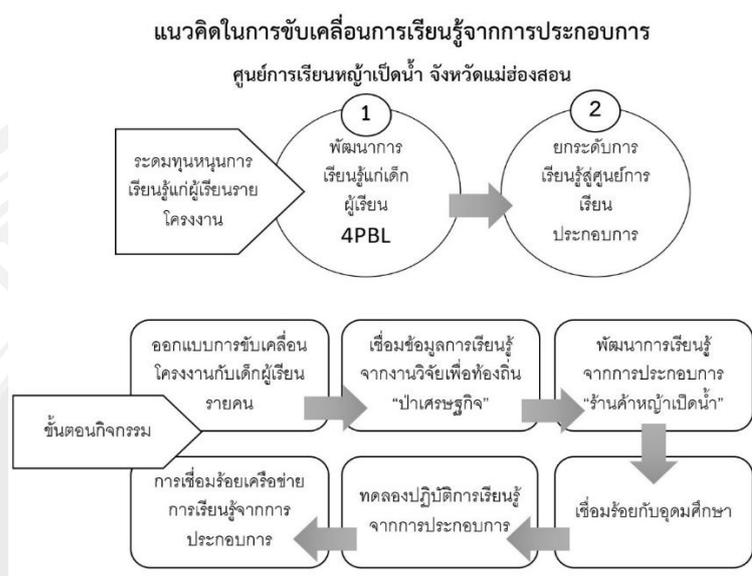
นอกจากนี้แล้ว หน่วยบูรณาการ “ป่าเศรษฐกิจ” ยังมุ่งเน้นการพัฒนาสมรรถนะแก่ผู้เรียนในด้านสำคัญอีก 8 ด้าน ได้แก่ ความเท่าทันโลกและเทคโนโลยี การผลิตหรือการจัดการสวนป่าขั้นพื้นฐาน เครื่องมือในการผลิตและการจัดการสวนป่า การใช้เทคโนโลยีในการผลิตและจัดการสวนป่า การพัฒนาผลิตภัณฑ์และการเพิ่มมูลค่าผลผลิต การบริหารจัดการสวนป่า การเป็นผู้ประกอบการเพื่อสังคม และการสื่อสารเพื่อสร้างความเปลี่ยนแปลง โดยนำเป้าหมายการเรียนรู้ทั้ง 8 ด้านมาเชื่อมโยงกันเพื่อพัฒนาคุณภาพผู้เรียนให้เป็นบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถในการเป็นผู้นำของครอบครัวและชุมชน รวมไปถึงความสามารถพึ่งตนเองจนเป็นที่พึ่งของผู้อื่นได้ ซึ่งมีเกณฑ์ในการพัฒนาผู้เรียนตามหลักทฤษฎีบันได 9 ขั้นสู่ความพอเพียง คือ พอกิน พออยู่ พอใช้ พอแบ่งปัน ให้นทาน ทำบุญ เก็บรักษา ค่าขาย และมีเครือข่าย ทั้งนี้การบูรณาการดังกล่าวได้ทำร่วมกับภาคีเครือข่าย เช่น มูลนิธิสถาบันราชพฤกษ์ วิทยาลัยชุมชน ฯลฯ

ทั้งนี้ศูนย์การเรียนรู้ฯ ได้สร้างกระบวนการมีส่วนร่วมในการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ร่วมกันสู่การสร้างโอกาสกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งในและนอกพื้นที่ อาทิเช่น บริษัท พัฒนาเมืองภูเก็ต จำกัด ซึ่งเป็นบริษัทร่วมทุนของนักธุรกิจภาคเอกชนในพื้นที่จังหวัดภูเก็ต จัดตั้งขึ้นภายใต้แนวคิด “วิสาหกิจเพื่อสังคม” ถือเป็นโอกาสสำคัญในการจัดกระบวนการเรียนรู้ เพื่อสร้างความมั่นคงต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างสอดคล้องกับความหลากหลายทางชีวภาพ และมีการส่งเสริมการใช้ภูมิปัญญาที่สอดคล้องกับระบบนิเวศน์และวัฒนธรรม

2) การสร้างร้านค้า

ศูนย์การเรียนรู้ฯ เปิดน้ำขับเคลื่อนงานร้านค้าเพื่อยกระดับการเรียนรู้สู่การเป็นศูนย์การเรียนรู้การประกอบการเพื่อสังคม โดยเชื่อมโยงข้อมูลสินค้าชุมชนจากงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเรื่องป่าเศรษฐกิจ ซึ่งดำเนินงานผ่านการร่วมมือกับมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในการทดลอง

ปฏิบัติการ และเชื่อมร้อยเครือข่ายการเรียนรู้จากการประกอบการมากระดับเป็นร้านค้าที่เป็นกิจการเพื่อสังคม (Social Enterprise) ที่มีการเชื่อมร้อยเครือข่ายกับภาคีต่าง ๆ โดยนำแนวคิดในการขับเคลื่อนการเรียนรู้จากการประกอบการของศูนย์การเรียนรู้ฯ ดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 4.3 แนวคิดในการขับเคลื่อนการเรียนรู้จากการประกอบการของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ แหล่งที่มา: ศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ (2561).

จากภาพข้างต้น สามารถสรุปขั้นตอนการขับเคลื่อนการเรียนรู้จากการประกอบการได้ 6 ขั้นตอน ได้แก่ 1) การออกแบบการขับเคลื่อนโครงการกับเด็กผู้เรียน 2) การเชื่อมข้อมูลการเรียนรู้จากงานวิจัยท้องถิ่น “ป่าเศรษฐกิจ” 3) การพัฒนาการเรียนรู้จากการประกอบการ “ร้านค้าหมู่บ้านเปิดน้ำ” 4) การเชื่อมร้อยกับสถาบันอุดมศึกษา 5) การทดลองปฏิบัติการเรียนรู้จากการประกอบการ และ 6) การเชื่อมร้อยเครือข่ายจากการประกอบการ ซึ่งจากกระบวนการขับเคลื่อนดังกล่าวจะเห็นว่าการดำเนินกิจกรรมของชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำมีความเชื่อมโยงกันระหว่างศูนย์การเรียนรู้ร้านค้า และสวนป่า

ร้านค้านี้ดำเนินการโดยยื่นจดทะเบียนที่องค์การบริหารส่วนตำบลแม่เซอ ซึ่งขณะนี้สามารถเชื่อมร้อยตลาดสินค้ากับภาคีเครือข่ายผู้ประกอบการได้สำเร็จ เช่น บ้านเพื่อนโฮสเทลที่ได้นำสินค้าชุมชนนี้ไปจัดจำหน่ายภายในโรงแรม จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมพบว่ามีการจัดทำแผนการผลิตสินค้าเพื่อคำนวณราคาต้นทุนกำไรที่ชัดเจน และกำหนดราคาขายกลางที่แน่นอน ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 4.4 แผนการผลิตของศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปิดน้ำ

ลำดับ	รายการ สินค้า	จำนวน (ชิ้น)	งบประมาณ ที่ใช้ (บาท)	ราคา ขายต่อ ชิ้น	รายได้	กำไร	กำไร รวม ทั้งหมด
1	ย่ามใบเล็ก	5	310	120	600	290	
2	ย่ามใบใหญ่	5	660	200	1,000	340	
3	ผ้าพันคอ	5	750	250	1,250	500	
4	ชุดยาว	2	660	1,200	2,400	1,740	
5	ก๊วย/ตะกร้า	3	450	200	600	150	4,545
6	จานไม้		1,125		2,650	1,525	
	ใบเล็ก S	5		150			
	ใบกลาง M	5		180			
	ใบใหญ่ L	5		200			

การดำเนินการดังกล่าวส่งผลให้ร้านค้าหญ้าเปิดน้ำเป็นเสมือนห้องวิจัยที่สร้างการเรียนรู้การประกอบการและสร้างช่องทางในการสนับสนุนศูนย์การเรียนรู้ให้ดำเนินต่อไปในลักษณะของการพึ่งตนเองมากขึ้น โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยงบประมาณจากภายนอกเพียงอย่างเดียว ดังนั้นการออกแบบแผนธุรกิจจึงมีความสำคัญสำหรับการดำเนินกิจการร้านค้าให้ลุล่วงไปด้วยดี

ในขณะเดียวกัน มหาวิทยาลัยราชภัฏภูเก็ตได้ตั้งบริษัทประกอบการดี โดยเชื่อมร้อยกับบริษัทพัฒนาเมืองภูเก็ต เพื่อยกระดับการประกอบการในลักษณะสร้างสรรค์คุณค่าธุรกิจคู่สังคม หรือ Creating Shared Value (CSV) ซึ่งเป็นการดำเนินธุรกิจเพื่อร่วมกันจัดการแก้ไขปัญหาชุมชน อันส่งผลให้เกิดเป็นความร่วมมือระหว่างมหาวิทยาลัยราชภัฏภูเก็ตและชุมชนหญ้าเปิดน้ำในการจัดทำแผนธุรกิจชุมชน และจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อพัฒนาผลิตภัณฑ์ “น้ำผึ้งป่า” กับกลุ่มน้ำผึ้งป่าสาละวินเพื่อเป็นตัวอย่างในการสร้างรูปธรรมการบริหารจัดการป่าของชุมชนในพื้นที่ร่วมกัน โดยใช้เครื่องมือ Business Model Canvas ซึ่งคิดค้นโดย Alexander Osterwalder เข้ามาช่วยออกแบบผ่านองค์ประกอบ 9 อย่าง ดังต่อไปนี้ (ศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปิดน้ำ, 2561)

(1) การจับคู่พันธมิตรหลัก (Key Partners) เป็นการพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่อาศัยความร่วมมือกับภายนอก เนื่องจากไม่สามารถดำเนินการให้ประสบความสำเร็จโดยลำพังได้

ทั้งนี้เพื่อเรียนรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงผึ้งโพรง และศึกษาดูงานเกี่ยวกับการทำสบู่ น้ำผึ้ง ผ่านภาคีเครือข่ายที่สำคัญ คือ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ และสื่อโทรทัศน์ช่อง Thai PBS

(2) การออกแบบกิจกรรมหลัก (Key Activities) มีการออกแบบกิจกรรมหลัก ๆ ได้แก่ กิจกรรมที่ 1 การรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับผึ้งป่า ประกอบด้วย ดอกไม้ที่เป็นอาหารของผึ้งและแหล่งที่ผึ้งทำรัง ภูมิปัญญาการเก็บน้ำผึ้งโดยไม่ทำลายผึ้ง และขั้นตอนการทำโพรงเลี้ยงผึ้ง กิจกรรมที่ 2 การเลี้ยงผึ้งโพรงในพื้นที่ลุ่มน้ำชุมชนห้วยป่าเปิดน้ำ กิจกรรมที่ 3 การเก็บน้ำผึ้งในพื้นที่ลุ่มน้ำชุมชนห้วยป่าเปิดน้ำ กิจกรรมที่ 4 การบรรจุน้ำผึ้ง ได้แก่ บรรจุภัณฑ์แบบหลอด ขวด กระปุก ฯลฯ กิจกรรมที่ 5 การแปรรูปผลิตภัณฑ์น้ำผึ้ง ได้แก่ สบู่ น้ำผึ้งทานาคา กิจกรรมที่ 6 การทำสื่อและการสื่อสาร โดยการตั้งกลุ่มไลน์ชุมชนกับคนซื้อ และกิจกรรมที่ 7 การจัดโปรแกรมการเรียนรู้ผึ้งป่าสาละวินในชุมชนห้วยป่าเปิดน้ำ

(3) คุณค่าของสินค้า (Value Propositions) คือการนำเสนอจุดเด่น “น้ำผึ้งแท้จากป่า”

(4) ความสัมพันธ์ต่อลูกค้า (Customer Relationships) ให้ลูกค้าสามารถทดลองใช้สินค้าตัวอย่างโดยไม่เสียค่าใช้จ่ายในครั้งแรก

(5) กลุ่มลูกค้า (Customer Segments) คือ กลุ่มลูกค้าที่เป็นผู้สูงอายุ และคนที่อาศัยอยู่ในเขตเมือง

(6) ปัจจัยการผลิตหลักที่ต้องใช้ (Key Resources) ประกอบด้วย การรวบรวมข้อมูลการเลี้ยงผึ้งโพรง การเก็บน้ำผึ้ง การบรรจุน้ำผึ้ง การทำสบู่ น้ำผึ้ง การจัดทำโปรแกรมการท่องเที่ยว การทำสื่อและการสื่อสารออนไลน์

(7) การสื่อสารการตลาด (Marketing Channels) ประกอบด้วย การสื่อสารผ่านสื่อออนไลน์ การจัดค่ายกับเยาวชน การตั้งกลุ่มไลน์ระหว่างชุมชนกับคนซื้อ และการให้ลูกค้าทดลองใช้สินค้าตัวอย่างแบบไม่เสียค่าใช้จ่าย

(8) ต้นทุนและค่าใช้จ่ายที่ต้องใช้ (Cost Structure) ประกอบด้วย ต้นทุนการทำโพรงผึ้ง ต้นทุนซื้อน้ำผึ้งและอุปกรณ์บรรจุน้ำผึ้ง ต้นทุนอุปกรณ์ทำสบู่ น้ำผึ้ง และต้นทุนจากการศึกษาดูงาน

(9) ที่มาของรายได้ (Revenue Streams) ประกอบด้วยรายได้จากการขายส่งน้ำผึ้งแบบแกลลอนและแบบหลอด การแปรรูปน้ำผึ้ง การท่องเที่ยวโดยชุมชน การขายสินค้าชุมชนที่เป็นของฝาก เช่น ผ้าทอมือปกากะญอ สมุดทำมือ จานไม้ เครื่องจักสาน สินค้าจากไร่หมุนเวียน สมุนไพร ฯลฯ มีรายละเอียดดังภาพนี้

นอกจากนี้ยังได้ออกแบบและจัดการท่องเที่ยวเชิงการเรียนรู้โดยชุมชนจำนวน 3 วัน 2 คืน ในหัวข้อระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนจำนวน 2 ครั้ง ในปี พ.ศ. 2560 และปี

พ.ศ. 2562 เป็นการท่องเที่ยวที่เน้นการร่วมเรียนรู้วิถีชีวิตชาวปกากะญอ กิจกรรมดังกล่าวทำให้ชุมชนเกิดประสบการณ์ในการจัดการท่องเที่ยว โดยเน้นการมีส่วนร่วมระหว่างผู้รู้ ผู้ปกครอง ผู้เรียน ผู้จัดกระบวนการเรียนรู้และชุมชน ซึ่งพบว่าผู้ปกครองได้ให้ข้อมูลเรื่องพืชป่า และพืชสมุนไพรมากขึ้น รวมถึงเยาวชนในชุมชนมีความสนใจและเข้าร่วมกิจกรรมด้วย

สำหรับการเตรียมความพร้อมด้านข้อมูลในการจัดการท่องเที่ยว ประกอบด้วย การหาข้อมูลการทำนา การจัดทำตารางกิจกรรม การเตรียมที่พัก การเตรียมอาหาร ตลอดจนการจัดทำสื่อประชาสัมพันธ์ โดยมีขั้นตอนในการดำเนินการ ได้แก่ การจัดประชุม การแบ่งหน้าที่ การจัดสรรงบประมาณ การสรุปประชุม และการจัดบันทึก

3) การสร้างสวนป่า

ปี พ.ศ. 2562 ศูนย์การเรียนรู้ภูน้ำเปิดน้ำได้ดำเนินการสร้างสวนป่าภูน้ำเปิดน้ำ หรือสวนป่าเศรษฐกิจตามโครงการสร้างป่า สร้างรายได้ ตามแนวพระราชดำริของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โดยได้มีการลงนามความร่วมมือกับมูลนิธิสถาบันราชพฤกษ์ ภายใต้ “โครงการสร้างสวนป่าและพัฒนาห้องเรียนธรรมชาติ” ซึ่งมีวัตถุประสงค์ 3 ข้อ ได้แก่

- (1) ร่วมพัฒนาพื้นที่ป่า โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน
- (2) ร่วมมือพัฒนาศูนย์การเรียนรู้ให้ยั่งยืน และเป็นแนวทางสำหรับผู้สนใจเข้ามาเรียนรู้
- (3) สร้างเสริมทักษะแก่ผู้เรียนและชาวบ้านให้มากขึ้นเกี่ยวกับการพัฒนาพื้นที่ชุมชนของตน

ในขณะที่ยังทำการศึกษาได้มีการปลูกต้นไม้ในพื้นที่โครงการเรียบร้อยแล้ว จำนวน 600 ต้น ประกอบด้วยไม้ยืนต้นหลายชนิด เช่น ต้นสัก ต้นพะยูง ต้นมะค่า ต้นมะขาม ต้นมะไฟ ฯลฯ โดยได้รับกล้าไม้มาจากกรมป่าไม้ รวมถึงมีการสร้างเรือนเพาะชำที่ศูนย์การเรียนรู้ ร่วมกับโครงการหลวง เพื่อเตรียมขยายพันธุ์กล้าไม้ไปปลูกที่สวนป่าเศรษฐกิจ

การสร้างสวนป่านี้นี้คือการสร้างฐานการผลิตจากทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นทุนเดิมของชุมชนให้เกิดการประกอบการผ่านป่าเศรษฐกิจบนพื้นที่จำนวน 16 ไร่ เพื่อผลักดันให้เกิดรายได้ที่พอเพียงและหวังเป็นอาชีพต้นแบบให้แก่คนชุมชน โดยตั้งเป้าหมายระยะ 1 ปี ไว้ว่า “เรียนรู้ผ่านการประกอบการป่าเศรษฐกิจร่วมกับแกนนำสายตระกูล” อีกทั้งสร้างพื้นที่ป่าที่เป็นห้องเรียนธรรมชาติให้แก่ผู้เรียน โดยศูนย์การเรียนรู้ฯ มีแผนกิจกรรมในการพัฒนาสวนป่าแห่งนี้ ได้แก่ การวางโปรแกรม การสำรวจพันธุ์พืช การเก็บเมล็ดพันธุ์ การวางระบบน้ำ การทำแนวกันไฟหรือฝักระวังไฟป่า การสำรวจแปลงหรือจัดทำเส้นทางการศึกษา และการปลูกกล้าไม้เพิ่มเติมในพื้นที่ว่าง

ทั้งนี้จากขั้นตอนการขยายผล จะเห็นได้ว่า หลักสูตรป่าเศรษฐกิจกับแผนธุรกิจเปรียบเสมือนคู่มือนำทาง ทำให้ในปัจจุบันร้านค้ากับสวนป่าเศรษฐกิจเปรียบเสมือนห้องวิจัยที่ช่วยสร้างการเรียนรู้เกี่ยวกับทักษะการประกอบการแก่คนในชุมชน

4) การพัฒนาผู้จัดกระบวนการเรียนรู้

หลังจากได้ผ่านกระบวนการดำเนินงานและการถอดบทเรียนแล้ว ชุมชนได้ถูกแจ้สำคัญในการขับเคลื่อนศูนย์การเรียนรู้ฯ คือตัวบุคคลหรือสมาชิกในชุมชนเอง จึงมีความพยายามพัฒนาผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ซึ่งเป็นตัวแปรสำคัญที่จะส่งผลต่อการดำเนินงานด้านการศึกษาให้มีประสิทธิภาพ โดยได้เพิ่มกิจกรรมการศึกษาดูงานและการฝึกอบรมทักษะต่าง ๆ ยกตัวอย่างดังต่อไปนี้

(1) การศึกษาดูงาน

เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2562 ได้มีการนำผู้จัดกระบวนการเรียนรู้และผู้เรียนไปศึกษาดูงานที่ศูนย์กสิกรรมธรรมชาติอันดามัน และที่แหล่งเรียนรู้ศาสตร์พระราชาราชินีเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน ซึ่งตั้งอยู่ที่มหาวิทยาลัยราชภัฏภูเก็ต ทั้งนี้เพื่อเรียนรู้การทำน้ำยาล้างจาน น้ำสมุนไพร และปุ๋ยหมักชีวภาพ โดยนำความรู้ที่ได้มาทำน้ำยาล้างจานและทำน้ำปุ๋ยหมักเพื่อใช้ในนาข้าวของศูนย์การเรียนรู้ฯ ต่อมาเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2562 ได้มีการนำผู้จัดกระบวนการเรียนรู้และผู้เรียนเดินทางไปศึกษาดูงานที่สวนวนเกษตรของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม จังหวัดฉะเชิงเทรา เพื่อเรียนรู้การปลูกพืช การเพาะกล้า การสร้างป่าในไร่มันและประวัติความเป็นมาของสวนนี้ นอกจากนี้ในเดือนเดียวกันได้เดินทางไปศูนย์การเรียนรู้กสิกรรมธรรมชาติมาบเอื้องหรือโรงเรียนปทุมทะเลย์มหาวิทาลัย จังหวัดชลบุรี เพื่อเรียนรู้การจัดการตามโคกหนองนาโมเดล

(2) การฝึกอบรม

เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2562 สมาชิกชุมชนบางส่วนที่ดูแลสวนป่าเศรษฐกิจเข้ารับการอบรมการฟื้นฟูป่า เพื่อเรียนรู้การใช้เทคโนโลยีในการฟื้นฟูป่า การปลูกต้นไม้ การสำรวจต้นไม้ การเก็บเมล็ดพันธุ์และการเพาะเมล็ดพันธุ์ รวมทั้งเข้ารับการอบรมการเลี้ยงผึ้งโพรง จากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ต่อมาในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2562 ได้ร่วมฝึกอบรมทักษะการเรียนรู้ 5 ด้าน ได้แก่ การเรียนรู้จากแหล่งเรียนรู้ การเรียนรู้จากสถานการณ์ปัญหา การเรียนรู้จากตนเอง การเรียนรู้จากผู้อื่น และการเรียนรู้จากคุณธรรมจริยธรรม จากศูนย์วิจัยนวัตกรรมการศึกษา จังหวัดแม่ฮ่องสอน

4.4.2.6 ขั้นตอนการสร้างนวัตกรรมทางการศึกษา

ขั้นตอนนี้มุ่งพัฒนากำลังคนรุ่นใหม่ไปสู่การเป็นนวัตกรรมชุมชนหรือผู้ประกอบการเพื่อสังคม ผ่านการยกระดับการเรียนรู้จากฐานภูมิปัญญาเดิมควบคู่กับการผสมผสานกับวิทยาการและความรู้ใหม่ โดยมีการพัฒนากลไกการบริหารจัดการร่วม ทั้งนี้ได้รับการหนุนเสริมจากศูนย์วิจัยนวัตกรรมการศึกษา จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งก่อตั้งขึ้นมาในปี พ.ศ. 2562 เพื่อเปิดพื้นที่การเรียนรู้ให้กับ

บุคลากรทางการศึกษา ทั้งในระบบและนอกระบบ ได้ร่วมทำกิจกรรมเพื่อสร้างการเรียนรู้ นวัตกรรม การศึกษาที่เกิดขึ้นในศูนย์การเรียนรู้ฯ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1) การจัดการศึกษาเพื่ออนาคต

ศูนย์วิจัยนวัตกรรมการศึกษา จังหวัดแม่ฮ่องสอน ได้เลือกศูนย์การเรียนรู้ หน่วยงานเข้าร่วมงานวิจัยการจัดการศึกษาเพื่ออนาคต ในฐานะสถานศึกษานำร่องเพื่อสร้างการพัฒนาคุณภาพผู้เรียนด้วยองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น ไปพร้อม ๆ กับการใช้องค์ความรู้ วิทยาการสมัยใหม่ เพื่อมุ่งหวังให้ชุมชนหรือสถานศึกษาในจังหวัดแม่ฮ่องสอน ที่เป็นเมืองพิเศษทาง ธรรมชาติและวัฒนธรรม สามารถขับเคลื่อนชุมชนพลังทางปัญญาและสร้างโอกาสพัฒนาผู้เรียนให้เป็น บุคลากรสำคัญของครอบครัว ชุมชน และสังคม ในด้านการจัดการสิ่งแวดล้อม สังคม และเศรษฐกิจ ให้มี “ป่าดี น้ำดี มีอยู่ มีกิน มีรายได้” ซึ่งผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญอธิบายว่า “การวิจัยครั้งนี้มีคำถามการวิจัย คือ เด็กเรียนสนุก เข้าถึงแก่น (คุณค่า) จากการปฏิบัติการ ชวนคิดให้เด็กเกิดการตั้งคำถามกับชีวิต ตนเองและมีเป้าหมายชีวิต (คิดเป็น) อยู่ดี กินดี อยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดี อยู่ในวิถีวัฒนธรรมที่ดีควร เป็นไปอย่างไร” (ยัง, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2562)

การศึกษาเพื่ออนาคตเป็นการสร้างพื้นที่ของการรู้จักตนเอง รู้จักผู้อื่น เรียนรู้รากเหง้าของตระกูล รากเหง้าทางความเชื่อและศาสนา รากเหง้าจากธรรมชาติและรากเหง้า ของชุมชน จนสามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นอย่างสร้างสรรค์ การศึกษาลักษณะนี้ต้องสร้างการเรียนรู้ จากสิ่งที่สนใจ ไม่มีการบังคับ แต่ต้องเป็นความอยากเรียนรู้อย่างธรรมชาติของผู้เรียน ซึ่งจำเป็นต้อง สร้างทักษะการเรียนรู้และการออกแบบการเรียนรู้ด้วยตนเอง ทักษะการเรียนรู้เช่นนี้จะเป็นการเรียนรู้ ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ต้องมีความเข้าใจและเคารพความเป็นมนุษย์ของ ผู้เรียน สอดคล้องกับคำอธิบายของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญที่เป็นภาคีเครือข่ายทางการศึกษาทางเลือกและมี ประสบการณ์ในการเปิดโรงเรียนทางเลือกแห่งหนึ่งในภาคใต้ ดังต่อไปนี้

การศึกษาเพื่ออนาคตของจังหวัดแม่ฮ่องสอนที่ทีมงานกำลังขับเคลื่อนอยู่นี้ มีความหมายว่า การศึกษาเพื่ออนาคตเป็นการศึกษาที่ไม่ใช่การศึกษาแบบเดิม ๆ ที่ทำกันมา ไม่ใช่แค่การสอน หนังสือ ซึ่งองค์ประกอบสำคัญที่เรานำมาประเมินมี 4 ด้าน คือ หนึ่งองค์ความรู้ สองการมีส่วนร่วม สามทีมงาน และสี่ภาคีเครือข่าย การจัดการศึกษาลักษณะนี้ต้องเกิดการ เปลี่ยนแปลงภายใน เปลี่ยนแก่นสารภายใน โดยครูต้องเปลี่ยนก่อน แล้วค่อยกระเพื่อมไปสู่ เด็ก กระเพื่อมไปสู่คนรอบข้าง เรียกว่า “Transformative Learning” ไม่ใช่แค่การสะสม ความรู้ แต่เป็นการศึกษาเพื่อการเปลี่ยนแปลง เปลี่ยนลงลึกไปถึงจิตวิญญาณ เปลี่ยน พฤติกรรมไปสู่การภาวนา วิปัสสนา เห็นแรงขยับเขยื้อน และเห็นใจตัวเอง... การศึกษาทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ผ่านการแลกเปลี่ยน แล้วนำมาปรับใช้เพื่อแก้ปัญหา คนที่นี่ต้องถาม ตัวเองว่า อยากมีอนาคตแบบไหน ส่วนสถานที่ที่จัดการศึกษาต้องเป็นพื้นที่การเรียนรู้ร่วม ให้

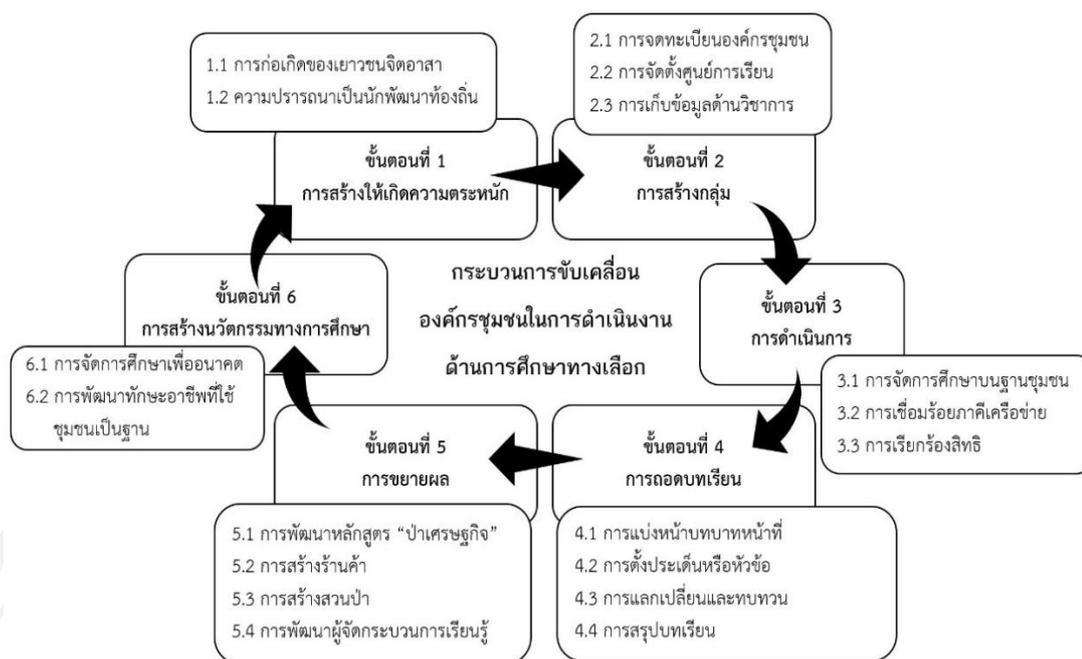
ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียได้มาแลกเปลี่ยนเพื่อตอบโจทย์การอยู่ร่วมกันได้อย่างยั่งยืน โรงเรียนต้องเปิดประตูร่วมกับชุมชน สอนเด็กให้ดูแลชุมชนในอนาคตด้วย... โดยเชื่อมโยงผู้เรียนเข้ากับสถานการณ์ที่มันเกิดขึ้นในปัจจุบันเพื่อให้เกิดสำนึกร่วม...(ดอน, สัมภาษณ์, 17 พฤศจิกายน 2562)

หัวใจสำคัญคือ การจัดการศึกษาอย่างมีส่วนร่วมและเน้นเด็กเป็นศูนย์กลาง ศูนย์การเรียนรู้ฯจึงมุ่งสร้างพื้นที่นวัตกรรมการเรียนรู้ร่วมระหว่างผู้เรียน ผู้ปกครอง ผู้รู้ และผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ โดยมีชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ สร้างการมีส่วนร่วม และพัฒนาผู้เรียนเป็นรายบุคคล ซึ่งที่ผ่านมาได้จัดการประชุมตามหลักการวิเคราะห์ชุมชนแบบมีส่วนร่วมเพื่อศึกษาองค์ความรู้ภูมิปัญญาของชุมชนร่วมกันระหว่างผู้เรียน ผู้รู้ ผู้ปกครอง และผู้จัดกระบวนการเรียนรู้จำนวน 20 คน โดยใช้เครื่องมือต่าง ๆ ได้แก่ แผนที่ชุมชนรอบนอก ปฏิทินการเก็บพืชสมุนไพรเพื่อรักษาโรค ปฏิทินพืชให้สี และกราฟใยแมงมุม

2) การพัฒนาทักษะอาชีพที่ใช้ชุมชนเป็นฐาน

ศูนย์การเรียนรู้ฯเปิดน้ำมีการจัดการศึกษาทางเลือกที่มุ่งพัฒนาทักษะอาชีพ จึงเข้าร่วมโครงการพัฒนาผ่านการทดลองการพัฒนาทักษะให้แก่แรงงานที่ขาดแคลนทุนทรัพย์ และด้อยโอกาส โดยใช้ทุนพัฒนาอาชีพที่ใช้ชุมชนเป็นฐาน ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากกองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา (กสศ.) โดยมีศูนย์วิจัยนวัตกรรมการศึกษา จังหวัดแม่ฮ่องสอนเป็นที่เลี้ยงโครงการ

หัวใจสำคัญของโครงการนี้คือการสร้างโอกาส การสร้างงาน และการสร้างชุมชน ทั้งนี้หวังให้ศูนย์การเรียนรู้ฯพัฒนาหลักสูตรการเรียนรู้ไปสู่การพัฒนาผู้ประกอบการรุ่นใหม่ เพื่อสร้างรายได้ โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน คือ ภูมิปัญญาด้านอาหาร ยา ผ้า และบ้าน ผ่านโครงการพัฒนาทักษะผู้ประกอบการเพื่อชุมชนบนพื้นที่สูง จังหวัดแม่ฮ่องสอน โดยมีวัตถุประสงค์ในการพัฒนาผู้ประกอบการรุ่นใหม่ที่มีทักษะการบริหารจัดการในศตวรรษที่ 21 ควบคู่กับทักษะชีวิตด้านการบริหารรายรับรายจ่ายของครอบครัว และทักษะอาชีพจากฐานทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเพื่อสร้างนวัตกรรมจัดการคุณภาพชีวิตของชุมชน จากข้อมูลด้านการขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้ฯเปิดน้ำ สามารถสรุปภาพกระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกได้ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 4.4 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก

4.5 การปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก

วัตถุประสงค์หนึ่งของการศึกษาคั้งนี้คือมุ่งค้นหาการปรับตัวของชุมชน ที่สะท้อนถึงความพยายามปรับปรุงหรือเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของสมาชิก เพื่อก้าวผ่านปัญหาที่สำคัญในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกชุมชน อันจะนำไปสู่ผลลัพธ์ใน 2 ระดับ คือ 1) ระดับชุมชนและองค์กร และ 2) ระดับบุคคล ทั้งนี้การปรับตัวดังกล่าวมีสิ่งเร้าโดยตรงคือ การดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก ซึ่งมีการปรับตัวดังต่อไปนี้

4.5.1 การวิเคราะห์การปรับตัวระดับชุมชนและองค์กรตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ และนักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์

การศึกษาคั้งนี้ได้นำกลไกการป้องกันตนเองด้วยลักษณะของการปรับตัวตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ และนักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์มาประยุกต์ โดยมองชุมชนและศูนย์การเรียนรู้เป็นต้นน้ำในฐานขององค์กรที่มีชีวิต ซึ่งต้องมีการปรับตัวอยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้ก็เพื่อเอาชนะต่อปัญหาใหญ่และพยายามหาทางออก ซึ่งกลไกการป้องกันตนเองมี 3 ลักษณะ ได้แก่ การปรับตัวโดยการสู้การหนี และการประนีประนอมสถานการณ์ (กันยา สุวรรณแสง, 2533; เดิมศักดิ์ คทวนิช, 2546)

จากการวิเคราะห์การปรับตัวระดับชุมชนและองค์กรในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ และนักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์ สามารถจำแนกลักษณะของการปรับตัวต่อไปนี้

1) การปรับตัวโดยการสู้

ปัญหาสำคัญในการจัดการศึกษาทางเลือกประการหนึ่งคือ ศูนย์การเรียนรู้ฯ ไม่ได้รับงบประมาณสนับสนุนในการจัดการเรียนการสอนอย่างต่อเนื่อง ศูนย์การเรียนรู้ฯ จึงต้องหาทุนจากแหล่งอื่น ๆ เพื่อใช้จ่ายค่าอาหารกลางวันและค่าใช้จ่ายที่จำเป็นจากแหล่งต่าง ๆ ซึ่งมีแหล่งทุนที่สำคัญ ได้แก่ สสส. กสศ. มูลนิธิสถาบันราชพฤกษ์ ฯลฯ

นอกจากนี้ ปัญหาดังกล่าวยังส่งผลให้สมาชิกบางคนไม่ปรารถนาทำงานต่อเนื่องจากงานในศูนย์การเรียนรู้ฯ เป็นงานอาสาสมัคร ซึ่งไม่ตอบโจทย์เรื่องการสร้างรายได้ให้กับครอบครัว เนื่องจากไม่มีระบบเงินเดือนหนุนเสริมการทำงานดังกล่าว

แนวทางประการแรก คือ ศูนย์การเรียนรู้ฯ ได้ตั้งระบบเงินเดือนให้แก่สมาชิก เนื่องจากมีความขัดแย้งในใจเมื่อเผชิญกับสถานการณ์ที่ต้องเลือกระหว่างการทำงานในศูนย์การเรียนรู้ฯ กับการทำงานอื่น ๆ ยกตัวอย่างเช่น การต้องเลือกระหว่างไปสอนหนังสือที่ศูนย์การเรียนรู้ฯ กับการไปเก็บบุงขาย เป็นต้น

แนวทางประการถัดมา คือ การสร้างร้านค้าและสวนป่าเศรษฐกิจ แม้เป้าหมายหลักจะเป็นการสร้างพื้นที่แห่งการเรียนรู้เรื่องการประกอบกร แต่ผลพลอยได้ที่เกิดขึ้นคือรายได้จากการนำสินค้าไปจำหน่าย ฯลฯ

แนวทางประการสุดท้าย คือ การพัฒนากองทุนสวัสดิการให้แก่สมาชิกในศูนย์การเรียนรู้ฯ โดยจะต้องหักเงินเดือนเข้ากองทุนเป็นเงินจำนวนร้อยละ 10 ต่อเดือน ประกอบด้วย (1) สมาชิกสามารถเบิกค่ารักษาพยาบาล 500 บาทต่อครั้ง จำนวน 3 ครั้งต่อคนต่อปี และ (2) ให้บริการรถเช่าในชุมชน โดยคิดค่าเช่ารถครั้งละ 1,500 บาท

จากสถานการณ์ดังกล่าว ทำการสามารถวิเคราะห์ได้ว่า ชุมชนมีการปรับตัวโดยการสู้ด้วยการหางบประมาณจากแหล่งทุนอื่น ๆ ผ่านการเสนอขอทุนโครงการจากแหล่งทุนต่าง ๆ เพื่อนำเงินมาใช้จ่ายค่าดำเนินการและค่าอาหารในศูนย์การเรียนรู้ฯ ทดแทนค่าอุดหนุนรายหัวจากภาครัฐ ซึ่งอยู่ในระหว่างการเรียกร้องสิทธิของผู้เรียนในการจัดการศึกษาทางเลือกร่วมกับสมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทย ในขณะที่เดียวกันยังพยายามสร้างระบบเงินเดือนและระบบสวัสดิการผ่านการออมด้วย

2) การปรับตัวโดยการประนีประนอมสถานการณ์

ปัญหาการขาดแคลนผู้จัดกระบวนการเรียนรู้หรือวิทยากรกระบวนการในศูนย์การเรียนรู้ฯ ทำให้จำเป็นต้องหาคนที่มีความรู้ทักษะในการจัดการเรียนรู้ให้แก่ผู้เรียน เพื่อยกระดับการเรียนรู้ด้านวิชาการที่จำเป็น แต่ติดเงื่อนไขเรื่องค่าจ้างเพราะศูนย์การเรียนรู้ฯ ไม่มีงบประมาณเพียงพอ

แนวทางที่ผ่านมา คือ ชุมชนและศูนย์การเรียนรู้ฯ ได้เปิดรับนักศึกษาจากภาคีเครือข่ายมหาวิทยาลัยรับใช้สังคมมาเป็นอาสาสมัครช่วยขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2558 จนถึงปัจจุบัน และกำหนดบทบาทคนภายนอกที่จะมาช่วยงานนี้ไว้ว่า “ทำงานเป็น เข้าใจงานองค์กรชุมชน” โดยศูนย์การเรียนรู้ฯ จะรับผิดชอบดูแลค่าใช้จ่ายในการเดินทางให้แก่อาสาสมัคร

ในปี พ.ศ. 2562 ศูนย์การเรียนรู้ฯ ได้เปิดรับอาสาสมัครวิชาชีพ ตำแหน่งวิทยากรกระบวนการ ซึ่งกำหนดคุณสมบัติไว้ 4 ด้าน ได้แก่ 1) สร้างกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมสำหรับผู้เรียน 2) พัฒนาทักษะการอ่าน การเขียน ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ 3) พัฒนาทักษะการสื่อสารอย่างสร้างสรรค์ และ 4) พัฒนาทักษะการคิดวิเคราะห์สถานการณ์ต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ ซึ่งการเปิดรับอาสาสมัครวิชาชีพเป็นกิจกรรมหนึ่งของโครงการวิจัยการจัดการศึกษาเพื่ออนาคตฯ ที่ต้องการเปิดพื้นที่การเรียนรู้ร่วมและหนุนเสริมการเรียนรู้ในสถานศึกษาด้วยบทบาทของครูอาสาวิชาชีพ จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วม พบว่า ครูอาสาดังกล่าวมีบทบาทเป็นอาสาสมัครระยะสั้น โดยใช้เวลาทั้งหมด 7 วันในการพัฒนาคุณภาพการศึกษาของศูนย์การเรียนรู้ฯ ในเรื่องการเป็นผู้ประกอบการ โดยได้นำประสบการณ์ของตนเองที่เป็นเจ้าของธุรกิจร้านอาหารในกรุงเทพมหานครมาแบ่งปันให้แก่ผู้จัดกระบวนการเรียนรู้และผู้เรียน เช่น วิธีการนำเสนอสินค้าให้ดึงดูดผู้บริโภค เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ชุมชนและองค์กรพยายามปรับตัวต่อปัญหา โดยการประนีประนอมสถานการณ์ เนื่องจากได้ประเมินสถานการณ์แล้วว่าไม่มีงบประมาณในการจ้างวิทยากรกระบวนการที่มีความเชี่ยวชาญ จึงใช้ระบบงานอาสาสมัครเข้ามาแทนที่เพื่อเป็นการชดเชยปัญหาดังกล่าว

จากการวิเคราะห์การปรับตัวระดับชุมชนและองค์กรตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ และนักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์ สรุปได้ว่า ชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำและศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำมีพฤติกรรมการปรับตัวใน 2 ลักษณะ ได้แก่ การปรับโดยการสู้และการประนีประนอมสถานการณ์ เนื่องจากชุมชนและองค์กรประกอบด้วยกลุ่มคนที่รวมตัวกันเพื่อขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือก จึงทำการศึกษาการปรับตัวระดับบุคคล ดังต่อไปนี้

4.5.2 การวิเคราะห์การปรับตัวระดับบุคคลตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ คอลลิสตา รอย

รอย กล่าวว่า การปรับตัวเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับชุดของระบบด้านการกระทำที่มุ่งสู่เป้าหมายบางอย่าง ซึ่งผลของกระบวนการปรับตัว คือ สถานการณ์สุดท้ายหรือทางออกของการปรับตัว (Roy, 1990 อ้างถึงใน Lutjens, 1991, น. 8) รอยจึงให้ความหมายของการปรับตัวในมิติ

ของกระบวนการและผลลัพธ์โดยอาศัยความคิดและความรู้สึกของคนในฐานะบุคคลหรือกลุ่ม ใช้การตระหนักรู้และเลือกที่จะสร้างการบูรณาการเกี่ยวกับมนุษย์และสิ่งแวดล้อม (Roy & Andrews, 1999)

ผลการวิเคราะห์การปรับตัวตามทฤษฎีของรอยแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ 1) พฤติกรรมการปรับตัว 4 ด้าน ได้แก่ ร่างกาย อัดมโนทัศน์ บทบาทหน้าที่ และการพึ่งพาอาศัย และ 2) ผลการปรับตัวในระดับบุคคลกับชุมชนและองค์กร ซึ่งผลการวิเคราะห์สามารถอธิบายในรายละเอียด ได้ดังต่อไปนี้

4.5.2.1 พฤติกรรมการปรับตัว

1) การปรับตัวด้านร่างกาย

จากการขับเคลื่อนการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำมีรูปแบบการใช้ชีวิตที่เปลี่ยนไป ซึ่งกิจกรรมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับบุคคลภายนอกชุมชนที่เป็นตัวแทนของหน่วยงานต่าง ๆ ส่งผลให้ต้องมีการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงทั้งร่างกายและจิตใจ ดังนี้

(1) การรับประทานอาหาร เมื่อต้องทำกิจกรรมร่วมกับภาคีเครือข่ายภายนอกชุมชน ทำให้ผู้ที่เกี่ยวข้องจะต้องเดินทางออกจากชุมชนเพื่อประชุมและแลกเปลี่ยนกับภาคีเครือข่ายต่าง ๆ ส่งผลให้ต้องหันมารับประทานอาหารแบบคนเมือง ซึ่งอาหารดังกล่าวแตกต่างจากอาหารในชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ เพราะการประกอบอาหารแบบเมืองมีความไม่ปลอดภัย เนื่องจากมีเนื้อสัตว์มากเกินไปและปนเปื้อนสารเคมี ทำให้มีอาการของโรคท้องผูกหรือโรคกระเพาะกลายเป็นปัญหาใหม่ที่ต้องหาแนวทางแก้ไขต่อไป ทั้งนี้คนในชุมชนบางส่วนจึงนำวัตถุดิบปรุงอาหารจากชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำมาปรุงอาหารทานเองในระหว่างการทำกิจกรรมในต่างพื้นที่ เช่น ข้าว พริก น้ำผึ้ง ผัก ฯลฯ

(2) การนอนหลับและพักผ่อน ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้และผู้เรียนที่ต้องพบปะและแลกเปลี่ยนกับเครือข่ายภายนอก จะมีการนอนที่ค่อนข้างไม่เป็นเวลา เนื่องจากในบางครั้งต้องนั่งรถจากจังหวัดแม่ฮ่องสอนไปยังกรุงเทพมหานคร ส่งผลให้ชั่วโมงและคุณภาพของการนอนไม่ดีเท่าที่ควร ทำให้สมาชิกบางคนมีอาการเจ็บป่วยทางร่างกาย เช่น ปวดหลัง เป็นต้น

(3) การใช้ภาษา กิจกรรมส่วนใหญ่ที่เข้าร่วมมักใช้ภาษาไทยในการสื่อสาร ทำให้สมาชิกในชุมชนต้องหันมาเรียนรู้และใช้ภาษาไทยแทนภาษาท้องถิ่นในการสื่อสารมากขึ้น ทั้งการพูด การฟัง การอ่าน และการเขียน เพราะต้องการให้การทำงานเชื่อมประสานงานกับภาคีเครือข่ายที่เข้ามาร่วมงานเป็นไปอย่างราบรื่น

(4) ความวิตกกังวลและความเครียด เมื่อมีกิจกรรมต่าง ๆ ในศูนย์การเรียนรู้ฯ ซึ่งบางครั้งเป็นงานที่ผู้ดำเนินงานไม่เคยทำมาก่อน จึงทำให้ผู้ที่เกี่ยวข้องในงานมีความรู้สึกกังวลใจเพราะกำลังปรับตัว บางงานจึงต้องอาศัยเวลาให้เกิดความคุ้นชิน จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วม

ร่วมในการประชุมถอดบทเรียนการทำงาน ผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ได้สะท้อนความรู้สึกร่วมออกมาทั้งในแง่บวกและแง่ลบ ได้แก่ มีความสุข สู้เต็มที่ กังวลใจ อึดอัด และเหนื่อย

2) การปรับตัวด้านอัตมโนทัศน์

การเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวด้านอัตมโนทัศน์เป็นเรื่องของความคิด ความรู้สึกและเจตคติต่อการศึกษาทงเลือกของคนในชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ รวมถึงภาพลักษณ์และความเชื่อมั่นในตนเอง มีดังต่อไปนี้

(1) การปรับด้านความคิด ความรู้สึก และเจตคติ เมื่อเกิดความไม่เชื่อมั่นต่อการจัดการศึกษาทางเลือกเนื่องจากเป็นระบบการศึกษาแนวใหม่ จึงยังไม่ได้รับการยอมรับ และเชื่อมั่นมากนัก คนในชุมชนบางส่วนจึงส่งบุตรหลานไปเรียนที่โรงเรียนที่อยู่ในชุมชนใกล้เคียงหรือโรงเรียนในเมือง เพราะอยากให้ลูกหลานรับราชการและมีเงินเดือนสูง ๆ รวมถึงยังขาดความมั่นใจต่อศักยภาพของผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นคนในท้องถิ่น

คนในศูนย์การเรียนรู้ฯ จึงมีความพยายามในการปรับค่านิยมทางการศึกษา จากการเรียนเพื่อเป็น “เจ้าคนนายคน” เปลี่ยนเป็น “การเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม” ซึ่งเป็นหัวใจของการเรียนรู้ที่ศูนย์การเรียนรู้ฯ ทั้งนี้ได้พยายามอธิบายว่า การมีชีวิตที่ดีงามนั้นหมายความถึงการอยู่กับธรรมชาติอย่างสมดุลและรู้ถึงความเป็นจริงของธรรมชาติที่พึงพาได้ รวมถึงการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ ทำให้ชาวปกากะญอสามารถมีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย ผลของความพยายามนี้ทำให้สมาชิกหลายคนมีทัศนคติต่อระบบการศึกษาที่เปลี่ยนไป ดังที่ผู้ให้ข้อมูลสำคัญอธิบายว่า

ไม่จำเป็นต้องจบปริญญาแล้ว ถ้าเราอยู่บ้านมีงานทำก็อยู่ที่บ้านได้ เพราะคนที่บ้านเขาเรียนจบปริญญาตรีมา สู้ตายก็ไม่มีงานทำ ต้องกลับมาทำงานรับจ้างกับคนที่จบป.6... หลังจากเข้ามาทำงานที่นี่ ทำให้มองการศึกษาเปลี่ยนไป สมมติว่าถ้าเราอยากเป็นพยาบาล ไม่จำเป็นต้องใส่ชุดขาว แค่ศึกษาเรื่องยาสมุนไพร เราก็รักษาคนได้ ถ้าอยากเป็นทหาร ไม่จำเป็นต้องใส่ชุดทหาร แคร์ักษาและมีวินัย เราก็ปกป้องคนที่รักได้... เมื่อก่อนเราก็เรียนในระบบนะ ต้องอาศัยในหอพัก ทำงานดูแลหอ มีเวลากำหนดเข้าออก อยู่กับเพื่อน 4-5 คน รู้สึกความเข้าใจมันไม่เหมือนกัน เราเป็นรุ่นน้องถูกรุ่นพี่สั่ง แล้วก็มีความขโมยในหออีก แต่เราไม่เคยขโมยของใครนะ... ต้องเรียนในหนังสือทั้งที่ไม่เข้าใจ มันไม่ใช่วิถีเรา ทำการบ้านอย่างไรก็ไม่เข้าใจ (กุหลาบ, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

(2) การเปลี่ยนแปลงภาพลักษณ์ คนในศูนย์การเรียนรู้ฯ มีการพัฒนาตนเองเพื่อให้มีภาพลักษณ์ที่ดีขึ้น ทั้งทางด้านร่างกายและฐานะทางเศรษฐกิจ โดยพบว่าเมื่อมีกิจกรรมที่ศูนย์การเรียนรู้ฯ นั้นผู้จัดกระบวนการเรียนรู้จะสวมใส่ชุดชนเผ่าชุดใหม่ที่มีลายสวยงาม จนได้รับคำชมจากผู้ที่มาเยี่ยมว่าชุดที่ใส่นั้นมีความสวยงามเป็นเอกลักษณ์ ในขณะที่ภาพลักษณ์ทางด้านฐานะ

เศรษฐกิจนั้นก็จะมีการเปลี่ยนแปลงที่สะท้อนการเลื่อนระดับทางสังคมเช่นกัน เช่น ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้มีรถยนต์ และโทรศัพท์มือถือสมาร์ทโฟน ซึ่งนอกจากเหตุผลเพื่อการใช้งานหรือการเรียนรู้แล้วยังเป็นการเพิ่มภาพลักษณ์ที่ดีให้แก่ตนเองอีกด้วย ซึ่งผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญอธิบายไว้ว่า “ก็ภาคภูมิใจที่เรามาทำงานตรงนี้ แล้วสามารถมีรถยนต์ใช้ คนอื่นที่เขาก็นั่งชม...เพราะในชุมชนก็มีไม่กี่บ้านที่มีรถยนต์ ที่สำคัญครอบครัวเราก็ไม่มีนี่ด้วย” (ดา, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

3) การปรับตัวด้านบทบาทหน้าที่

การปรับตัวด้านบทบาทหน้าที่จากการดำเนินงานด้านการศึกษาทางไกลพบว่า สมาชิกในชุมชนได้รับบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างกัน ได้แก่ บทบาทผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้ บทบาทผู้อำนวยการศูนย์การเรียน บทบาทผู้จัดการร้านค้า บทบาทผู้จัดการสวนป่าเศรษฐกิจ บทบาทผู้รู้ บทบาทนักวิจัยชาติพันธุ์ บทบาทผู้ประกอบการรุ่นใหม่ ฯลฯ ซึ่งบทบาทดังกล่าวต้องเชื่อมโยงให้เกิดการเรียนรู้แก่เด็กผู้เรียนในศูนย์การเรียนฯ ในขณะเดียวกันก็ต้องปรับตัวเพื่อจัดสรรเวลาในการดำรงบทบาทเดิมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งคนในชุมชนต้องปรับตัวกับความเปลี่ยนแปลงของบทบาทเหล่านี้ให้เกิดความสมดุลมากที่สุด ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(1) การบริหารจัดการเวลาและกิจกรรมของตนเอง จากการที่ศูนย์การเรียนฯ มีการเรียนการสอนที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน ทำให้ผู้ประกอบการและผู้รู้ในชุมชนมีการปรับบทบาทมาสู่การเป็นผู้จัดการศึกษาร่วมกันในฐานะผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้และผู้รู้ที่ถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยมีหน้าที่ออกแบบ จัดกระบวนการ และประเมินผลการเรียนรู้ของผู้เรียน จึงต้องจัดสรรเวลาว่างจากการทำงานบ้านและการทำเกษตรกรรมมาจัดการเรียนการสอนร่วมกัน

(2) การบริหารจัดการกิจกรรมในศูนย์การเรียนฯ เนื่องจากการศูนย์การเรียนฯ จัดการเรียนการสอนแบบใช้โครงการเป็นฐานตามความสนใจของผู้เรียน ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้จึงต้องแสวงหาความรู้ไปตามเรื่องที่คุณผู้เรียนแต่ละคนสนใจ รวมถึงต้องออกแบบกิจกรรมการเรียนรู้ร่วมกับผู้เรียน เช่น อยากเรียนรู้อะไร ช่วงใดจะทำอะไรบ้าง ใช้งบประมาณเท่าใด ฯลฯ ดังนั้นการออกแบบกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการจัดการศึกษาทางไกลเพื่อให้สามารถบริหารกิจกรรมอย่างมีประสิทธิภาพด้วย

การดำเนินงานในปี พ.ศ. 2562 มีการวางแผนเป้าหมายร่วมกันคือ เป้าหมายระยะ 1 ปี ตั้งไว้ว่า “เรียนรู้ผ่านการประกอบการป่าเศรษฐกิจ ร่วมกับแกนนำสายตระกูล” ส่วนเป้าหมายระยะ 3 ปี ตั้งไว้ว่า “ทำงานเป็น สิ่งแวดล้อมดี เป็นที่ยอมรับทั้งภายในและภายนอก มีรายได้พอเพียง” แต่ในช่วงเดือนเมษายนถึงสิงหาคมที่ผ่านมายังไม่คืบหน้าตามแผนที่วางไว้ จึงต้องมีการประชุมทบทวนงานเพื่อปรับแผนใหม่อีกครั้งในเดือนกรกฎาคม

จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมในการประชุมครั้งนี้ สมาชิกได้ทบทวนความรู้สึกต่อตนเอง ความรู้สึกต่อชุมชนและองค์กร ตลอดจนความรู้ ความคิด และประสบการณ์ของ

แกนนำ พบว่า ปัญหาที่เกิดขึ้น 2 ประการ คือ 1) ไม่สามารถเชื่อมโยงงานการพัฒนาคนในชุมชนกับงานสวนป่า ไร่ข้าว และการจัดกระบวนการเรียนรู้ได้ดีพอ และ 2) การทำงานไม่ทันเวลาที่กำหนด จึงจำเป็นต้องวางแผนการบริหารจัดการงานอย่างเป็นระบบอีกครั้ง

(3) การบริหารจัดการเงิน เนื่องจากการขับเคลื่อนศูนย์การเรียนรู้ฯ ในระยะแรกเป็นงานจิตอาสา และมีค่าใช้จ่ายในการจัดการเรียนการสอน ทำให้คนทำงานจำเป็นต้องหาทุนจากภายนอกด้วยการเสนอโครงการไปยังแหล่งทุนต่าง ๆ มากขึ้น เพื่อนำมาจัดสรรเงินเดือน แม้จะมีความพยายามตั้งระบบเงินเดือนให้แก่แกนนำ แต่ก็ยังเป็นเงินไม่มาก ดังนั้นผู้ที่เกี่ยวข้องจะต้องบริหารจัดการเงินในชีวิตตนเองให้ดีที่สุด

4) การปรับตัวด้านการพึ่งพาอาศัย

คนในชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำตระหนักว่าไม่สามารถดำเนินศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำให้สำเร็จลุล่วงได้เพียงลำพัง จึงให้ความสำคัญกับการมีปฏิสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชนในทุกกระบวนการของการขับเคลื่อนการจัดการศึกษาทางเลือก ตั้งแต่ขั้นตอนการสร้างให้เกิดความตระหนัก การสร้างกลุ่ม การดำเนินการ การถอดบทเรียน การขยายผล และการสร้างนวัตกรรมทางการศึกษา เพื่อสร้างความร่วมมือที่เน้นการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างภาคประชาสังคม ภาคราชการ ภาควิชาการ และภาคเอกชน พยายามจับมือกับภาคีเครือข่ายในการพัฒนาคุณภาพชีวิตผ่านการสร้างเสริมพลังปัญญา สร้างโอกาส และสร้างงานที่สอดคล้องกับบริบทพื้นที่ให้แก่เด็กและเยาวชนที่หลุดออกจากระบบการศึกษาในจังหวัดแม่ฮ่องสอน รวมถึงกลุ่มแรงงานที่ขาดแคลนทุนทรัพย์และด้อยโอกาส คนในชุมชนจึงมีการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวด้านการพึ่งพาอาศัย ดังนี้

(1) การพึ่งพาด้านองค์ความรู้ เนื่องจากคนในชุมชนมีความสนใจในการนำความใหม่มาผสมผสานกับภูมิปัญญาเดิม จึงจำเป็นต้องพึ่งพาศูนย์หรือองค์กรภายนอกในการถ่ายทอดความรู้ใหม่เหล่านั้น ซึ่งในบางครั้งก็ใช้วิธีการสืบค้นข้อมูลจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ด้วยตนเอง ก่อนจะเชิญวิทยากรที่เชี่ยวชาญมาให้ความรู้อีกทางหนึ่ง

(2) การพึ่งพาด้านบุคลากร จากปัญหาการขาดแคลนผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ที่มีความเชี่ยวชาญในการสร้างกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม การสร้างทักษะการคิดวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ รวมไปถึงการพัฒนาการอ่านและเขียนทั้งในภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ทำให้จำเป็นต้องเปิดรับครูอาสาช่วยสอน ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากมหาวิทยาลัยและภาคีเครือข่ายต่าง ๆ

(3) การพึ่งพาด้านงบประมาณ คนในชุมชนพยายามแสวงหาแหล่งทุนจากภายนอกอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ยังค้นหาภาคีเครือข่ายที่เป็นช่องทางในการจำหน่ายสินค้าชุมชนเพื่อหนุนเสริมการจัดการศึกษาอีกด้วย

4.5.2.2 ผลของการปรับตัว

จากการวิเคราะห์ผลลัพธ์ของการปรับตัวของคนในชุมชนตามทฤษฎีของรอยพบว่าชุมชนหญ้าเปตน้ำมีพฤติกรรมปรับตัวได้ตามวัตถุประสงค์และเกิดการปรับตัวในลักษณะที่เหมาะสม อันส่งผลให้การจัดการศึกษาทางเลือกสามารถดำเนินต่อไปได้ดีพอสมควร โดยสามารถจำแนกผลของการปรับตัว 2 ระดับ ดังนี้

1) ผลลัพธ์ระดับชุมชนและองค์กร

จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญจำนวน 21 คน พบว่า ผลการปรับตัวของชุมชนในด้านการศึกษาดำเนินงานการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้ฯ สามารถปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงอย่างมีประสิทธิภาพคือ ชุมชนความสามารถของชุมชนในการบรรลุเป้าหมายของการดำเนินงานด้านการศึกษทางเลือก โดยอาศัยการปรับตัวเพื่อรักษาภาพเพื่อความอยู่รอดเติบโต และสามารถขับเคลื่อนงานไปข้างหน้าได้ ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม โดยที่ชุมชนที่จะกำหนดเป้าหมายและการดำเนินงานในลักษณะของการจัดการตนเอง ในขณะเดียวกันยังอาศัยการพึ่งพาหรือเกื้อกูลจากชุมชนโดยรอบในลักษณะของเครือข่ายการเรียนรู้ ซึ่งมีแนวทางการปรับตัวใน 4 แนวทาง ได้แก่

(1) การสร้างระบบเงินเดือน มีความพยายามในการสร้างระบบเงินเดือนให้แก่สมาชิกแกนนำ จากเงินทุนแหล่งต่าง ๆ แม้เป็นค่าตอบแทนที่ไม่มากแต่ก็เพื่อเป็นขวัญกำลังใจและเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงานมากขึ้น

(2) การพัฒนากองทุนสวัสดิการ เพื่อให้ชุมชนได้เรียนรู้การจัดการตนเองผ่านการออมเงิน โดยเริ่มต้นหักเงินเดือนของแกนนำในศูนย์การเรียนรู้จำนวนร้อยละ 10

(3) การสร้างร้านค้าและสวนป่า เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้และช่องทางสร้างรายได้ เกิดการประกอบการและเชื่อมร้อยภาคีเครือข่ายไปยังภายนอก ซึ่งในระยะเริ่มต้นสามารถสร้างรายได้ให้แก่ชุมชนและศูนย์การเรียนรู้ฯ มากขึ้น

(4) การสร้างระบบอาสาสมัคร ชุมชนหญ้าเปตน้ำมีความพยายามเปิดรับอาสาสมัครหรือครูช่วยสอน เนื่องจากปัญหาการขาดแคลนผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ที่มีความเชี่ยวชาญในการเสริมทักษะด้านวิชาการ โดยได้เชื่อมร้อยไปยังสถาบันคลังสมองของชาติ เปิดรับบัณฑิตอาสาสมัครจากมหาวิทยาลัยทั่วประเทศมาร่วมเรียนรู้ เช่น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นต้น โดยเปิดศูนย์การเรียนรู้ฯ เป็นพื้นที่เรียนรู้เพื่อพัฒนาศักยภาพของผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ทำให้มีอาสาสมัครเข้ามาช่วยสนับสนุนและพัฒนากระบวนการเรียนรู้ร่วมกันมาอย่างต่อเนื่อง

2) ผลลัพธ์ระดับบุคคล

จากการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกและการสังเกตแบบมีส่วนร่วมในชุมชนพบว่า บุคคลที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานการศึกษาทางเลือก มีผลลัพธ์ของการปรับตัวและการ

เปลี่ยนแปลง 3 แนวทาง ได้แก่ 1) ความสามารถในการดูแลตัวเอง (เรื่องอาหาร ยา ผ้า และบ้าน) เช่น การทำอาหาร การปูและเก็บที่นอน การทำความสะอาดร่างกาย การซักผ้า ฯลฯ 2) ความสามารถในการดูแลครอบครัว (เรื่องลดรายจ่ายและสร้างรายได้) พบว่ามีกิจกรรมที่ดูแลครอบครัว เช่น การจัดการบ้านเรือน การเกี่ยวข้าว การหาวัตถุดิบทำอาหารจากธรรมชาติ การทำอาหาร การเลี้ยงสัตว์ การเก็บฟืน การซ่อมแซมบ้าน การเลี้ยงบุตร ฯลฯ ส่วนกิจกรรมที่ช่วยเพิ่มรายได้ให้แก่ครอบครัว ได้แก่ การขายพริก การขายบุก ค่าจ้างค่าแรง ค่าเบี้ยเลี้ยงจากการเข้าร่วมโครงการเกี่ยวกับเยาวชน ฯลฯ และ 3) ความสามารถในการดูแลชุมชน (เรื่องป่าดี น้ำดี มีอยู่ มีกินและมีรายได้) ซึ่งพบว่ามีกิจกรรมที่ดูแลชุมชน ได้แก่ การสร้างห้องน้ำที่ศูนย์การเรียนรู้ การทำความสะอาดสำนักสงฆ์ การทำความสะอาดชุมชน ฯลฯ อีกทั้งยังได้สืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยการทำไร่เกษตรแบบไร่หมุนเวียน การเรียนรู้พืชสมุนไพรเพื่อการรักษา การทำผลิตภัณฑ์จากวัสดุท้องถิ่น ฯลฯ

ทั้งนี้ จากการสัมภาษณ์ผู้เรียนในศูนย์การเรียนรู้ ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับผลจากการเรียนรู้แบบการศึกษาทางเลือกว่า

สำหรับผมในช่วงที่ผ่านมาก็ช่วยพ่อแม่เกี่ยวข้าว ตีข้าว และขนข้าวครับ ตรงนี้ก็ช่วยลดค่าใช้จ่ายในครอบครัวไปได้ เพราะถ้าไปจ้างเขามาเกี่ยวข้าวก็ต้องจ่ายค่าแรงวันละ 100-150 บาทต่อคน ส่วนการขนข้าวสมัยนี้ใช้รถมอเตอร์ไซด์ขับเข้าไปชนในไร่เลย ค่าแรงขนข้าวจะจ้างเป็นแบบชื้อน้ำมันให้เขา 2 ลิตรต่อวันหรือบางคนก็เอาเป็นเงินครับ ประมาณ 20 บาทต่อกระสอบ...เวลาอยู่บ้านผมก็เลี้ยงหมู ทำกับข้าวเอง เงินที่ผมได้จากการเป็นตัวแทนของศูนย์การเรียนรู้ไปประชุมที่ต่างจังหวัดนั้น ผมก็นำมาซื้ออาหารให้ครอบครัว... พอมาเรียนที่นี่ ผมกับน้องแทบไม่ได้ขอเงินพ่อกับแม่เลย...สำหรับการดูแลชุมชน ผมกับน้อง แล้วยังเพื่อน ๆ เอง ช่วยทำความสะอาดและถอนหญ้าที่สำนักสงฆ์ในวันออกพรรษาที่ผ่านมา แล้วก็ช่วยทำถนนในชุมชน ทำความสะอาดชุมชน อ้อ...แล้วก็มีการสร้างห้องน้ำใหม่ที่ศูนย์การเรียนรู้ ด้วย (ดอย, สัมภาษณ์, 17 พฤศจิกายน 2562)

ในทำนองเดียวกับ ผู้เรียนอีกหนึ่งคนที่กล่าวว่า “เมื่อวานก่อนผมไม่ได้มาศูนย์การเรียนรู้เพราะผมไปเก็บบุกขาย รายได้ดีเลย ผมขายได้เงินมา 1,000 บาท มีคนเข้ามาซื้อในชุมชน เขาให้ราคาหัวบุก 20 บาทต่อกิโลกรัม ส่วนเม็ดบุกนี่กิโลกรัมละ 110 บาท” (ดอย, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2562)

นอกจากนี้ จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมด้วยการช่วยสอนผู้เรียนในศูนย์การเรียนรู้ และติดตามผู้เรียนไปพักค้างคืนที่บ้านของผู้เรียน รวมถึงการร่วมทำกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน ทั้งนี้จากการสังเกตและจดบันทึกพฤติกรรม พบว่า เมื่ออยู่บ้านในช่วงเช้าผู้เรียนจะตื่นมาช่วยยายทำอาหาร มีการเก็บที่นอนก่อนจะไปอาบน้ำ และล้างจานหลังรับประทานอาหาร หลังจาก

นั่นก็จะเดินทางโรงเรียนพร้อมกับลูกพี่ลูกน้องคนอื่น ๆ ด้วยการตะโกนเรียกเพราะบ้านอยู่ไม่ไกลจากกัน ส่วนในช่วงเย็นหลังจากกลับมาจากศูนย์การเรียนรู้ฯ ผู้เรียนก็จะทำความสะอาดบ้าน ซักผ้า และนวดแก้ปวดตามคำร้องขอของผู้ปกครอง ผู้เรียนบางคนก็มีหน้าที่ให้อาหารสัตว์เลี้ยงในบ้าน ขณะที่ในวันหยุดก็จะไปช่วยผู้ปกครองทำไร่ทำนา ซึ่งกิจกรรมที่ผู้เรียนส่วนใหญ่ชื่นชอบก็คือการไปหาปูหาปลาในลำห้วยเพื่อนำมาประกอบอาหาร นอกจากนี้ผู้เรียนบางคนยังสามารถทำอุปกรณ์ในการตกปลาและจับหนูในไร่นาได้ซึ่งเป็นภูมิปัญญาการหาอาหารที่สืบทอดกันมา ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ผู้เรียนมีพฤติกรรมการปรับตัวที่สอดคล้องกับเป้าหมายของการจัดการศึกษาทางเลือกทั้ง 3 ด้าน ได้แก่ การดูแลตัวเอง การดูแลครอบครัว และการดูแลชุมชน

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก กรณีศึกษา ศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปิดน้ำ จังหวัดแม่ฮ่องสอน มีวัตถุประสงค์ 2 ข้อ ได้แก่ 1) เพื่อศึกษากระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้ฯ และ 2) เพื่อศึกษาการปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้ฯ

การศึกษาครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพในแนวทางการศึกษาเฉพาะกรณี โดยดำเนินการศึกษาในชุมชนที่มีประสบการณ์ในการจัดการศึกษาทางเลือกในรูปแบบศูนย์การเรียนรู้ที่จัดโดยองค์กรชุมชนแห่งแรกของจังหวัดแม่ฮ่องสอน ชุมชนแห่งที่เลือกศึกษาซึ่งเราใช้นามสมมติว่า “ชุมชนหญ้าเปิดน้ำ” เคยเผชิญกับปัญหาใหญ่คือการที่เด็กในชุมชนไม่มีที่เรียน จากผลพวงของการที่ศูนย์การเรียนรู้ฯ ของ กศน. ยุติการเรียนการสอนในปี พ.ศ. 2556 อย่างไรก็ตาม ด้วยพลังที่เข้มแข็งของชุมชนทำให้สามารถปรับตัวหันมาจัดการกับปัญหานี้ได้สำเร็จ และขับเคลื่อนการดำเนินการด้านการศึกษาทางเลือกผ่านหลักสูตรท้องถิ่นที่ชุมชนร่วมกันสร้าง สถานการณ์ดังกล่าวจึงมีค่าควรแก่การศึกษากระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชน ซึ่งผู้วิจัยทำการรวบรวมข้อมูลจากเอกสารของชุมชนหรือศูนย์การเรียนรู้ฯ การสัมภาษณ์แบบเจาะลึกกับผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญจำนวน 21 คน และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม จากนั้นทำการวิเคราะห์ข้อมูล 2 ช่วง คือ วิเคราะห์ในช่วงทำงานภาคสนาม และวิเคราะห์อย่างละเอียดอีกครั้งหลังเก็บรวบรวมข้อมูลเสร็จ โดยใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา ด้วยการทำความเข้าใจเนื้อหาจากเอกสาร และข้อความจากการสัมภาษณ์ รวมถึงข้อมูลจากการสังเกตแบบมีส่วนร่วมหาความสอดคล้องของข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ หลังจากนั้นนำมาจัดหมวดหมู่ แยกเป็นเรื่องและประเด็นต่าง ๆ ที่มีความคล้ายคลึงกัน ขั้นตอนถัดมาคือการวิเคราะห์ความเชื่อมโยงระหว่างประเด็นพร้อมทั้งวิเคราะห์เหตุผลเชิงตรรกะ แล้วมีการตีความตามสภาพบริบทของพื้นที่ศึกษาและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง จากผลการศึกษาสามารถนำมาสรุปผลการศึกษา อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

5.1 สรุปผลการศึกษา

ศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำดำเนินงานโดยชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ ในลักษณะของการจัดการตนเอง ซึ่งเน้นการเรียนรู้รู้ความเป็นตัวเองและความเป็นท้องถิ่น ผ่านหลักสูตรอาหาร ยา ผ้า บ้านและป่า เศรษฐกิจ โดยมุ่งให้เกิดการพึ่งพาตนเองเป็นสำคัญ กระบวนการการเรียนรู้ดำเนินการผ่านการลงมือปฏิบัติจริงเพื่อสร้างประสบการณ์ แรงบันดาลใจ และวิธีการเรียนรู้ที่ยืดหยุ่นตามความสนใจของผู้เรียนที่เน้นการสร้างความสุขและพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ตามหลักการของการศึกษาทางเลือก โดยมีกระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก ดังนี้

5.1.1 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ

กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก กรณีศึกษาศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ จังหวัดแม่ฮ่องสอน สามารถสรุป 6 ขั้นตอน ดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 การสร้างให้เกิดความตระหนัก ขั้นนี้มีการกระตุ้นและกล่อมเกล่าผ่านการทำโครงการเยาวชนจิตอาสา หลังจากมีเวทีเสวนาถอดบทเรียนของโครงการพบว่าเยาวชนเกิดความตระหนักต่อชุมชนและมีความปรารถนาในการเป็นนักพัฒนาท้องถิ่นของตนเอง

ขั้นตอนที่ 2 การสร้างกลุ่ม เป็นขั้นตอนก่อร่างสร้างกลุ่มอย่างเป็นทางการโดยจดทะเบียนเป็นองค์กรสาธารณประโยชน์หรือองค์กรชุมชน เพื่อดำเนินกิจกรรมอย่างเต็มศักยภาพ ซึ่งมีการรวมตัวเพื่อจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้และมีการเก็บข้อมูลวิชาการเพื่อนำไปวิเคราะห์ใช้ในการแก้ไขปัญหาชุมชน

ขั้นตอนที่ 3 การดำเนินการ ในขั้นตอนนี้มีการจัดการศึกษาบนฐานชุมชนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนและผู้เรียน ตามหลักการของการจัดการศึกษาทางเลือกและเป้าหมายการเรียนรู้ที่วางแผนไว้ โดยอาศัยการมีส่วนร่วมในการจัดการเรียนการสอนร่วมกันระหว่างผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ ผู้เรียน ผู้ปกครองและผู้รู้ ซึ่งให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมจากภาคีเครือข่ายทั้งภายในและภายนอกชุมชนเพื่อจัดการเรียนการสอนและการเรียกร้องสิทธิ

ขั้นตอนที่ 4 การถอดบทเรียน เป็นขั้นของการทบทวน ติดตาม และประเมินผลการขับเคลื่อนการดำเนินงานที่ผ่านมา พร้อมทั้งค้นหาปัญหาเพื่อหาแนวทางแก้ไข ซึ่งมีกระบวนการถอดบทเรียน ได้แก่ 1) การแบ่งบทบาทหน้าที่ 2) การตั้งประเด็นหรือหัวข้อ 3) การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและทบทวน และ 4) การสรุปบทเรียน

ขั้นตอนที่ 5 การขยายผล เป็นการขยายการดำเนินงานหลังจากได้มีการถอดบทเรียนการทำงานมาระยะหนึ่งแล้ว โดยมุ่งหวังเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ของผู้เรียนด้านการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าเพื่อสร้างรายได้ด้วยการพัฒนาหลักสูตรป่าเศรษฐกิจ รวมถึงสร้างสวนป่าเศรษฐกิจและร้านค้า

ให้เป็นห้องวิจัยและห้องเรียนธรรมชาติที่ฝึกฝนทักษะด้านการจัดการทรัพยากรชุมชนและการประกอบกิจการทางสังคม ซึ่งให้ความสำคัญกับการพัฒนาการเรียนรู้และการพึ่งตนเองได้ของชุมชน

ขั้นที่ตอน 6 การสร้างนวัตกรรมทางการศึกษา ขั้นนี้เป็นยกระดับคุณภาพการจัดการศึกษาที่คำนึงถึงส่วนรวมร่วมกันมากขึ้น โดยการกระทำผ่านการขับเคลื่อนงานวิจัยการศึกษาเพื่ออนาคตและการพัฒนาทักษะแรงงานที่ใช้ชุมชนเป็นฐาน ไปสู่การเป็นนวัตกรรมชุมชนหรือผู้ประกอบการเพื่อสังคมผ่านการยกระดับการเรียนรู้จากฐานภูมิปัญญาเดิมผสมผสานกับวิทยาการและความรู้ใหม่

5.1.2 การปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกของศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปิดน้ำ

ศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปิดน้ำจัดเป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้ที่มีความยืดหยุ่นและปรับตัวตามสถานการณ์และปัญหา ซึ่งผู้วิจัยได้นำแนวคิดการปรับตัวตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ และนักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์ และการปรับตัวตามทฤษฎีของรอยมาประยุกต์ใช้ในการวิเคราะห์ผลการศึกษสามารถสรุปได้ดังนี้

5.1.2.1 การวิเคราะห์การปรับตัวระดับชุมชนและองค์กรตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ และนักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์

เมื่อวิเคราะห์การปรับตัวตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ และนักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์ ซึ่งเน้นการนำกลไกการป้องกันตนเองของการปรับตัว 3 ลักษณะ ได้แก่ การปรับตัวแบบสู้ การหนี และการประนีประนอมสถานการณ์ (กันยา สุวรรณแสง, 2533; เต็มศักดิ์ คทวณิช, 2546) มาประยุกต์ใช้ในระดับชุมชนและองค์กร แสดงให้เห็นว่าชุมชนหญ้าเปิดน้ำและศูนย์การเรียนรู้หญ้าเปิดน้ำมีพฤติกรรมปรับตัวใน 2 ลักษณะ ได้แก่ การปรับโดยการสู้ และการการประนีประนอมสถานการณ์

สำหรับการปรับตัวโดยการสู้ พบว่า ชุมชนมีการปรับตัวโดยการสู้กับปัญหาการขาดแคลนงบประมาณ ซึ่งทำให้สมาชิกไม่ปรารถนาทำงานต่อ ด้วยการพยายามหาเงินทุนจากหลายแหล่ง แรงกดดันดังกล่าวนำไปสู่แนวทางการปรับตัวของชุมชนและองค์กร 3 แนวทาง ได้แก่ 1) การตั้งระบบเงินเดือนให้แก่สมาชิกแกนนำ 2) การสร้างร้านค้าและสวนป่าเศรษฐกิจเพื่อหารายได้เพิ่มมาสนับสนุน และ 3) การพัฒนากองทุนสวัสดิการให้แก่สมาชิกในชุมชน

ในขณะที่ การปรับตัวโดยการประนีประนอมสถานการณ์ พบว่าชุมชนมีการปรับตัวต่อปัญหาการขาดแคลนผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ หรือวิทยากรกระบวนการ ในศูนย์การเรียนรู้ ด้วยการใช้งบงานอาสาสมัครเข้ามาแทนที่ ซึ่งมีแนวทางการปรับตัว คือ การเปิดรับนักศึกษาจากภาคีเครือข่ายมาเป็นอาสาสมัครตามความเหมาะสมและโอกาส อันเป็นการประนีประนอมตามสถานการณ์

5.1.2.2 การวิเคราะห์การปรับตัวระดับบุคคลตามทฤษฎีของรอย

ตามทฤษฎีการปรับตัวระดับบุคคลของรอย เน้นการวิเคราะห์พฤติกรรมกรรมการปรับตัว 4 ด้าน ได้แก่ ร่างกาย อັตมโนทัศน์ บทบาทหน้าที่ และการพึ่งพาอาศัย มีรายละเอียดดังนี้ (Roy & Andrews, 1999)

1) การปรับตัวด้านร่างกาย จากการขับเคลื่อนการดำเนินงานการศึกษาทางเลือกส่งผลให้คนในชุมชนต้องมีการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลง ได้แก่ (1) การรับประทานอาหาร หันมารับประทานอาหารแบบคนเมืองซึ่งแตกต่างจากอาหารท้องถิ่นเพราะมีเนื้อสัตว์ปริมาณมากและปนเปื้อนสารเคมี เนื่องจากเป็นอาหารที่ไม่ปลอดภัยทำให้มีอาการเจ็บป่วย ทั้งนี้คนในชุมชนบางส่วนมักจะนำวัตถุดิบจากชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำมาปรุงอาหารทานเองในบางมื้อเวลาต้องออกไปทำกิจกรรมนอกชุมชน (2) การนอนหลับและพักผ่อน มีการนอนที่ค่อนข้างไม่เป็นเวลา เนื่องจากต้องเดินทางไปสถานที่ต่าง ๆ ส่งผลให้คุณภาพของการนอนไม่ดีเท่าที่ควร ทำให้สมาชิกบางคนมีอาการเจ็บป่วยทางร่างกายที่ต้องพยายารักษาโดยใช้สมุนไพรและวิธีการนวดมากขึ้น (3) การใช้ภาษา คนในชุมชนโดยเฉพาะแกนนำในการจัดการศึกษาต้องหันมาใช้ภาษาไทยแทนภาษาท้องถิ่นในการสื่อสารมากขึ้น ทั้งการพูด การฟัง การอ่าน และการเขียน เพราะต้องการให้การทำงานกับภาคีเครือข่ายที่เข้ามาร่วมงานเป็นไปอย่างราบรื่น และ (4) ความวิตกกังวลและความเครียด มีความรู้สึกอึดอัดหรือกังวลใจในกิจกรรมใหม่ ๆ จึงต้องใช้เวลาในการปรับตัวเพื่อให้เกิดความสมดุลในการใช้ชีวิตมากขึ้น

2) การปรับตัวด้านอັตมโนทัศน์ การเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวด้านนี้เป็นเรื่องของความคิด ความรู้สึกและเจตคติต่อการศึกษาทางเลือกของคนในชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ รวมถึงภาพลักษณ์และความเชื่อมั่นในตนเอง ได้แก่ (1) การปรับด้านความคิด ความรู้สึก และเจตคติ เมื่อเกิดความไม่เชื่อมั่นต่อการจัดการศึกษาทางเลือก เนื่องจากเป็นระบบการศึกษาแนวใหม่ จึงมีความพยายามในการปรับค่านิยมทางการศึกษา จากการเรียนเพื่อเป็น “เจ้าคนนายคน” เป็น “การเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม” ซึ่งเป็นหัวใจของการเรียนรู้ที่ศูนย์การเรียนรู้ฯ และ (2) การเปลี่ยนแปลงภาพลักษณ์ คนที่ทำงานในศูนย์การเรียนรู้ฯ มีการพัฒนาตนเองเพื่อให้มีภาพลักษณ์ที่ดีขึ้น ทั้งทางด้านร่างกายและฐานะทางเศรษฐกิจ ด้วยการสวมใส่ชุดชนเผ่าชุดใหม่ที่มีลายสวยงาม การขับรถยนต์ และ การใช้โทรศัพท์มือถือสมาร์ทโฟน

3) การปรับตัวด้านบทบาทหน้าที่ คนในชุมชนต้องปรับตัวกับความเปลี่ยนแปลงของบทบาท ได้แก่ (1) การบริหารจัดการเวลาและกิจกรรมของตนเอง เพราะการเรียนการสอนที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน ทำให้ผู้ปกครองและผู้รู้ในชุมชนมีการปรับบทบาทมาสู่การเป็นผู้จัดการศึกษาร่วมกัน จึงต้องจัดสรรเวลาว่างจากการทำงานบ้านและการทำเกษตรกรรมมาร่วมจัดการเรียนการสอนในศูนย์การเรียนรู้ฯ (2) การบริหารจัดการกิจกรรมในศูนย์การเรียนรู้ฯ เพราะเป็นการเรียนการสอนแบบใช้โครงการเป็นฐานตามความสนใจของผู้เรียน ผู้จัดกระบวนการเรียนรู้จึงต้อง

แสวงหาความรู้ไปตามเรื่องที่คุณเรียนแต่ละคนสนใจ รวมถึงต้องออกแบบกิจกรรมการเรียนรู้ร่วมกับผู้เรียน นอกจากนี้ยังมีงานเกี่ยวกับร้านค้าและสวนป่า ดังนั้นจึงจำเป็นต้องจัดลำดับความสำคัญของกิจกรรมและเวลาให้มีความเหมาะสม และ (3) การบริหารจัดการเงิน จากปัญหาการขาดแคลนงบประมาณ ทำให้ผู้จัดการศึกษาทางเลือกได้รับผลตอบแทนน้อย แม้จะมีการตั้งระบบเงินเดือน แต่ก็ยังเป็นเงินไม่มากนัก จึงจำเป็นต้องบริหารจัดการเงินที่มีอยู่ให้คุ้มค่าที่สุด รวมถึงการแสวงหาโอกาสในการเข้าถึงแหล่งทุนต่าง ๆ มาสนับสนุนด้วย

4) การปรับตัวด้านการพึ่งพาอาศัย คนในชุมชนหล้าเปิดน้ำมีการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวด้านการพึ่งพาอาศัย ได้แก่ (1) การพึ่งพาด้านองค์ความรู้ เนื่องจากคนในชุมชนมีความสนใจในการนำความรู้ใหม่มาผสมผสานกับภูมิปัญญาเดิม จึงจำเป็นต้องพึ่งพาศูนย์หรือองค์กรภายนอกในการถ่ายทอดความรู้ใหม่เหล่านั้น (2) การพึ่งพาด้านบุคลากร มีการเปิดรับครูอาสาช่วยสอนที่มีความเชี่ยวชาญในการสร้างกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากภาคีเครือข่ายต่าง ๆ และ (3) การพึ่งพาด้านงบประมาณ มีการแสวงหาแหล่งทุนจากภายนอกอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ยังมีการติดต่อคู่ค้าในการจำหน่ายสินค้าชุมชนเพื่อหนุนเสริมการจัดการศึกษาผ่านการช่วยเหลือของภาคีเครือข่าย

จากการวิเคราะห์ผลลัพธ์ของการปรับตัวของคนในชุมชนตามทฤษฎีของรอยพบว่า ชุมชนมีพฤติกรรมปรับตัวได้ตามวัตถุประสงค์และมีความเหมาะสมกับสถานการณ์ อันส่งผลให้การจัดการศึกษาทางเลือกสามารถดำเนินต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยสามารถจำแนกผลของการปรับตัว 2 ระดับ ดังนี้

1) ผลลัพธ์ระดับชุมชนและองค์กร พบว่า ศูนย์การเรียนรู้หล้าเปิดน้ำมีแนวทางการปรับตัวใน 4 แนวทาง ได้แก่ (1) การสร้างระบบเงินเดือนเพื่อสนับสนุนคนทำงาน (2) การพัฒนากองทุนสวัสดิการ เพื่อให้ชุมชนได้เรียนรู้การจัดการตนเองผ่านการออมเงิน (3) การสร้างร้านค้าและสวนป่า เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้และช่องทางสร้างรายได้ และ (4) การสร้างระบบอาสาสมัครเพื่อสนับสนุนและพัฒนากระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน

2) ผลลัพธ์ระดับบุคคล พบว่า บุคคลที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานการศึกษาทางเลือก มีผลลัพธ์จากการปรับตัวและการเปลี่ยนแปลง 3 ด้าน ได้แก่ (1) ความสามารถดูแลตัวเอง ได้แก่ การทำอาหาร การปูและเก็บที่นอน การทำความสะอาดร่างกาย การแต่งตัว การซักผ้า ฯลฯ (2) ความสามารถดูแลครอบครัว แบ่งเป็น 2 ส่วน คือกิจกรรมดูแลครอบครัวและงานบ้านทั่วไป ได้แก่ การจัดการบ้านเรือน การเกี่ยวข้าว การหาวัตถุดิบทำอาหารจากธรรมชาติ การทำอาหาร การเลี้ยงสัตว์ การเก็บฟืน การซ่อมแซมบ้าน การเลี้ยงบุตร ฯลฯ และกิจกรรมที่ช่วยเพิ่มรายได้ให้แก่ครอบครัว ได้แก่ การขายพริก การขายบุก ค่าจ้างค่าแรง ค่าเบี้ยเลี้ยงจากการเข้าร่วมโครงการเกี่ยวกับเยาวชน ฯลฯ และ (3) ความสามารถดูแลชุมชน มีกิจกรรมที่ดูแลชุมชนเกิดขึ้น ได้แก่

การบวชป่า การสร้างห้องน้ำที่ศูนย์การเรียนรู้ การทำความสะอาดสำนักสงฆ์ การทำความสะอาดชุมชน ฯลฯ อีกทั้งยังได้สืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยการทำไร่เกษตรแบบไร่หมุนเวียน การเรียนรู้พืชสมุนไพรเพื่อการรักษา การทำผลิตภัณฑ์จากวัสดุท้องถิ่น ฯลฯ

5.2 อภิปรายผล

จากแนวคิดกระบวนการขับเคลื่อนของนักวิชาการของไทยหลายท่าน เช่น กาญจนา แก้วเทพ สุพรรณณี ไชยอำพร เสาวลักษณ์ สมสุข ธีรรัตน์ คิมกระโทก และชววุฒิ ลาภมาก สามารถสรุปกระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนได้ 3 กระบวนการใหญ่ ๆ ได้แก่ 1) ชั้นชุมชนขยับ เป็นขั้นตอนแรกๆ เริ่มก่อร่างสร้างกลุ่ม รับทราบปัญหา และมีความตระหนักร่วมกัน อันจูงใจให้คนในชุมชนระดับแกนนำลุกมาขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่ประสบให้ดีขึ้น นำไปสู่การจัดทำแผนปฏิบัติการ 2) ชั้นชุมชนเขยื้อน เป็นขั้นตอนการลงมือปฏิบัติการเรียนรู้ สร้างการเรียนรู้ร่วมกันผ่านการลงมือทำ เน้นการมีส่วนร่วมโดยยึดหลักการเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์และไม่ทำให้รู้สึกแปลกแยก รวมถึงการทบทวนปัญหาและสรุปทบทเรียน และ 3) ชั้นชุมชนขยาย การขยายผลและสร้างเครือข่ายเสริมสร้างพลังการมีส่วนร่วมจากภาคส่วนต่าง ๆ ทั้งภายในชุมชน ภายนอกชุมชน และหน่วยงานที่สนใจให้การสนับสนุน สร้างสังคมที่มีลักษณะเด่นที่สมาชิกคำนึงถึงส่วนรวมร่วมกัน (สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2540; เสาวลักษณ์ สมสุข, 2550; ธีรรัตน์ คิมกระโทก, 2551; ชววุฒิ ลาภมาก, 2553; สุพรรณณี ไชยอำพร, 2555) เมื่อนำมาใช้ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับชุมชนโดยจัดให้ชุมชนเป็นองค์กรหนึ่งที่มีระบบเปิดโดยมักจะปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทั้งภายในและภายนอก กระบวนการขับเคลื่อนการทำงานจึงต้องมีการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมเหล่านั้น (Robbins, 1990) ทั้งนี้ องค์กรที่คำนึงถึงสิ่งแวดล้อมภายนอก มักจะเป็นองค์กรแบบสิ่งมีชีวิตที่ให้ความสำคัญกับการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์และการพัฒนาองค์กรเพื่อความอยู่รอด (ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์, 2547) ชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำจึงเปรียบเสมือนองค์กรที่มีชีวิตซึ่งมีการปรับปรุง เปลี่ยนแปลง และปรับตัวไปพร้อม ๆ กับการขับเคลื่อนการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกเพื่อแก้ไขปัญหาที่เด็กและเยาวชนในชุมชนประสบ

จากการศึกษาครั้งนี้ พบว่า ตลอดระยะเวลา 10 ปี ของการรวมกลุ่มในชุมชน แกนนำทั้ง 4 คนที่เคยเป็นเยาวชนจิตอาสาได้พยายามขับเคลื่อนงานการศึกษาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน และได้ขยายการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนให้ครอบคลุมหลายมิติอย่างเชื่อมโยงกันและเป็นกระบวนการซึ่งในขณะที่ทำการศึกษาศูนย์การเรียนรู้ได้ดำเนินการก้าวสู่ปีที่ 6 โดยมีกระบวนการขับเคลื่อนที่สำคัญ 6 ขั้นตอน ได้แก่

ขั้นตอนที่ 1 คือ การสร้างให้เกิดความตระหนักจนเกิดความภาคภูมิใจจากการเป็นจิตอาสา และความปรารถนาในการเป็นนักพัฒนาท้องถิ่นของเยาวชน ซึ่งสอดคล้องกับ สุพรรณิ ไชยอำพร (2559) ที่กล่าวว่า ในขั้นนี้จะอาศัยการบอกกล่าวหรือการบอกให้รู้ ทำให้เห็นรูปธรรม มักใช้การเปิดเวทีพูดคุยให้เกิดความชัดเจน นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างความตระหนักในช่องว่าง เกี่ยวกับประเด็นของการมองเห็นประโยชน์หรือความสำคัญของกิจกรรมที่จะทำ และการเห็นความสัมพันธ์กับชีวิตและชุมชน ซึ่งเยาวชนกลุ่มนี้ได้แสดงออกในรูปแบบของความต้องการที่จะทำงานในชุมชนของตนเอง ในขั้นแรกของการขับเคลื่อนการพัฒนาในระดับปฏิบัติการนี้

ขั้นตอนที่ 2 คือ การสร้างกลุ่ม กลุ่มต้องมีการพัฒนาไปสู่ความเป็นทางการเพื่อแก้ไขปัญหาการศึกษาในชุมชนและเป็นที่ยอมรับของระบบใหญ่ที่เชื่อมโยง จึงได้จดทะเบียนเป็นองค์กรสาธารณประโยชน์ หรือองค์กรชุมชน เพื่อจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ เนื่องจากการดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือกในรูปแบบศูนย์การเรียนรู้ ต้องอิงกับกฎหมายที่เกี่ยวข้อง จึงจำเป็นต้องมีความพร้อมในด้านสถานะขององค์กรชุมชน รวมถึงการทำความเข้าใจกับปัญหาที่ชุมชนกำลังเผชิญอยู่ ซึ่งขั้นตอนนี้เปรียบเสมือนการเตรียมความพร้อมก่อนการดำเนินการ ดังที่ กาญจนา แก้วเทพ กล่าวไว้ในขั้นตอนการก่อร่างสร้างกลุ่มว่า ต้องเริ่มต้นวิเคราะห์ชุมชนเพื่อให้คนในชุมชนเข้าใจปัญหาอย่างถูกต้อง ที่สำคัญคือต้องสามารถเพิ่มพลังความรู้ในการจัดลำดับความสำคัญของปัญหาและจัดลำดับกิจกรรมให้เหมาะสมด้วย (มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา 2540)

ขั้นตอนที่ 3 คือ การดำเนินการ ซึ่งเป็นขั้นของการลงมือปฏิบัติหลังจากที่ได้เตรียมแผนไว้เป็นอย่างดี ในขั้นตอนนี้ศูนย์การเรียนรู้ฯ มีการจัดการศึกษาบนฐานชุมชนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของผู้เรียน ซึ่งจัดการเรียนการสอนด้วยหลักสูตรท้องถิ่น และมีการดำเนินงานผ่านกระบวนการวิจัยทำให้คนในชุมชนได้พัฒนาทักษะการคิดวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ ตามหลักการและเป้าหมายของการจัดการศึกษาทางเลือก ควบคู่กับหลักสูตรแกนกลางขั้นพื้นฐาน โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนและนอกชุมชน สอดคล้องกับงานวิจัยของ ดวงพร สุภาพร และคณะ (2561) ที่ศึกษาวิธีการเรียนรู้กับการบริหารศูนย์การเรียนรู้ห้วยพ่าน และพบว่า การเรียนรู้ของศูนย์การเรียนรู้สัมพันธ์กับวิถีชีวิตชุมชนผ่านการเรียนรู้โดยใช้ปัญหาเป็นฐาน โดยมีครอบครัวและชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ มีการนำหลักสูตรท้องถิ่นที่มีจุดเด่นในเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในการจัดการเรียนการสอน ซึ่งหนึ่งในปัจจัยที่สนับสนุนให้เกิดความสำเร็จคือการร่วมมือกับชาวบ้านและภาคีภายนอก

ขั้นตอนที่ 4 คือ การถอดบทเรียน เป็นขั้นทบทวน ติดตาม และประเมินผลการขับเคลื่อนการดำเนินงานที่ผ่านมา พร้อมทั้งค้นหาปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อหาแนวทางแก้ไข การถอดบทเรียนนี้กระตุ้นให้เกิดการมีส่วนร่วมผ่านการแลกเปลี่ยน รับฟังความคิดเห็น และข้อเสนอแนะระหว่างคนในชุมชน โดยมีกระบวนการถอดบทเรียน ได้แก่ 1) การแบ่งบทบาทหน้าที่ 2) การตั้งประเด็นหรือหัวข้อ 3) การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและทบทวน และ 4) การสรุปบทเรียน สอดคล้องกับงานวิจัยของ ชิตา

รัตน์ คิมกระโทก (2551) ที่ทำการศึกษาระบบการขับเคลื่อนสวัสดิการชุมชน กรณีศึกษาตำบลสมานฉันท์ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดฉะเชิงเทรา และพบว่า ขั้นตอนทบทวนปัญหาและการสร้างการมีส่วนร่วมเป็นขั้นการทบทวนการดำเนินงาน ค้นหาปัญหา และหาทางแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น โดยการสร้างการมีส่วนร่วมของสมาชิกในการเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาร่วมกัน นอกจากนี้ ชวภูมิ ลาภมาก (2553) ซึ่งทำการศึกษารูปแบบการจัดการระบบความรู้และกระบวนการขับเคลื่อนความรู้ตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง กล่าวว่า ขั้นตอนการทบทวนบทเรียนและสรุปบทเรียนเป็นขั้นตอนในการประเมินผลการขับเคลื่อนด้วยการทบทวนปัญหา สรุปบทเรียน และพัฒนาแนวคิดให้เกิดเป็นองค์ความรู้ ซึ่งที่ผ่านมามีศูนย์การเรียนรู้ที่เปิดน้ำได้นำองค์ความรู้จากการถอดบทเรียนในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาสร้างเป็นหลักสูตรการเรียนการสอนของชุมชน

ขั้นตอนที่ 5 คือ การขยายผล เป็นการขยายการดำเนินงานหลังจากมีการถอดบทเรียนการทำงาน โดยหวังให้เกิดการพัฒนาการเรียนรู้ของผู้เรียนด้านการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าเพื่อสร้างรายได้ผ่านการพัฒนาหลักสูตรป่าเศรษฐกิจ รวมถึงสร้างสวนป่าเศรษฐกิจและร้านค้าให้เป็นห้องวิจัย และห้องเรียนธรรมชาติที่ฝึกฝนทักษะด้านการจัดการทรัพยากรชุมชนและการประกอบการ ตลอดจนยกระดับคุณภาพการเรียนการสอนด้วยการพัฒนาทักษะผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้ ผลพลอยได้จากการขยายผลการเรียนรู้ คือ ความร่วมมือจากภาคส่วนต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ซึ่งมีคำอธิบายเชิงแนวคิดจากการทำงานแนวนี้ที่ผ่านมามีว่า ผลกำไรจากการประกอบการบนฐานนิเวศวัฒนธรรมจะนำไปสู่การพึ่งตนเองได้ของชุมชน ซึ่งมีรูปแบบการขยายองค์กรชุมชน 2 ลักษณะ คือ 1) การขยายกิจกรรม และ 2) การขยายแนวคิดและพื้นที่การทำงาน ((มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา, 2540)

ขั้นที่ตอน 6 คือ การสร้างนวัตกรรมทางการศึกษา ขั้นนี้เป็นการยกระดับคุณภาพการจัดการศึกษาในศตวรรษที่ 21 ที่มุ่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางนวัตกรรม ซึ่งพัฒนาการของการศึกษาทางเลือกลูกอยู่ในช่วงการสร้างสรรค่นวัตกรรมการเรียนรู้ จึงมีความพยายามปรับรูปแบบให้มีความทันสมัย โดยกระทำผ่านกิจกรรมแรกคือ การขับเคลื่อนงานวิจัยการศึกษาเพื่ออนาคตที่มีหัวใจสำคัญคือการจัดการศึกษาอย่างมีส่วนร่วม มุ่งสร้างพื้นที่นวัตกรรมที่มีการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้เรียน ผู้รู้ ผู้ปกครองและผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้ โดยมีชุมชนเป็นฐานการเรียนรู้ สำหรับกิจกรรมที่สองคือ การพัฒนาทักษะแรงงานที่ใช้ชุมชนเป็นฐานไปสู่การเป็นนวัตกรรมชุมชนหรือผู้ประกอบการเพื่อสังคมผ่านการยกระดับการเรียนรู้จากฐานภูมิปัญญาเดิมเชื่อมประสานกับวิทยาการและความรู้ใหม่ หรือเรียกว่า “การศึกษาгинได้” อันสอดคล้องกับความต้องการของชุมชนในการเพิ่มรายได้ด้วยระบบการผลิตบนฐานนิเวศวัฒนธรรม ซึ่งในขั้นตอนนี้มีความแตกต่างจากงานวิจัยที่ผ่านมา เนื่องจากยังไม่มีการศึกษาวิจัยเรื่องการขับเคลื่อนการพัฒนาในงานด้านการศึกษาทางเลือก

ระหว่างทางของกระบวนการขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือกของชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำมี ทั้งประสบการณ์และปัญหาที่ทำให้เกิดการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชน ตามทฤษฎีของซิกมันด์ ฟรอยด์ และนักจิตวิทยาในกลุ่มจิตวิเคราะห์มาประยุกต์ มีกลไกการป้องกันตนเองใน 3 ลักษณะ ได้แก่ การปรับตัวโดยการสู้ การปรับตัวโดยการหนี และการปรับตัวโดยการประนีประนอม สถานการณ์ (กันยา สุวรรณแสง, 2533; เต็มศักดิ์ คทวนิช, 2546) ซึ่งผลการวิจัยนี้พบว่า ชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำและศูนย์การเรียนรู้ฯ มีพฤติกรรมกรรมการปรับตัวใน 2 ลักษณะ คือ การปรับโดยการสู้และการประนีประนอมสถานการณ์ โดยมีการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากประสบปัญหาใหญ่คือ ปัญหาด้านงบประมาณซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินงาน

ตามทฤษฎีการปรับตัวของรอย สามารถอธิบายพฤติกรรมกรรมการปรับตัวไว้ 4 ด้าน ดังนี้ (1) ร่างกาย หมายถึงรูปแบบความต้องการพื้นฐานสำหรับการดำรงชีวิต ได้แก่ อากาศ น้ำ อาหาร กิจกรรม การพักผ่อนนอนหลับ ฯลฯ (2) อุตมโนทัศน์ เป็นการผสมผสานความรู้สึก ความเชื่อเกี่ยวกับตนเองทั้งด้านภาพลักษณ์ ความคิด บุคลิกภาพ จิตวิญญาณ ความเชื่อและศาสนา (3) บทบาทหน้าที่ มีผลต่อการปรับตัวของบุคคลทั้งสิ้น เพื่อให้สามารถทำหน้าที่ได้ตามบทบาทของตนเอง และ (4) การพึ่งพาอาศัย การปรับตัวด้านนี้ให้ความสำคัญกับการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และสัมพันธ์ภาพ ทั้งนี้การวิเคราะห์การปรับตัวตามทฤษฎีของรอยในระดับบุคคล มีการปรับตัวใน 4 ด้าน ได้แก่ 1) การปรับตัวด้านร่างกายคือมีความเจ็บป่วยจากการรับประทานอาหารที่ไม่ปลอดภัย การนอนที่ค่อนข้างไม่เป็นเวลา การหันมาใช้ภาษาไทยแทนภาษาท้องถิ่น และความวิตกกังวลจากงาน 2) การปรับตัวด้านออตมโนทัศน์คือเกิดความไม่เชื่อมั่นต่อการจัดการศึกษาทางเลือก เนื่องจากเป็นระบบการศึกษาแนวใหม่ จึงมีความพยายามในการปรับค่านิยมทางการศึกษา จากการเรียนรู้เพื่อเป็น “เจ้าคนนายคน” เป็น “การเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม” ซึ่งเป็นหัวใจของการเรียนรู้ที่ศูนย์การเรียนรู้ และมีการพัฒนาตนเองเพื่อให้มีภาพลักษณ์ที่ดีขึ้น ทั้งทางด้านร่างกายและฐานะทางเศรษฐกิจ 3) การปรับตัวด้านบทบาทหน้าที่คือคนในชุมชนปรับบทบาทมาสู่การเป็นผู้จัดการศึกษาและผู้บริหารจัดการ ศูนย์การเรียนรู้ และ 4) การปรับตัวด้านการพึ่งพาอาศัยสามารถดูได้จากการพึ่งพาด้านองค์ความรู้ บุคลากร และงบประมาณ

จากการวิเคราะห์ผลลัพธ์ของการปรับตัวของคนในชุมชนตามทฤษฎีของรอยจำแนก 2 ระดับ คือ ระดับชุมชนและองค์กรพบว่าศูนย์การเรียนรู้ฯ มีการปรับตัวใน 4 แนวทาง ได้แก่ 1) การสร้างระบบเงินเดือน 2) การพัฒนากองทุนสวัสดิการ 3) การสร้างร้านค้าและสวนป่า และ 4) การสร้างระบบอาสาสมัคร และระดับบุคคลมีการปรับตัว 3 แนวทาง ได้แก่ 1) ความสามารถในการดูแลตัวเอง 2) ความสามารถในการดูแลครอบครัว และ 3) ความสามารถในการดูแลชุมชน

สอดคล้องกับงานวิจัยของ ขนิษฐา เปราะแดง (2540) ศึกษาการจัดการและการปรับตัวขององค์กร ทำการศึกษาเฉพาะกรณีสหกรณ์เครดิตยูเนียนพลังสามัคคีธรรม จำกัด พบว่า องค์กรมีการ

ปรับตัวด้านกระบวนการจัดการโดยเน้นการวางแผน การจัดองค์กร การจัดหาเจ้าหน้าที่ การอำนวยความสะดวก การควบคุมงาน และการประเมินผล โดยมีการปรับตัว 2 ระดับ ได้แก่ ระดับบุคคลและองค์กร โดยระดับบุคคลนั้นทั้งคณะกรรมการและสมาชิกสามารถปรับตัวได้ทันต่อสภาวการณ์ เป็นการต่อสู้เพื่อให้ปัญหาเหล่านั้นคลี่คลาย และคนในองค์กรสามารถยอมรับได้ ขณะที่ระดับองค์กร พบว่าองค์กรสามารถปรับตัวได้ทันต่อสภาวะเศรษฐกิจและสังคมเนื่องจากการจัดตั้งองค์กร ส่วนผลการปรับตัวพบว่า สหกรณ์ฯ ดำเนินงานอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น สามารถให้บริการแก่สมาชิกได้อย่างรวดเร็วทั่วถึง สหกรณ์มีสมาชิกและทุนดำเนินงานเพิ่มมากขึ้น เป็นต้น

ผลจากการศึกษาชี้ให้เห็นว่า ชุมชนหญ้าเป็ดน้ำมีแนวคิดของการจัดการตนเองของชุมชนที่ว่า “อยู่ร่วมเพื่ออยู่รอด และอยู่อย่างมีความหมาย” ซึ่งสะท้อนถึงการขับเคลื่อนการพัฒนาและการปรับตัวต่อปัญหาในหลายด้าน เพื่อความอยู่รอดได้ทั้งทางร่างกายและจิตวิญญาณ อันเป็นการผสมผสานระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นและวิทยาการใหม่ โดยอาศัยความร่วมมือของคนในชุมชนและภาคีเครือข่ายที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ ปัจจัยที่ช่วยส่งเสริมให้การดำเนินงานด้านการศึกษาขับเคลื่อนไปได้ ประกอบไปด้วย ความสัมพันธ์ที่มีความเป็นเครือญาติสูง ความตระหนักต่อปัญหา ทรัพยากรที่เอื้อต่อการจัดการเรียนด้วยหลักสูตรท้องถิ่น ความร่วมมือจากองค์กรต่าง ๆ เป็นต้น กระนั้นก็ตาม การจัดการศึกษาทางเลือกในชุมชนแห่งนี้จะมีคุณภาพที่ดียิ่งขึ้น ก็ต่อเมื่อกระทรวงศึกษาธิการเร่งรัดการคืนสิทธิประโยชน์ตามกฎหมายที่พึงได้รับ อาทิ เงินอุดหนุน อาหาร นม เป็นต้น

5.3 ข้อเสนอแนะ

5.3.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1) กระทรวงศึกษาธิการควรเร่งปรับโครงสร้างและกำหนดหน่วยงานหลัก โดยอาจจะจัดตั้งเป็น สำนักงานบริหารงานการศึกษาทางเลือก เพื่อให้การสนับสนุนแก่ผู้ดำเนินการจัดการศึกษาทางเลือกเพื่อสร้างปัจจัยหนุนเสริมต่าง ๆ ได้แก่ งบประมาณ บุคลากร ฯลฯ เพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา

2) กระทรวงศึกษาธิการควรส่งเสริม “การศึกษาที่กินได้” ด้วยการสนับสนุนให้มีการเรียนการสอนในทักษะด้านการประกอบการเพื่อสังคม เพื่อพัฒนาการศึกษาทางเลือกที่สร้างอาชีพจากฐานนิเวศวัฒนธรรมของชุมชน

5.3.2 ข้อเสนอแนะสำหรับแนวทางปฏิบัติ

1) ศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำควรให้สมาชิกในชุมชนไปศึกษาหลักสูตรประกาศนียบัตรบัณฑิต สาขาวิชาชีพรู ที่สถาบันการเรียนรู้อย่างเป็นทางการเพื่อรับใช้สังคมหรืออาศรมศิลป์ ซึ่งมีวิชาเรียนที่น่าสนใจและสอดคล้องกับการจัดการศึกษาทางเลือก ได้แก่ การบริหารจัดการเพื่อพัฒนาชุมชนแห่งการเรียนรู้วิชาชีพรู นวัตกรรมทางการศึกษาแบบองค์รวม การเรียนรู้แบบบูรณาการ การวัดและการประเมินผล ฯลฯ

2) ศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำควรจัดฝึกอบรมทักษะด้านการบริหารจัดการเกี่ยวกับงานร้านค้าอย่างต่อเนื่อง เช่น การบริหารจัดการสินค้า การบริการลูกค้า การจัดการหน้าร้าน การจัดการหลังร้าน การตลาด ฯลฯ รวมถึงพัฒนาการเรียนรู้ด้านการประกอบการเพื่อสังคมทั้งที่เป็นช่องทางแบบออฟไลน์และออนไลน์

5.3.3 ข้อเสนอแนะสำหรับแนวทางวิจัยในอนาคต

1) ควรศึกษาวิจัยเปรียบเทียบกระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวของชุมชนอื่น ๆ ที่มีการจัดการศึกษาทางเลือกในรูปแบบศูนย์การเรียนรู้โดยองค์กรชุมชน

2) ควรศึกษาวิจัยความเหลื่อมล้ำของการเข้าถึงโอกาสทางการศึกษาระหว่างการจัดการศึกษาในระบบและการจัดการศึกษาทางเลือกของเด็กผู้เรียนทั่วประเทศ อันจะช่วยทำให้เห็นช่องว่างและโอกาสที่เสียไปของความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้น

3) ควรศึกษากระบวนการพัฒนาเยาวชนให้กลายเป็นนักวิจัยท้องถิ่นเพื่อสามารถนำไปเป็นต้นแบบให้กับชุมชนที่มีลักษณะใกล้เคียง

4) ควรศึกษาผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนในการศึกษาทางเลือกของการจัดการศึกษาทางเลือกในรูปแบบศูนย์การเรียนรู้โดยองค์กรชุมชน เพื่อประเมินความสำเร็จและสร้างความเชื่อมั่นอย่างเป็นรูปธรรม

บรรณานุกรม

- กรมการพัฒนาชุมชน. (2550). *คู่มือ ศูนย์เรียนรู้ชุมชน ฉบับประชาชน*. กรุงเทพฯ: สำนักเสริมสร้างความเข้มแข็งชุมชน.
- กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย. (2562). ข้อมูลความจำเป็นพื้นฐาน จปฐ. สืบค้นจาก <http://ebmn.cdd.go.th/#/login>
- กันยา สุวรรณแสง. (2533). *การพัฒนาบุคลิกภาพ*. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น.
- ชนิษฐา เประแดง. (2540). *การจัดการและการปรับตัวขององค์กร : ศึกษาเฉพาะกรณีสหกรณ์เครดิตยูเนี่ยน กลุ่มพลังสามัคคีธรรม จำกัด* (การค้นคว้าอิสระปริญญามหาบัณฑิตไม่ได้ตีพิมพ์). สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- ชนิษฐา มณีนวล. (2544). *การปรับตัวของสถานศึกษาเพื่อเข้าสู่ระบบประกันคุณภาพการศึกษา : ศึกษาเฉพาะสถานศึกษาจังหวัดยะลา* (การค้นคว้าอิสระปริญญามหาบัณฑิตไม่ได้ตีพิมพ์). สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- ครรชิต พุทธิโกษา. (2554). *คู่มือการพัฒนาชุมชนแห่งการเรียนรู้ ฉบับสมบูรณ์*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- จิตพุ กฤษณมูรติ. (2559). *มิติใหม่ทางการศึกษาเพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ 1: พุดกับนักเรียน* (มูลนิธิอานันทวิภังษา, ผู้แปล พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- จิตอารีย์ ยืนยง. (2556). *ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อประสิทธิภาพการปรับตัวของแรงงานไทยเพื่อก้าวสู่องค์การอาเซียนปี 2015* (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยนานาชาติแอสแตมฟอร์ด, กรุงเทพฯ.
- จิราภรณ์ ตั้งกิตติภรณ์. (2559). *จิตวิทยาบุคลิกภาพและพฤติกรรมสุขภาพ*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คณะพยาบาลศาสตร์. (2555). *หน่วยที่ 7 ทฤษฎีและแนวทางการประยุกต์สู่การปฏิบัติ: ทฤษฎีเน้นผู้รับบริการ*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชนันภรณ์ อารีกุล. (2562). *การศึกษาทางเลือก*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชววุฒิ ลาภมาก. (2553). *รูปแบบการจัดระบบความรู้และกระบวนการขับเคลื่อนความรู้ ตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง กรณีศึกษาชุมชนธรรมิคำ แขวงโคกแฝด เขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร* (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- ณัฐภาพงศ์ อภิโชติเดชาสกุล. (2561). *การจัดการองค์กรชุมชน*. สงขลา: โปรแกรมวิชาการพัฒนาชุมชน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสงขลา.

- ดวงพร สุภาพร, ขวัญหญิง ศรีประเสริฐภาพ และกัมปนาท บริบูรณ์. (2561). วิธีการเรียนรู้กับการบริหารศูนย์การเรียนชุมชนธรรมชาติบ้านห้วยพ่าน. *Veridian e-Journal ฉบับภาษาไทย สาขามนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และศิลปะ และฉบับ International Humanities, Social Sciences and arts*, 11(3), 1526-1543.
- เต็มศักดิ์ คทวนิช. (2546). *จิตวิทยาทั่วไป*. กรุงเทพฯ: ซีเอ็ดดูเคชั่น.
- ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์. (2547). *ทฤษฎีองค์การสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: แชนโพร่ พรินติ้ง.
- ทิตินา แคมมณี. (2545). *ศาสตร์การสอน: องค์ความรู้เพื่อการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เทวินธุ์ อัครศิลาชัย. (2560). *แนวทางการจัดการศึกษาทางเลือกเพื่อยกระดับคุณภาพของผู้เรียนตามนโยบายประเทศไทย 4.0* (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา.
- แทนพันธ์ เสนะพันธ์ บัวใหม่ และมาลี สบายยิ่ง. (2561). กระบวนการขับเคลื่อนชุมชนสู่การเป็นชุมชนเศรษฐกิจพอเพียง: กรณีศึกษาชุมชนบ้านโคกเมือง ตำบลบางเหริ่ง อำเภอควนเนียง จังหวัดสงขลา. *วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*, 24(2), 147-176.
- ธวัชชัย พักอังกูร และวีระเทพ ปทุมเจริญวัฒนา. (2550). *มาตรฐานศูนย์การเรียนชุมชน*. กรุงเทพฯ: กรมส่งเสริมการปกครองส่วนท้องถิ่น.
- ธิดารัตน์ คิมกระโทก. (2551). *กระบวนการขับเคลื่อนสวัสดิการชุมชน: กรณีศึกษา ตำบลสมานฉันท์ อำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต). สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- นงลักษณ์ สุทธิวัฒน์พันธ์. (2549). *คู่มือพัฒนาบุคลากรภาพและกลยุทธ์การบริหาร* (พิมพ์ครั้งที่ 6). นนทบุรี: สนุกอ่าน.
- นภเนตร ธรรมบวร. (2546). *หลักสูตรการศึกษาปฐมวัย*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นันทิยา หุตานุกวัตร และณรงค์ หุตานุกวัตร. (2546). *การพัฒนาองค์กรชุมชน*. กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน.
- นิตี เอียวศรีวงศ์. (2549). *มหาวิทยาลัยเที่ยงวัน*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- นิภา นิธยาณ. (2530). *การปรับตัวและบุคลิกภาพ จิตวิทยาเพื่อการศึกษาและชีวิต* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- บุษราภรณ์ พวงปัญญา และภักดี โพธิ์สิงห์. (2560). ศูนย์การเรียนรู้เพื่อการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น. *Dhammathas Academic Journal*, 17(1), 193-203.
- ปกป้อง จันวิทย์ และสุนทร ต้นมันทอง. (2555). *โรงเรียนทางเลือกกับทางเลือกในการศึกษาของประชาชน. ใน การสัมมนาวิชาการประจำปี 2554 เรื่องยกเครื่องการศึกษาไทย: สู่การศึกษาที่มีคุณภาพอย่างแท้จริง*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.

- เปาโล เพรรี. (2560). *การศึกษาของผู้ถูกกดขี่* (ฮัมดानी สายพิณ กุลกนกวรรณ, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: สวนเงินมีมา.
- พร พันธุ์โอสถ. (2544). *การจัดการศึกษาทางเลือกโดยสถานศึกษารูปแบบต่าง ๆ* (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- พรชัย กิตติชญาธร. (2555). *รูปแบบและการขับเคลื่อนการบริหารศูนย์การเรียนรู้ของชุมชนในการป้องกันปัญหาเสพติด: ศึกษากรณีชุมชนธรรมิคำ แขวงโคกแฝด เขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ). สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- เพ็ญณี แนนรอต, อัจฉรา สากระจาย, สมาน ลอยฟ้า และถนอมวรรณ ประเสริฐเจริญสุข. (2546). *แนวทางการจัดศูนย์การเรียนรู้ตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ในประเทศไทย* (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ภัทรจิต ชื่นมนัส. (2532). *จากซัมเมอร์ฮิล - อังกฤษถึงโรงเรียนหมู่บ้านเด็ก - กาญจนบุรี* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ). มหาวิทยาลัยศิลปากร, นครปฐม.
- มหาวิทยาลัยขอนแก่น สถาบันวิจัยและพัฒนา (2540). *องค์กรชุมชน กลไกเพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาสังคม*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ คณะศึกษาศาสตร์. (2558). *สารานุกรมศึกษาศาสตร์ ฉบับเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ในโอกาสพระชนมายุ 60 พรรษา พุทธศักราช 2558*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- มันนี ผดุงทักษิณ. (2544). *วิถีชีวิตและการปรับตัวของผู้เกษียณก่อนกำหนด สังกัดกระทรวงศึกษาในจังหวัดยะลา* (การค้นคว้าอิสระปริญญาโทบริหารธุรกิจไม่ได้ตีพิมพ์). สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์,
- ยุทธชัย เฉลิมชัย. (2559). *แนวทางจัดการศึกษาและพัฒนาชุมชนด้วยการศึกษาทางเลือก* (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: วี. ที. ซี. คอมมิวนิเคชั่น.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2557). *พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์.
- วชิราพร สุวรรณสรवल และคณะ. (2556). *รูปแบบการจัดการศึกษาทางเลือกสำหรับเด็กด้อยโอกาสทางการศึกษาในเขตพื้นที่สูงภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย*. *วารสารศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร*, 15(พิเศษ), 182-192.
- วารสารณ์ ตระกูลสถุณี. (2545). *จิตวิทยาการปรับตัว*. กรุงเทพฯ: ศูนย์ส่งเสริมวิชาการ.
- วัชระ จตุพร. (2561). *โรงเรียนทางเลือกกับการจัดการเรียนรู้สำหรับผู้เรียนแห่งศตวรรษที่ 21*. *วารสารศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น*, 41(2), 7-11.

- วันวิสา เทียนขาว, สิทธิพร นิยมศรีสมศักดิ์ และสมโภชน์ อเนกสุข. (2554). การปรับตัวของสถานศึกษา ระดับประถมศึกษาสังกัดองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสู่คุณภาพการบริหาร สถานศึกษาที่จัดการเรียนการสอนเป็นภาษาอังกฤษ. *วารสารการบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยบูรพา*, 6(1), 232-246.
- วีระเทพ ปทุมเจริญวัฒนา. (2545). *การศึกษานอกระบบโรงเรียนกับการปฏิรูปการศึกษา*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศูนย์การเรียนรู้ฯเปิดน้ำ. (2561). *หลักสูตรป่าเศรษฐกิจ*. แม่ฮ่องสอน: ศูนย์การเรียนรู้ฯเปิดน้ำ
- ศูนย์เทคโนโลยีและการสื่อสาร สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ. (2562). รายงานสถิติทางด้านการ ศึกษา จำนวนสถานศึกษา นักเรียน ครู และห้องเรียนจำแนกรายอำเภอและสังกัด ปีการศึกษา 2562. สืบค้นจาก <http://www.eduwh.moe.go.th/pub/report/stat/?cmd=report&year=2562&rep=3&zone=&prov=58&div=&area=>
- สถานีวิทยุ เอฟ.เอ็ม 96.5. (2553). *คิดเพื่ออนาคต ถอดโจทย์ประเทศไทย: คำตอบของทุกปัญหาที่ระดม ทุกทางออกของประเทศ*. นนทบุรี: กรีน-ปัญญาญาณ.
- สนธยา พลศรี. (2537). *กระบวนการพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- สมยศ นาวิการ. (2549). *การบริหารและพฤติกรรมองค์กร* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานคร.
- สลิลทิพย์ เชียงทอง. (2558). *การศึกษาทางเลือก: การศึกษาที่เลือกได้*. นนทบุรี: สำนักงานประสานการ พัฒนาสังคมสุขภาวะ.
- สังคม คุณคณากรสกุล. (2544). *ศัพท์พัฒนาสังคม*. กรุงเทพฯ: สมาคมพัฒนาสังคม สถาบันบัณฑิต พัฒนบริหารศาสตร์.
- สาวิตรี พูลสุขโข. (2555). *การจัดการศึกษาทางเลือกของชาวปกากะญอ* (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. (2556). *แนวทางการจัดการศึกษาว่าด้วยสิทธิของบุคคล ในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในศูนย์การเรียน*. กรุงเทพฯ: ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2543). *การจัดการศึกษาทางเลือกรูปแบบศูนย์การเรียน โดยสถานสงเคราะห์*. กรุงเทพฯ: พริกหวานกราฟฟิค.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2544). *การจัดการศึกษาทางเลือกรูปแบบศูนย์การเรียน โดยโรงพยาบาล และสถาบันทางการแพทย์*. กรุงเทพฯ: พริกหวานกราฟฟิค.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2547). *ศูนย์การเรียนสถานศึกษาทางเลือกบนความหลากหลาย และการมีส่วนร่วม*. กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2549ก). *คู่มือครอบครัว ก้าวแรกสู่บ้านเรียน: หลักคิดและ*

กระบวนการเข้าสู่การศึกษาโดยครอบครัว (Home School). กรุงเทพฯ: พริกหวานกราฟฟิค.

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2549ข). รายงานการลงนามในบันทึกข้อตกลงความร่วมมือในการดำเนินงานโครงการนำร่องการส่งเสริมการจัดการศึกษาของสถานประกอบการในรูปแบบศูนย์การเรียนรู้. กรุงเทพฯ: พริกหวานกราฟฟิค.

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (2558). การจัดการศึกษาทางเลือกในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: วี. ที. ซี. คอมมิวนิเคชั่น.

สำนักงานสถิติจังหวัดแม่ฮ่องสอน. (2563). รายงานผลการสำรวจข้อมูลพื้นฐานของครัวเรือน พ.ศ. 2563 จังหวัดแม่ฮ่องสอน. ใน. สืบค้นจาก <http://maehson.nso.go.th/images/attachments/article/317/bfamiry.pdf>

สำนักจัดการที่ดินป่าไม้ กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (2562). บทสรุปสำหรับผู้บริหารโครงการจัดทำข้อมูลสภาพพื้นที่ป่าไม้ ปี พ.ศ. 2561 – 2562. ใน. สืบค้นจาก http://forestinfo.forest.go.th/Content/file/rfd_forestarea2561_62_executive-summary.pdf

สุชาติ จักรพิสุทธ์. (2548). การศึกษาทางเลือก: โลกแห่งการเรียนรู้นอกโรงเรียน. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สุชาติ จักรพิสุทธ์, ชัชวาล ทองดีเลิศ, อิศรา สุกคารัตนกุล, ล้ำยอง เตียสุล และสาทร สมพงศ์. (2546). โครงการวิจัยการศึกษาทางเลือก: ฐานข้อมูลและการวิเคราะห์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สุพรรณิ ไชยอำพร. (2550). รูปแบบแหล่งเรียนรู้ด้านคุณธรรมเพื่อการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน. กรุงเทพฯ: ศูนย์ส่งเสริมและพัฒนาพลังแผ่นดินเชิงคุณธรรม สำนักงานบริหารและพัฒนาองค์ความรู้.

สุพรรณิ ไชยอำพร. (2555). รายงานการวิจัยเรื่องรูปแบบและขั้นตอนการขับเคลื่อนคุณภาพทางสังคมของชุมชน. กรุงเทพฯ: คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.

สุพรรณิ ไชยอำพร. (2559). คุณภาพสังคม: แนวคิด พลวัตการเปลี่ยนแปลงกับการพัฒนาสังคมไทย. กรุงเทพฯ: คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.

สุพรรณิ ไชยอำพร และฐิติญา วิมลวัฒน์. (2556). การจัดการอาหารในระดับครอบครัวตามวิถีมุสลิมและกระบวนการขับเคลื่อนเพื่อให้เกิดความมั่นคงทางอาหารในครอบครัว: กรณีศึกษา ชุมชนชาใจ* อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง. วารสารพัฒนาสังคม, 15(2), 1-16.

สุริยะใส กตะศิลา. (2548). 60 ปี พิกพ ธงไชย. กรุงเทพฯ: วี.ที.พรีนติ้ง.

เสรี พงศ์พิศ. (2555). แผนที่ชีวิต เข้มทิศชุมชน เพื่อแก้หนี้แก้จนอย่างยั่งยืน. กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การ

พิมพ์.

เสาวลักษณ์ สมสุข. (2550). *การฟื้นฟูชุมชน: ยุทธศาสตร์การลงทุนในสังคม กรณีศึกษาตำบลต้นแบบ อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศาสตรบัณฑิต). สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, กรุงเทพฯ.

อดัม เคล. (2546). *การศึกษาเพื่อความเป็นไท* (วิศิษฐ์ วังวิญญู, ผู้แปล พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: มูลนิธิเด็ก.

อับดุลเลาะ เจ๊ะหลง. (2559). การศึกษาของผู้ถูกกดขี่ *Pedagogy of the Oppressed. Songklanakarin Journal of Social Sciences and Humanities, 2559(2), 259-300.*

อาชัญญา รัตนอุบล และคณะ. (2548). *การจัดการเรียนรู้ของแหล่งการเรียนรู้ตลอดชีวิต: ห้องสมุดประชาชน* (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: วี. ที. ซี. คอมมิวนิเคชั่น.

อุมาพร ภูศรีโสม. (2560). *วัฒนธรรมการเรียนการสอนตามแนววิถีพุทธของโรงเรียนสัตยาไส จังหวัดลพบุรี* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศาสตรบัณฑิต). มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, มหาสารคาม.

เอ. เอส. นิล. (2559). *ชีวิต เสรีภาพ ซัมเมอร์ฮิลล์* (เตือนตา สุวรรณจินดา, สมบูรณ์ ศุภศิลป์ และนักแปลนิรนาม, ผู้แปล พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: มูลนิธิเด็ก.

Arkoff, A. (1968). *Adjustment And Mental Health*. New York: McGraw-Hill.

Fantini, M. D. (1976). *Alternative Education: A Source Book For Parents, Teachers, Students And Administrators*. New York: Anchor Books.

Gibson, J. L. (2006). *Organizations : behavior, structure, processes* (12th ed.). Boston: McGraw-Hill/Irwin.

Lutjens, L. R. J. (1991). *Callista Roy: An Adaptation Model*. Newbury, California: SAGE Publications, Inc.

Nagata, Y. (2007). Case Study: Thailand Alternative Schools in a Society Developing the Legal Framework for a Pluralistic Educational System. In *Alternative Education: Global Perspectives Relevant to the Asia-Pacific Region*. Dordrecht: Springer Netherlands.

Robbins, S. P. (1990). *Organization theory : structure, design, and applications* (3rd ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Roy, S. C. & Andrews, H. A. (1999). *The Roy Adaptation Model* (2nd ed.). Stamford, Connecticut: Appleton & Lange.

Vaughan, M., Brighouse, T. & Stronach, L. (2006). *Summerhill and A.S.Neill*. Maidenhead,

New York: Open University Press.

ภาคผนวก ก

แนวคำถามสำหรับการสัมภาษณ์เจาะลึก

แนวคำถามสำหรับการสัมภาษณ์เจาะลึก

ชื่อผู้ให้สัมภาษณ์.....

ที่อยู่.....

วันที่สัมภาษณ์.....

ส่วนที่ 1 ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

- 1) เพศ
- 2) อายุ
- 3) ศาสนา
- 4) ระดับการศึกษา
- 5) สถานภาพสมรส
- 6) อาชีพ (อาชีพหลัก/อาชีพรอง)
- 7) รายได้เฉลี่ยต่อเดือน
- 8) ภูมิหลังของตัวเอง ประวัติการทำงานมาหากินตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
- 9) บทบาทการดูแลรับผิดชอบทางสังคมหรือบทบาทหน้าที่ในองค์กร

ส่วนที่ 2 บริบทของชุมชน

- 1) ลักษณะทั่วไปของจังหวัดแม่ฮ่องสอน
- 2) ลักษณะทั่วไปของชุมชนหมู่บ้าน
 - 2.1 สภาพทางกายภาพ ในด้านสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศ การคมนาคม และระบบโครงสร้างพื้นฐานเป็นอย่างไร
 - 2.2 สภาพทางสังคม ในด้านการศึกษา การเมืองการปกครอง การสาธารณสุข ระบบเครือญาติ และการรวมกลุ่มเป็นอย่างไร
 - 2.3 สภาพทางเศรษฐกิจ ในด้านรายได้หลักและรายได้เสริมของครัวเรือน ที่มาของแหล่งเงินทุนในครัวเรือน รายจ่ายทางการจัดการศึกษาทางเลือก และความสมดุลของรายรับและรายจ่ายเป็นอย่างไร
- 3) ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำเป็นมาอย่างไร
- 4) ในชุมชนมีวัฒนธรรม พิธีกรรม และความเชื่ออะไรบ้าง

ส่วนที่ 3 กระบวนการขับเคลื่อนของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก

- 1) ภูมิหลังของศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำเป็นมาอย่างไรบ้าง

- 2) ศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำมีการจัดการเรียนการสอนอย่างไร
- 3) ศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำมีกระบวนการขับเคลื่อนอย่างไร
- 4) มีเครือข่ายที่เข้ามาสนับสนุนในลักษณะใดบ้าง เป็นประโยชน์ต่อศูนย์การเรียนมากน้อยเพียงใด

5) ชุมชนมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือกร้อย่างไรบ้าง

ส่วนที่ 4 การปรับตัวของชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก

- 1) การดำเนินงานของศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำเผชิญปัญหาใด และมีการปรับตัวอย่างไรในระดับชุมชน
- 2) การดำเนินงานของศูนย์การเรียนรู้หน้าเปิดน้ำเผชิญปัญหาใด และมีการปรับตัวอย่างไรในระดับบุคคล
- 3) ผลที่เกิดขึ้นจากการปรับตัวเป็นอย่างไรบ้างในระดับบุคคลและชุมชน

แบบบันทึกพฤติกรรมกรดำเนินการกิจกรรม

วันที่.....เดือน.....ปี.....

1) บุคคลที่สังเกต.....

2) ข้อมูลจากการสังเกตและสนทนา

(สิ่งที่สังเกตหรือการสนทนาที่ได้ยิน)

เวลา.....

เวลา.....

เวลา.....

เวลา.....

เวลา.....

3) ความคิดเห็นและการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นกับผู้สังเกต

.....

.....

กรณีตัวอย่างของการสัมภาษณ์

การสัมภาษณ์เจาะลึกผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญทั้งหมด 21 คน ในงานวิจัยฉบับนี้ขอหยิบยกตัวอย่างบทสัมภาษณ์เพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับประเด็นต่าง ๆ ไว้ 3 คน ได้แก่ ที่ปรึกษาศูนย์การเรียนรู้ฯ ผู้อำนวยการศูนย์การเรียนรู้ฯ และภาคีเครือข่าย โดยมีรายละเอียดที่สำคัญดังต่อไปนี้

กรณีตัวอย่างบทสัมภาษณ์รายที่ 1: คุณยัง (นามสมมติ)

คุณยัง เป็นนักวิจัยอิสระ สังกัดสถาบันปัญญาปิติซึ่งเป็นองค์กรอิสระที่จัดตั้งขึ้นเพื่อสร้างโอกาสสำหรับจัดการเรียนรู้เพื่อจัดการตนเอง ด้วยความเชื่อมั่นว่า มนุษย์มีความสามารถในการเรียนรู้เพื่อเข้าถึงสัจจะความจริง เดินทางเข้ามาทำงานในพื้นที่ชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำ ตั้งแต่ พ.ศ. 2552 จนถึงปัจจุบัน คุณยังมีบทบาทสำคัญในฐานะที่ปรึกษาศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ พี่เลี้ยงงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น และกรรมการสมาคมสภาการศึกษาทางเลือกไทย ซึ่งบทบาทเหล่านี้ส่งผลให้การดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกมีพลังและความร่วมมือส่งเข้ามาหนุนเสริมศูนย์การเรียนรู้ฯ อย่างต่อเนื่อง

กิจกรรมแรกที่ทำให้เกิดการรวมตัวคือ เยาวชนจิตอาสาในพื้นที่ได้เข้าร่วมโครงการพัฒนาชุมชนแบบบูรณาการ เพื่อคุณภาพชีวิตและการยึดเหนี่ยวทางสังคม ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน ที่มีเป้าหมายเพื่อพัฒนาศักยภาพครูอาสาช่วยสอน ซึ่งเป็นโครงการที่ขับเคลื่อนโดยสำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ หรือ UNDP ปี พ.ศ. 2552 โครงการนี้ได้พัฒนาเยาวชนในชุมชนผ่านการเป็นครูอาสาช่วยสอน ทำหน้าที่จัดกิจกรรมการเรียนรู้ให้เด็กนักเรียน โดยเยาวชนได้เลือกประเด็น “การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ และการผลิตผ้าฝ้ายทอมือด้วยกี่เอว” ขับเคลื่อนประเด็นนี้ด้วยการรวบรวมข้อมูลร่วมกับผู้รู้ และจัดกิจกรรมการเรียนรู้ให้เด็กในชุมชนเกิดความเข้าใจวิถีชีวิตของตนเอง โดยที่คุณยัง ได้รับหน้าที่เป็นผู้ประเมินผลโครงการ จึงได้รู้จักเยาวชนที่นี่เป็นครั้งแรก

หลังจากจบโครงการ คุณดา หนึ่งในเยาวชนต้องการทำงานต่อในพื้นที่ สถาบันปัญญาปิติจึงจัดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของแกนนำเยาวชนภายใต้ชื่อ “กลุ่มหมู่บ้านเปิดน้ำ” เพื่อยกระดับพัฒนาความรู้ความสามารถในด้านการบริหารจัดการ คน งานและเงินในโครงการสุขแท้ด้วยปัญญา ในปี พ.ศ. 2555 ซึ่งได้รับงบประมาณจากเครือข่ายพุทธิกา และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) กลุ่มหมู่บ้านเปิดน้ำได้ทำงานร่วมกันจนเกิดประสบการณ์ทำงาน และจดทะเบียนเป็นองค์กรสาธารณประโยชน์หรือองค์กรชุมชน หลังจากนั้นจึงจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้หมู่บ้านเปิดน้ำ เพื่อดำเนินการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานโดยองค์กรชุมชนตามแนวปฏิบัติว่าด้วย สิทธิขององค์กรชุมชนในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในรูปแบบศูนย์การเรียนรู้ ซึ่งมีการประชุมกันทุกสัปดาห์ต่อเนื่องกัน 9 เดือน จนมั่นใจว่าสามารถจัดการศึกษาได้ และได้รับความเห็นชอบให้จัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในระดับประถมศึกษาปีที่ 1-6 และระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1-6 อย่างไรก็ตาม ศูนย์การเรียนรู้ได้รับอนุญาต

ให้จัดการศึกษาโดยไม่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากภาครัฐ แต่ก็ไม่มีความหมายต่อความชะงักงันที่จะสร้างการเรียนรู้แก่ผู้เรียน

การจัดการศึกษาในศูนย์การเรียนรู้ฯ นี้มีแรงบันดาลใจมาจาก โจน จันโต ประชาชนชาวบ้านและเกษตรกร เจ้าของสวนพันพรรณที่เชียงใหม่ ซึ่งเป็นรุ่นพี่ที่คุณยังเคารพนับถือ ได้ให้แนวคิดแก่คุณยังไว้ว่า “ชีวิตเป็นของง่าย อะไรที่ยากถือว่าผิด ให้กลับไปเริ่มใหม่ การจัดการศึกษาบนฐานวิถีชีวิตในศูนย์การเรียนรู้ฯ จึงเป็นเรื่องง่าย เรียนเล่น คู่กับบันทึกเป็นตัวหนังสือบ้าง เรียกภาษาไทยไม่ถูกก็จดชื่อภาษากะเหรี่ยงไว้ ด้วยการฝึกสะกดเขียนภาษาไทยแทนเสียงภาษากะเหรี่ยง ไปเก็บเมล็ดพันธุ์ไม้ป่ามาเพาะ ก็ฝึกนับเลขไปด้วย รู้จักต้นไม้ไปด้วย ต้นไหนกินได้ กินช่วงไหน ต้องนำมาทำอะไรกิน กินกับอะไร เรียนรู้ได้ไม่รู้จบ”

คุณยังดำเนินการขับเคลื่อนการศึกษาทางเลือกด้วยการพัฒนาหลักสูตรการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน และเอื้อต่อกระบวนการมีส่วนร่วมของผู้ปกครอง ผู้รู้ และสมาชิกในชุมชน ทั้งเรื่องการออกแบบ การจัดกระบวนการเรียนรู้ และการประเมินผล นอกจากนี้ยังประสานงานกับสถาบันคลังสมองของชาติ เปิดรับบัณฑิตอาสาสมัครจากมหาวิทยาลัยทั่วประเทศมาร่วมเรียนรู้กับศูนย์การเรียนรู้ฯ เปิดเป็นพื้นที่เรียนรู้เพื่อพัฒนาศักยภาพของผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ ภายใต้โครงการ “การเรียนรู้ เพื่อ การมีชีวิตที่ดีงาม” พัฒนาระบบอาสาสมัครสนับสนุนการเรียนรู้บนฐานวิถีชีวิตชุมชน ในปี พ.ศ. 2558

หลังจากนั้นได้ขยายการเรียนรู้ไปสู่กิจกรรมร้านค้า โดยยื่นจดทะเบียนท้องค้การบริหารส่วนตำบลแม่เซอ หวังเป็นการสร้างช่องทางในการสร้างรายได้เพื่อสนับสนุนศูนย์การเรียนรู้ฯ จากโจทย์ที่ว่า “ถ้าเขาสนใจเรื่องเงิน เราจะสนับสนุนเขาอย่างไร” นอกจากนี้ยังได้จัดตั้งโครงการสวนป่าเศรษฐกิจ เพื่อให้เกิดเป็นกรณีตัวอย่างการบริหารจัดการฯ “ป่าดี น้ำดี มีอยู่ มีกิน มีรายได้” ด้วยเงื่อนไขโครงการสร้างป่า สร้างรายได้ ตามพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โดยได้รับการสนับสนุนการดำเนินงานจากมูลนิธิสถาบันราชพฤกษ์ในปี พ.ศ. 2562

ปัจจุบันศูนย์การเรียนรู้ฯ กำลังขับเคลื่อนงานวิจัยการศึกษาเพื่ออนาคตร่วมกับโรงเรียนในระบบ เป็นการสร้างพื้นที่นวัตกรรมคือการเปิดพื้นที่การเรียนรู้ร่วมระหว่างผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ ผู้เรียน ผู้รู้ และผู้ปกครอง โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อสร้างการมีส่วนร่วมในการพัฒนาผู้เรียนรายคน รวมถึงการที่ผู้เรียนและผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ในศูนย์การเรียนรู้ฯ มีพื้นที่ได้แลกเปลี่ยนกับโรงเรียนในระบบทำให้เกิดความเสมอภาคทางการศึกษาอีกด้วย โดยที่คุณยังทั้งทำว่า

การศึกษาในอนาคตยุคหน้า โรงเรียนมีความจำเป็นน้อยมาก วุฒิมหาวิทยาลัยไม่มีความหมายอีกต่อไป เพราะการเรียนรู้ของเด็กสามารถค้นคว้าหาความรู้ได้เอง จากช่องทางการเรียนรู้ ผู้รู้ และแหล่งเรียนรู้ที่มีอยู่อย่างหลากหลายศูนย์การเรียนรู้ต้อง

สนับสนุนและยืดหยุ่นให้กับผู้เรียน โดยไม่เหมือนกับโรงเรียนทั่วไป เพื่อเป็นทางเลือกให้กับผู้เรียน หวังพัฒนาคุณภาพชีวิตจากความขาดแคลนและด้อยโอกาส

ปัญหาด้านการบริหารจัดการงานด้านการศึกษาทางเลือกทั้งในด้านการบริหารงาน การบริหารเงิน และการบริหารคน เป็นปัญหาใหญ่ที่ชุมชนเผชิญ จำเป็นต้องหาแหล่งทุนมาทดแทนงบประมาณที่ขาดแคลนในการจัดการศึกษาทางเลือก โดยศูนย์การเรียนรู้ฯ ใช้วิธีการเสนอโครงการต่างๆ เพื่อขอรับงบประมาณมาใช้จ่ายค่าดำเนินการและค่าอาหารกลางวันของผู้เรียนในศูนย์การเรียนรู้ฯ ถัดมาคือ ปัญหาด้านการสื่อสารอย่างมีประสิทธิภาพ แม้ได้ทดลองใช้การสื่อสารกลุ่มผ่าน Messenger ใน Facebook จนทำให้เกิดการรับข้อมูลข่าวสารร่วมกัน แต่ก็ยังไม่เกิดการแลกเปลี่ยนเท่าที่ควร เพราะสมาชิกในศูนย์การเรียนรู้ฯ มีการแสดงความคิดเห็นน้อย การดำเนินงานที่ผ่านมาจึงต้องอาศัยการออกแบบกลไกการประชุมให้มีความถี่มากยิ่งขึ้นเพื่อติดตามงานที่มอบหมาย

กรณีตัวอย่างบทสัมภาษณ์รายที่ 2: คุณเตอ(นามสมมติ)

คุณเตอ ในฐานะรองประธานองค์กรชุมชนฝ่ายดูแลกิจกรรมด้านการพัฒนาการเรียนรู้ของเด็กและผู้เฒ่าศูนย์การเรียนรู้ฯ ปัจจุบันอายุ 29 ปี จบการศึกษาในระดับการศึกษาปริญญาตรีจากสถาบันการเรียนรู้เพื่อปวงชน (มหาวิทยาลัยชีวิต)

การเดินทางของศูนย์การเรียนรู้ฯ อยู่นำมีจุดเริ่มต้นจากการรวมตัวกันเพื่อเป็นครูอาสาช่วยสอนหนังสือ แล้วเกิดความตระหนักที่ปรารถนาทำงานในชุมชนของตนเอง “อยากทำงานในบ้านพัฒนาชุมชนของตัวเองมากกว่าไปพัฒนาชุมชนอื่น”

ประกอบกับชุมชนแห่งนี้ประสบปัญหาการศึกษา เพราะ กศน. ภายโอนเด็กที่เคยเรียนในชุมชนไปยังโรงเรียนในกำกับดูแลของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐานจึงประชุมหารือกันเพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น “พ่อแม่บางส่วนขอให้เปิดโรงเรียนได้ใหม่ พ่อแม่คิดว่าการศึกษาที่ลูกไปเรียนนอกชุมชนจะไม่มีคนดูแลเวลาเจ็บป่วย เพราะต้องไปอยู่กับครูทั้งอาทิตย์”

ความต้องการของผู้ปกครองนำไปสู่การจัดการศึกษาทางเลือกรูปแบบศูนย์การเรียนรู้โดยองค์กรชุมชน ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาให้ศูนย์การเรียนรู้จัดการศึกษาขั้นพื้นฐานแก่เด็กผู้เรียนในขณะนั้นจำนวน 11 คน ภายใต้การหนุนเสริมของสถาบันปัญญาปิติ โดยมีเพียงในฐานะที่ปรึกษาการจัดการกระบวนการเรียนรู้ให้แก่เด็กในศูนย์การเรียนรู้ฯ

คนในชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำได้พัฒนาประสบการณ์เรียนรู้ผ่านการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community based Research: CBR) เพื่อยกระดับการเรียนรู้ผ่านการขับเคลื่อนงานวิชาการ เช่น โครงการศึกษาแนวทางการจัดการอาหารด้วยภูมิปัญญาปกากะญอโดยแกนนำเยาวชนปกากะญอบนพื้นที่สูง และการมีส่วนร่วมของผู้รู้ในชุมชน, โครงการเรียนรู้เพื่อการมีชีวิตที่ดีงาม “ต๋ามาโละ ต่า

โอมู” เพื่อพัฒนาระบบอาสาสมัครสนับสนุนการเรียนรู้บนฐานวิถีชีวิตชุมชน, โครงการศึกษาแนวทางการพัฒนาระบบบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อความมั่นคงของชีวิตในพื้นที่ เป็นต้น

ในขณะที่ทำงานศูนย์การเรียนรู้ก็ได้ศึกษาต่อในระดับปริญญาตรีที่สถาบันการเรียนรู้เพื่อปวงชนควบคู่ไปด้วย และเข้าร่วมโครงการพัฒนาทักษะที่จำเป็นในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก โดยหวังนำองค์ความรู้ใหม่ผสมผสานกับภูมิปัญญาเดิมสร้างการศึกษาเพื่อตนเอง ครอบครัว และชุมชน ดังบทสัมภาษณ์ที่ว่า “เราไม่ใช่เอาเฉพาะของเก่า เราเอาของใหม่ด้วย เรียนรู้ควบคู่กันไป สิ่งสำคัญคือ ชุมชนเป็นรากเหง้าของเรา ชุมชนเป็นสิ่งที่เราเติบโตมา ถ้าไร้รากเหง้า ก็เท่ากับไร้ตัวตนนะ” การขาดแคลนงบประมาณก็เป็นปัญหาของการขับเคลื่อนงาน ดังคำอธิบายว่า

ตอนนี้ศูนย์การเรียนรู้มีค่าใช้จ่ายต่อปีประมาณ 138,000 บาท แบ่งเป็นค่าอาหารกลางวันปีละ 48,000 บาท ค่าเดินทางในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ปีละ 60,000 บาท และค่าซ่อมแซมอาคารสถานที่ปีละ 30,000 บาท ซึ่งเราต้องระดมทุนและเสนอโครงการไปยังหน่วยงานต่าง ๆ อย่างปีนี้ศูนย์การเรียนรู้ก็เพิ่งได้รับการสนับสนุนจากมหาวิทยาลัยแม่โจ้และภาคเอกชนบริจาคสร้างอาคารเรียนหลังใหม่ เสาธง และสนามเด็กเล็ก

การขาดแคลนผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ หรือผู้เชี่ยวชาญด้านทักษะการจัดกระบวนการเรียนการสอนให้กับเด็ก โดยเฉพาะทักษะภาษาอังกฤษ คณิตศาสตร์ คอมพิวเตอร์ และการประกอบการ เป็นปัญหาท้าทายของศูนย์การเรียนรู้ เนื่องจากที่นี่ไม่มีงบประมาณในการจ้างบุคลากรจากภายนอก ในขณะที่เดียวกัน ผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ที่มีอยู่เดิมพยายามพัฒนาความสามารถของตนเองเพิ่มขึ้น แต่ก็ยังมีข้อจำกัดของภาษาอังกฤษ และการใช้คอมพิวเตอร์อยู่บ้าง ศูนย์การเรียนรู้และชุมชนหมู่บ้านเปิดน้ำจึงมีการเรียนรู้และปรับตัวอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด ซึ่งอธิบายไว้ว่า “เมื่อฤดูกาลเปลี่ยนสิ่งที่อยู่บนโลกนี้ ต้องเรียนรู้และปรับตัวตามฤดูกาล และจะมีชีวิตที่ไม่ยากเกินไป ไม่ได้ยากเลยถ้าเราเป็นผู้ขยันสังเกต เมื่อเดือนเต็มความสว่างก็มาเยือน เมื่อเดือนดับอย่าดับก็แล้วกัน บางทีเราไม่จำเป็นต้องอยู่อย่างว่างเปล่า และไม่พูดคำว่าเป็นไปไม่ได้”

ปัญหาหรืออุปสรรคที่เป็นขีดจำกัดของการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกคือการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งเหมือนกับการเรียนรู้ที่ไม่มีขีดจำกัด ดังนี้

ขีดจำกัดเป็นเหตุให้เกิดความกลัวของคนทุกกลุ่ม ขีดจำกัดเป็นเส้นที่ถูกขวาง ทำให้ทุกคนไม่สามารถเดินได้เอง ขีดจำกัดเป็นหนทางที่คับแคบ จึงต้องสร้างขึ้นมาใหม่โดยใจของคุณ ขีดจำกัดเป็นบทที่ปิดเส้นทาง ไม่มีใครเดินไปแล้วสามารถเดินออกมาได้ ขีดจำกัดเป็นอุปสรรคของทุกคนที่แลเห็น จึงเป็นสิ่งที่ต้องมาคุยและทำใหม่ ขีดจำกัดเป็นหนทางที่ยากลำบาก เราจะข้ามผ่านมันต้องมีใจที่แข็งแกร่ง ขีดจำกัดเป็นข้อดีของคนฝึก แต่ต้องมองให้ลึกด้วยจิตศรัทธา ขีดจำกัดเป็นหนทางของสิ่งมีชีวิตที่ต้องฝึกและประสบมันเอง ถึงจะเข้าใจ คำว่า จำกัดจริง ๆ

เมื่อผันตัวเองมาทำงานในศูนย์การเรียนรู้ฯ ต้องปรับตัวใน 3 เรื่อง หนึ่ง คือ เรื่องภาษา ต้องใช้ภาษาไทยในการสื่อสารมากขึ้น เพราะต้องสอนเด็ก เขียนงานวิจัย และสื่อสารกับบุคคลภายนอกที่เป็นเครือข่ายในการดำเนินงานการศึกษาทางเลือก รวมถึงการเริ่มฝึกภาษาอังกฤษเพิ่มเติม สอง คือ เรื่องอาหาร เนื่องจากต้องเดินทางบ่อย จึงเปลี่ยนวิถีการกินอยู่เหมือนคนในเมืองส่งผลต่อสุขภาพ เช่น ท้องอืด ท้องผูก เป็นต้น และสาม คือ เรื่องความฝัน ต้องพับเก็บความฝันเล็ก ๆ ที่อยากเป็นนักเดินทางท่องเที่ยวไว้ก่อน

กรณีตัวอย่างบทสัมภาษณ์รายที่ 3: คุณแจจ (นามสมมติ)

แจจเป็นเจ้าหน้าที่ในตำแหน่งรองผู้จัดการองค์กรพัฒนาเอกชน สังกัดมูลนิธิสถาบันราชพฤกษ์ ที่ได้เข้ามาหนุนเสริมศูนย์การเรียนรู้ฯ ในด้านการพัฒนาการศึกษาในพื้นที่ป่า ทำให้มีประสบการณ์เรียนรู้ร่วมกัน สามารถมองเห็นปัญหา และการปรับตัวขององค์กร

องค์กรพัฒนาเอกชนที่ได้เข้ามาหนุนเสริม สสำรวจความต้องการ และเก็บข้อมูลร่วมกัน จนเกิดเป็นความร่วมมือในการขับเคลื่อนงานด้านการศึกษาทางเลือกด้วยการทำบ้านพักข้อตกลงร่วมมือโครงการสร้างสวนป่าและพัฒนาห้องเรียนธรรมชาติ โดยมีวัตถุประสงค์ 3 ข้อ ได้แก่

1. เพื่อร่วมพัฒนาพื้นที่ป่า โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน
2. เพื่อร่วมมือพัฒนาศูนย์การเรียนรู้ให้ยั่งยืน และเป็นแนวทางสำหรับผู้สนใจเข้ามาเรียนรู้
3. เพื่อสร้างเสริมทักษะแก่เด็กนักเรียนและชาวบ้านให้มากขึ้น เกี่ยวกับการพัฒนาพื้นที่ชุมชน

ของตน

องค์กรพัฒนาเอกชนได้เชื่อมร้อยการเรียนรู้ร่วมกันผ่านกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อสร้างการรับรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวปกากะญอ เช่น เทศกาลเด็กกับป่า โปรแกรมการเรียนรู้ “เดินป่าปกากะญอ” เป็นเวลา 4 วัน 3 คืน ร่วมกับภาคีเครือข่ายนำพาเด็ก ๆ และครอบครัวจากในเมืองกรุงเทพฯ ไปสัมผัสธรรมชาติและวิถีชีวิตเรียบง่ายของชาวปกากะญอที่ศูนย์การเรียนรู้ฯ ภูเขาเปิดน้ำ

สำหรับปัญหาที่พบ ได้แก่ 1) การบริหารจัดการ ขาดระบบการทำงานที่มีการวางแผนงานอย่างละเอียด จนทำให้การบริหารจัดการเวลาในบางกิจกรรมเกิดความผิดพลาด จึงทำไม่ทันเวลาที่กำหนด 2) การตลาด ขาดการวางแผนการตลาดในงานร้านค้า เช่น การจัดระบบสินค้า เป็นต้น 3) การผลิต คุณภาพของสินค้าควรได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น เช่น การกำจัดเชื้อราหรือมอด เป็นต้น 4) การสื่อสาร ในบางครั้งยังสื่อสารไม่ตรงกัน ทำให้เกิดการรับข้อมูลที่ผิดพลาด

อย่างไรก็ตาม ชุมชนมีการปรับตัวได้ดี เน้นการมีส่วนร่วม การร่วมคิดร่วมทำ ทำให้สามารถแก้ปัญหาได้ดี จากการได้มีโอกาสร่วมงานกันนั้น พบว่า มีการปรับแผนงานตามสถานการณ์ ซึ่งสะท้อนถึงการมีมุมมองความคิดที่เปิดรับการเรียนรู้ใหม่ ๆ ขณะเดียวกันการเพิ่มผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ทำให้ทีมงานสามารถจัดสรรเวลาได้ดีขึ้น

ข้อมูลพื้นฐานผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญ

นามสมมติ	เพศ	อายุ	การศึกษา	รายได้	ความเกี่ยวข้องกับ ศูนย์การเรียนรู้
ดา	หญิง	27	ปริญญาตรี	9,000.00	ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้
เตอ	หญิง	29	ปริญญาตรี	9,000.00	ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้
บอย	ช	30	ปริญญาตรี	9,000.00	ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้
กุหลาบ	หญิง	23	มัธยมปลาย	5,000.00	ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้
ไบ	หญิง	28	มัธยมปลาย	5,000.00	ผู้จัดการกระบวนการเรียนรู้
ฟือ	ชาย	67	ไม่ได้รับการศึกษา	8,400.00	ผู้รู้
พี	หญิง	60	ไม่ได้รับการศึกษา	7,200.00	ผู้รู้
ชาติ	ชาย	40	ไม่ได้รับการศึกษา	3,800.00	ผู้รู้
อร	หญิง	39	ไม่ได้รับการศึกษา	3,200.00	ผู้ปกครอง
ชาย	ชาย	44	ไม่ได้รับการศึกษา	3,200.00	ผู้ปกครอง
มือ	หญิง	44	ไม่ได้รับการศึกษา	3,200.00	ผู้ปกครอง
นู	ชาย	51	ไม่ได้รับการศึกษา	3,200.00	ผู้ปกครอง
โพ	หญิง	44	ไม่ได้รับการศึกษา	3,200.00	ผู้ปกครอง
สายใจ	หญิง	14	มัธยมต้น	-	ผู้เรียน
ดำ	ชาย	13	มัธยมต้น	-	ผู้เรียน
ดอย	ชาย	16	มัธยมปลาย	-	ผู้เรียน
ลอย	ชาย	14	มัธยมต้น	-	ผู้เรียน
พลอย	หญิง	11	ประถมปลาย	-	ผู้เรียน
แจง	หญิง	44	ปริญญาตรี	20,000.00	ภาคีเครือข่าย
ดอน	ชาย	64	ปริญญาตรี	10,000.00	ภาคีเครือข่าย
ย้ง	ชาย	49	ปริญญาตรี	฿35,000.00	ภาคีเครือข่าย

COA No. 2019/0007

Protocol ID No. ECNIDA 2019/0012

เอกสารรับรองโครงการวิจัย

Certificate of Approval

คณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ขอรับรองว่าโครงการวิจัยตามที่ระบุด้านล่างได้ผ่านการพิจารณาจริยธรรมการวิจัย และได้รับการรับรองตามแนวทางหลักจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ที่เป็นมาตรฐานสากล ได้แก่ ประกาศเขตลิงก์ แนวทางการปฏิบัติการวิจัยทางคลินิกที่ดี และรายงานเบลมอนต์

This is to certify that the research project identified below has received an approval on human research protection by the Ethics Committee in Human Research, National Institute of Development Administration, which is in full compliance with international guidelines of human research protection such as Declaration of Helsinki, CIOMS Guidelines, and the Belmont Report.

ชื่อโครงการ: กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวขององค์กรชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือก
Project title: Mobilization Process and Adaptation of Community Organization in Implementation of Alternative Education: A Case Study of YA-PED NAM Learning Center, Maehongson Province

ผู้วิจัยหลัก: น.ส.วนิดา นาคีสังข์
Principal Investigator: Miss Wanida Nakhisang

อาจารย์ที่ปรึกษา: รองศาสตราจารย์ ดร.สุพรรณิ ไชยอำพร
Advisor: Associate Professor Dr. Supanee Chaiumporn

สังกัด: คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
Affiliation: School of Social and Environmental Development, National Institute of Development Administration

ประเภทการพิจารณา: การพิจารณาแบบเร่งด่วน
Type of Protocol Review: Expedited Review

(ศาสตราจารย์ ดร.กัลยาณี สนั่นสุ)

ประธานคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
 Chairperson of the Ethics Committee in Human Research,
 National Institute of Development Administration

วันที่รับรอง: 27 สิงหาคม 2562
 Approval Date: August 27th, 2019

วันหมดอายุการรับรอง: 26 สิงหาคม 2563
 Expiration Date: August 26th, 2020

COA No. 2020/0038

Protocol ID No. ECNIDA 2019/0012

เอกสารรับรองโครงการวิจัย
Certificate of Approval

คณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ขอรับรองว่าโครงการวิจัยตามที่ระบุด้านล่างได้ผ่านการพิจารณาจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ และได้รับการรับรองตามแนวทางหลักจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ที่เป็นมาตรฐานสากล ได้แก่ ประกาศเฮลซิงกิ แนวทางการปฏิบัติการวิจัยทางคลินิกที่ดี และรายงานเบลมอนต์

This is to certify that the research project identified below has received an approval on human research protection by the Ethics Committee in Human Research, National Institute of Development Administration, which is in full compliance with international guidelines of human research protection such as Declaration of Helsinki, CIOMS Guidelines, and the Belmont Report.

ชื่อโครงการ: กระบวนการขับเคลื่อนและการปรับตัวขององค์กรชุมชนในการดำเนินงานด้านการศึกษาทางเลือกกรณีศึกษา ศูนย์การเรียนรู้หน้าเขื่อนน้ำ จังหวัดแม่ฮ่องสอน

Project title: Mobilization Process and Adaptation of Community Organization in Implementation of Alternative Education: A Case Study of YA-PED NAM Learning Center, Mae Hongson Province

ผู้วิจัยหลัก: นางสาวนิตา นาคิสั่งซ์
Principal Investigator: Miss Wanida Nakhisang

อาจารย์ที่ปรึกษา: อาจารย์ ดร.พัชรินรุจา จันทโรนานนท์
Advisor: Dr.Patcharinruja Juntaronanont

อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม: ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อาแว มะแส
Co-advisor: Assistant Professor Dr.Awae Masae

สังกัด: คณะพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
Affiliation: School of Social and Environmental Development, National Institute of Development Administration

ประเภทการพิจารณา: การพิจารณาแบบเร่งด่วน
Type of Protocol Review: Expedited Review

(ศาสตราจารย์ ดร.กัลยาณี สนั่นสุ)

ประธานคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
Chairperson of the Ethics Committee in Human Research,
National Institute of Development Administration

วันที่รับรอง: 27 สิงหาคม 2563
Approval Date: August 27th, 2020

วันหมดอายุการรับรอง: 26 สิงหาคม 2564
Expiration Date: August 26th, 2021

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-นามสกุล	นางสาววนิดา นาคีสังข์
ประวัติการศึกษา	-วารสารศาสตรบัณฑิต (วิทย์และโทรทัศน) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปีที่สำเร็จการศึกษา พ.ศ. 2552 -ประกาศนียบัตร (บัณฑิตอาสาสมัคร) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปีที่สำเร็จการศึกษา พ.ศ. 2559
ประสบการณ์การทำงาน	พ.ศ. 2558-2559 ผู้สื่อข่าว สายเฉพาะกิจ บริษัท สำนักข่าว บีบีซี จำกัด พ.ศ. 2556 ผู้สื่อข่าว สายเฉพาะกิจ บริษัท สามเอ มาร์เก็ตติ้ง จำกัด